

Ajalooline Ajakiri

1999

2 (105)

KLEIO

PEETER TULVISTE: Mis ülikool oma ajalooa teeb • *SIRJE TAMUL*: Sigilla Universitatis Tartuensis • *HEINRICH STRODS*: Eduard Osenbrüggen ja Liivimaa skitsid • *OLAF-MIHKEL KLAASSEN, MARTIN HÄLLIK*: Orientalis Samuel G. R. Henzi • *OLEV TEDER*: Walter F. Clossius ja *Iter Rossicum* • *LEPPIK*: Õigusteadlane Ewald Tobien • *ARNIS VIKSNA, AADU MURU*: Jānis Dzirne • *LJUDMILLA DUBJEVA*: Ülikooli raamatukogu kaardid ja 19. sajandil kasutatud ajaloo allikana • *TIIT ROSENBERG*: Ajaloolane Arno R. C. G. KALLING: Eesti tead

Ajalooline Ajakiri 1999. 2 (105)

Tartu Ülikooli
ajaloo osakonna
ajakiri

Ajalookirjanduse
Sihtasutus
Kleio
1999

Kirjastaja: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio

Toimetuskolleegium: Jüri Ant, Olavi Arens, Jaak Kangilaski, Anu-Mai Kõll, Jüri Kivimäe, Ain Mäesalu, Aadu Must, Hain Rebas, Tiit Rosenberg ja Elle Vunder

Toimetuse: Aadu Must (peatoimetaja), Aigi Rahi, Leane Morits ja Tanel Mazur

Resümee de tõlge: Leili Kostabi

Küljendus ja illustratsioonid: Tanel Mazur

Trükk: AS Võru Täht

Käesolev teemanumber on ilmunud Tartu Ülikooli toetusel

Toimetus tänab abi eest Anu Leppa (EAA), Urmas Märtnit (EAA) ja Arp Karmi (ERM).

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *HISTORICAL ABSTRACTS*.

Ajaloolises Ajakirjas ilmuvad artiklid on refereeritud ja indekseeritud väljaandes *HISTORICAL ABSTRACTS*.

Alates 1953. a on *Historical Abstracts* olnud tunnustatud ajalooliste publikatsioonide refereerija maailmas. Tema materjalid on saadaval nii CD-ROMil, interaktiivselt kui ka trükitud kujul.

Toimetuse aadress:

Ajalooline Ajakiri

Ajaloo osakond

Tartu Ülikool

Ülikooli 18

Tartu 50090

Eesti

Tel (7) 375 658

Faks (7) 375 345

e-mail: kleio@loss.ut.ee

WWW: <http://www.history.ee/kleio>

Pangakonto: Hansapank, Tartu

Arveldusarve 221010397388.

ISSN 1406–3859

© Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio. 1999

Hillar Palametsa ja Peeter Tulviste fotod: © Postimehe arhiiv

Sisukord

Artiklid

PEETER TULVISTE: Mis ülikool oma ajalooa teeb	5–8
SIRJE TAMUL: Sigilla Universitatis Tartuensis	9–22
HEINRICHS STRODS: Professor Eduard Osenbrüggen ja tema <i>Liivimaa skitsid</i>	23–30
MARTIN HALLIK, OLAF-MIHKEL KLAASSEN: Unustatud orientalist professor Samuel Gottlieb Rudolf Henzi	31–36
OLEV TEDER: Tartu ülikool ja prof Walter Friedrich Clossiusse <i>Iter Rossicum</i> 1825.–29. a.	37–48
LEA LEPIK: Ewald Tobien – Vene Õiguse kaudu eestlaste ajaloo juurde	49–56
ARNIS VĪKSNA, AADU MUST: Professor Jānis Dzirne – andekas teadlane ja väsimatu rännumees	57–70
LJUDMILA DUBJEVA: Ülikooli raamatukogu kataloogid teadusajaloo allikana	71–78
TIIT ROSENBERG: Professor A. R. Cederberg – Eesti ajaloo uurimise koolkonna rajaja Tartu Ülikoolis	79–90
OTT KURS: Mitmekülgne geograaf Eduard Markus	91–102
KEN KALLING: Eesti teadus Rockefelleri fondi pilgu läbi	103–122
HILLAR PALAMETS: Mälestusi Villem Ernitsast	123–130

Personaalia

AIN MÄESALU: Arheoloogide õpetaja Vilma Trummal – 75	131–134
---	---------

Retsensioonid

ANTI SELART: Liivi sõja ajaloo allikad	135–139
REIN RUUTSOO: Repliik Helena Sepa artikli juurde	139–140

Summaries	141–155
------------------	---------

ESIKAANEL: Keiserliku Tartu Ülikooli rektori pitsat. 1893. a. Tähelepanuväärne on ümber tehtud sõna ИОРЪЕВСК, enne mida on pitsatil olnud ДЕРПТСК. Selguse huvides on pitsat trükitud peegelpildis (ÜAM 777:91).

Toimetuses on saadaval:

Kleio

5/6 (1992); 9, 10 (1994); 11, 12, 14 (1995); 18 (1996); 21, 22 (1997);
küüditamise erinumber

Ajalooline Ajakiri

2, 3, 4 (1998); 1 (1999)

Steinbrücke 1998

Üksikud eksemplarid

Kleio 3 (1991); 7, 8 (1994); 20 (1997); *AA* 100 (1/1998)

Kasutatud lühendid:

- GARF – Государственный архив Российской Федерации
- EAA – Eesti Ajalooarhiiv
- EGSa – Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat
- EKLA – Eesti Kultuurilooline Arhiiv
- ERA – Eesti Riigiarhiiv
- ERM – Eesti Rahva Muuseum
- IEB – International Education Board
- LAA – Läti Ajalooarhiiv
- RAC – Rockefeller Archive Centre
- RF – Rockefeller Foundation
- TÜR KHO – Tartu Ülikooli Raamatukogu, Käsikirjade ja harulduste osakond
- ÕES – Õpetatud Eesti Selts
- ÜAM – Ülikooli Ajaloo Muuseum

EAA. 995–1–235. L 42 – Sidekriipsudega eraldatud kolmeosalises arhiiviviites näitab esimene arv fondi-, teine nimistu- ja kolmas säiliku numbrit. Fondide numbrid, mis sisaldavad tähti ja sidekriipsu (nt R–490) on selguse huvides esitatud ilma sidekriipsuta.

Mis ülikool oma ajalooa teeb

Peeter Tulviste

Mis teeb ülikool oma ajalooa? Mis kasu on ülikoolil oma muuseumist, ülikooli ajaloo alasest arhiivitööst, konverentsidest, publikatsioonidest? Kui ütleme, et ajalugu on vaja teada teadmise enese pärast, siis on see küll ehk tähtsaim osa vastusest esitatud küsimustele, aga mitte täisvastus. Täisvastus sisaldab muuhulgas kindlasti veel järgmisi punkte:

- pikk ajalugu ja nende suurte teadlaste nimed, kes siin kunagi õppinud ja õpetanud on, siinsed kunagised avastused ja leiutised tõstavad ülikooli, tema teaduskondade ja asutuste enesehinnangut ja toetavad sellega nende identiteeti. Niisamuti tõstavad need ülikooli mainet teiste inimeste silmis niihästi kodus kui välismaal. Mida nimelt teaduslugu ühel või teisel ajal tähtsaks hakkab pidama, on raske ennustada, sellepärastki tuleb oma ajalugu tervikuna hästi tunda,
- minevik lubab poliitikat teha: siduda end nende maade, rahvaste ja etniliste ning mistahes muude rühmadega, kellega parasjagu mingil põhjusel lähedust tunneme või taotleme, ja vastandada end teistele, kellega on parajasti kehvad suhted või kellega me mingil põhjusel lähedust ei soovi,
- ajalootöökade abil saab küsimärgi alla seada *status quo*'d, kui see on ühel või teisel põhjusel vastuvõetamatu. Erilise tähtsuse omandab see meetod siis, kui muud *status quo* kahtluse alla seadmise viisid on keelatud ja kui valitsevat olukorda ei saa muuta,
- ajaloost saab ideid selle kohta, kuidas ülikooli asju korraldada (või kuidas neid mitte korraldada). Ajalooteadmised on ülikooli olemiskust ja tulevikust mõtlemise vahend.

Püüan siisugust väikest loetelu aluseks võttes heita pilgu sellele, kuidas kasutati Tartu Ülikooli ajalugu nõukogude ajal ja mis on selles muutunud kümnel viimasel aastal, mil oleme taas vabad olnud.¹

Teatavasti oli nõukogude ajal Eestis käibel kaks erinevat ja olulisel määral vastandlikku Eesti ajaloo käsitust. Ametlik ajalugu, mida õpetati koolis, sisendati ajakirjanduse kaudu jne, õigustas Eesti vallutamist 1940, vaikis maha kommunistide sooritatud massimõrvad, arreteerimised ja küüditamised, kirus Eesti iseseisvusaega, vaatles Eesti ajalugu nõukogulaste seisukohast. Igaüks teadis seda versiooni peast, sest teisiti

ei olnud võimalik kooli lõpetada, ülikoolist rääkimata. Teist, mitteametlikku ajalugu koolis muidugi ei õpetatud. See tuli igapähele endal kokku panna sellest, mis vanematel ja teistelt inimestelt või ka *Ameerika Häälest* kuulnud või hävitamisest pääsenud vanadest raamatutest loetud.² Eriti oluline on see, et mitteametlik ajalugu oli avalikkuses range tabu all ja igasugune olulisi probleeme puudutav avalik arutelu Eesti uuema ja osalt vanemagi ajaloo üle oli absoluutselt võimatu. Kahe ajaloo dialoog sai toimuda üksnes inimese peas, mis paratamatult pidi sisaldama mõlemat. (Nagu öeldud, pidi igaüks teadma ametlikku ajalugu, aga ainult sellega leppida ei saanud lollgi: esiteks ei läinud seal kuidagi ots otsaga kokku, teiseks jäid ilmselgelt ülitähtsad sündmused nimetamata, kolmandaks pidi igaüks küsima, miks ei tohi paljudest asjadest rääkida, kui kogu too jutt õige on.) J. V. Wertsch märgib Eestis inimestelt üles kirjutatud ajaloojutte analüüsid, et ametlik ajalugu andis ette ajaloonarratiivi üldise kronoloogilise struktuuri.³ Mitteametlik ajalugu pidas sellest üldiselt kinni, aga vaidles ametliku ajaloo, tõstes esile valesid ja varjamisi, millest too kubises. Kaks ajalugu oli Eesti riigil, rahval, niisamuti igal maakonnal, linnal ja külal. Vahel isegi perekonnal. Ka Tartu Ülikoolil oli tolal kaks ajalugu, millest vaid üks oli avalikus käibes.

Seda, et pikk, kaugesse minevikku ulatuv ajalugu iga ülikooli saba kergitab, mõistsid ühtviisi hästi nii ametliku kui ka mitteametliku ajalookäsituse esindajad. Paraku olid ametliku versiooni meestel käed seotud. Alles 1980. aastate alguseks jõuti selle asjaolu n.ö pärisametliku tunnustamiseni, et Tartu Ülikooli asutas Rootsi kuningas Gustav II Adolf aastal 1632. Varem kehtis ülikooli ametliku asutamisaastana 1802. 1950. aastatel ei tohtinud rootsiaegsest ülikoolist kõssatagi. Varane asutamisaasta läks konflikti nõukogulaste poliitiliste taotlustega ja nende propaganda stereotüüpidega. 1632. a ei olnud Venemaal ülikoole. Väikeses Eestis varem ülikool kui suures Venes?! See ei sobinud kokku stereotüübiga venelasest kui vanemast vennast. (Sama häda oli leedulastel Vilniuse Ülikooli asutamisaajaga.) Teiseks tulid ülikooli asutajad valelt poolt. Tollase stereotüübi järgi oli kõik hea Eestisse tulnud Venest. Niisiis loobusid ametliku versiooni esindajad ülikooli ajaloo esimesest 170 aastast ja kaotasid seega suurelt mitteametlikule ajaloo, mis loomulikult tunnustas ülikooli ajalugu selle täies pikkuses – ja pidas seejuures kinni ajaloolisest tõest.

Suurte teadlaste ja teiste tegelaste nimedega opereerisid mõlemad ajalookäsitused. Osalt langesid nimed mõlemas versioonis kokku, osalt mitte. Näiteks tõstis ametlik käsitus (miks? kelle algatusel? kes sellest kasu sai või mis kasu loodeti sellest ülikoolile?) ühel heal hetkel kilbile Lenini noorema venna Dmitri Uljanovi, kes siin mõnda aega õppis. Tartus avati tema muuseum ja väidetavasti oli kavas ülikoolile tema nimi anda. Teine lahknevus kahe versiooni vahel seisnes selles, kas mõnda teadlast peeti venelaseks või sakslaseks, ehk Vene või Saksa teadlaseks. Kes ühtedele oli Karl Ernst von Baer, seda nimetasid teised järjekindlalt

Karl Maksimoviš Baeriks, mis cesti nimedekirjutuses tundus sootuks naljakas: isanimes vene *š*, perekonnanimes saksa *ae*.

Otse loomulikul viisil tõstis ametlik ajalookäsitus ülikooli ajaloos esile seda, mis ühendas meid Venemaaga, ja mitteametlik seda, mis ühendas meid Euroopaga, ennekõike Rootsiga ja Saksamaaga. Rõhutan taas, et avalik arutelu nende asjade üle polnud võimalik ja sellepärast polnud võimalik jõuda tasakaalustatud käsituseni. Maa oli võõra võimu all. Ametlikku ajalugu ei kirjutatud mitte Eesti, vaid N. Liidu või – mis puutub vanemasse ajaloosse – Venemaa seisukohast. Selleks, et rahvuse-na ellu jääda, rõhutasime vastukaaluks oma kuulumist Euroopasse ja kahekümneaastast iseseisvusaega. Kui ülikooli ametliku ajaloo tähtsaim daatum oli pikka aega 1802, siis mitteametlikus versioonis olid tähtsaimad daatumid 1632 ja 1919. Objektiivses, läbivaieldud ja tasakaalustatud käsituses peab ilmselt ruumi jätkuma kõigile neile kolmele aastaarvule. Tartu Ülikooli hiilgeaeg rahvusvahelise teadusülikoolina langeb teatavasti just 1802. aastal alanud keiserliku ülikooli perioodi. See oli küll saksakeelne ülikool ja saksakeelse ning seeläbi Euroopa ülikoolisüsteemi tõsiseltvõetav osa, aga rajas keiserliku ülikooli siiski Vene tsaar ja ülal peeti seda Vene impeeriumi rahast. Ehk jõuame keiserliku ülikooli kahe sajandaks aastapäevaks selle olulise tõsiasja tunnustamiseni. See eeldab – aga ehk ka soodustab – suhete paranemist Venemaaga, kes on oma ajalooga palju enam kimpus kui meie ega suuda muuhulgas kuidagi õige nimega nimetada seda, mis ta tegi Baltimaades 1939–91.

Olud nõukogude-aegses ülikoolis olid teadagi rasked. Olime ära lõigatud muust maailmast ja maailmateadusest; valitses ränk ideoloogiline surve niihästi *punaste ainete* kohustusliku õpetamise läbi kui muudel viisidel; akadeemilised vabadused puudusid; ülikooli asjade otsustamisel domineeris partei. Samas püüti igati jätta muljet, et see kõik on loomulik ega saagi teisiti olla. Pole siis ime, et teadmisi ülikooli ajaloost kasutasid inimesed kogu selle aja vältel muuhulgas selleks, et õnnetut *status quo* 'd küsimärgi alla seada: on küll nii, nagu on, aga asjad pole kaugeltki alati nii olnud ega saa siis ka igavesti nii jääda. On olnud aegu, mil ülikool otustas oma asju ise; mil ta oli maailmateaduse loomulik osa; mil meiegi õppejõud ja tudengid rändasid vabade inimestena mööda maailma ringi; mil meile tuldi teistest maadest õppima ja meie õppisime välismaa ülikoolides. Seega: on olnud praegustest võrratult paremaid ja vabamaid aegu ja järelikult on suur tõenäosus, et neid tuleb jälle.

Viimase kümne aasta olulisim uudis ajaloo vallas on kindlasti see, et saab jälle avalikult tõtt rääkida ja ajaloo üle vabalt arutleda. See kaotab ohtlikke pingeid ja võimaldab tasakaalustatud käsitusi (mis võivad seejuures üksteisest oluliselt erineda). Normaliseeruvates oludes, kus pole enam võõrast võimu ega mõtlemis- ja rääkimiskeeldu, on aeg võimalikult objektiivselt hinnata kõikide ajastute, võimude, võimukandjate teeneid ülikooli edendamisel, niisama nagu sedagi, kuidas nad on ülikooli

edenemist pärssinud ja seganud. Poliitikat tehakse ülikooli ajalooga – nagu iga ajalooga – edaspidigi, aga normaalsetes oludes ei saa see küündida vassimiseni, sest avalik aruelu ei võimalda seda.

Status quo globaalne küsimärgi alla panek pole ilmselt päevakorral oludes, kus ülikool saab oma asju vabalt otsustada ja iga asjassepuutuv inimene saab oma seisukohta vabalt väljendada. Kui mõni asi viltu on, siis saab sellele tegelikku lahendust otsida. Möödunud headele aegadele viitamine, millega nõukogude ajal nii palju tegelesime, tunduks sellistes tingimustes imelik.

Ideede ja mõtlemisvahendite allika rolli on ülikooli ajalugu viimasel kümnel aastal ohtrasti täitnud. Nagu kogu Eestis, nii algasid ülikooliski uued ajad restitutsioonist – omaaegsete vabaduste, õiguste, institutsioonide, organisatsioonide taastamisest. Päris loomulikult läks ajalugu selle juures kogu aeg tarvis. Ülikooli reformimisel olid eeskujuks – *mutatis mutandis* – kaks perioodi ülikooli ajaloost – läinud sajandi rahvusvaheline teadusülikool ja 1920.–30. aastate ülikool oma rolliga oma riikluse ülesehitamises.

Viited ja kommentaarid

- ¹ Esimest sedalaadi katset vt: **Peeter Tulviste**. Tartu Ülikool ja tema minevik. // 75 aastat eesti ülikooli Tartus. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXIX. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997. Lk 11–14.
- ² Vt kahe ajaloo kohta: **Peeter Tulviste**. History taught at school versus history discovered at home: The case of Estonia. // *European Journal of Psychology of Education*. 1994. 9. 121–126; **Peeter Tulviste**, **James V. Wertsch**. Official and unofficial histories: The case of Estonia. // *Journal of Narrative and Life History*. 1994. 4. 311–329; **James V. Wertsch**. *Mind as Action*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1998.
- ³ **J. V. Wertsch**. *Mind as Action*.

Sigilla Universitatis Tartuensis

Sirje Tamul

Käesolevas artiklis leiavad tutvustamist Tartu ülikooli pitsatid alates 1632. aastast kuni 1836. aastani, mil ülikooli pitsatid esindasid sfragistika akadeemilist laadi. 19. sajandi teise poole Tartu ülikooli Venemaa riigivapiga suur pitsat, mille kehtivusaeg lõppes 1918. aasta kevadel s.o vene ülikooli viimasel semestril, kuulus seega tavaliste vene riigiasutuste pitsatite rubriiki.

Euroopa ülikoolides tulid pitsatid kasutusele 13. sajandil. Ülikoolide pitsatid kuuluvad üldjuhul pilt-, portreepitsatite ja vapi pitsatite hulka.¹ Ülikoolide pitsatipildil kasutati asutajate ja toetajate portreid, stscene õppetööst, teaduskonna või teaduste ning kunstide tunnuseid.² Pitsat oli ülikooli huvide esindaja ja kaitsja, tihtipeale kujunes pitsat ülikooli sümboliks.

Pitsat juriidilise määrgina on selle valdaja tahteavalduseks või õigusakti kinnituseks ja seega üheks õigusajalooliseks allikaks. Pitsatiõigus toimus samadel alustel vapiõigusega. Pitsat on arvestatav ja oluline formaalsus diplomaatias. Pitsat sündmusena kätkeb endas ajastu märgisüsteemi ja on seetõttu usaldusväärne ajaloodokument, ajaloopilt konkreetse ajaloolises kontekstis.³ Selle pilt (legend) kajastab kunstiteosena ajastu kunstivoolu.⁴

Ulatuslikud ülevaated ülikoolide pitsatitest on ilmunud peaaegu sajand tagasi.⁵ 1932. aastal toodi seoses Tartu ülikooli 300. juubeliaasta-päeva tähistamisega Rootsi Kirjanduse, Ajaloo ja Muinsuste Akadeemia poolt Tartusse Rootsi Riigi Ajaloo Muuseumi omanduses olnud rootsiaegse ülikooli rektori insiigniate täpsed koopiad, sh pitsatite jäljendid koos vastavate kirjeldustega. Käesoleva artikli autoril oli võimalus kasutada seda hindamatuks allikpublikatsiooniks saanud Tartu Akadeemia rektori regaalide ja pitsatite kirjete kogumikku.⁶ Rootsiaegse Tartu ülikooli ja tema Pärnu perioodi pitsatite gravüürid leiame August Buchholtzi koostatud 17. sajandi Tartu ülikooli professorite nimekirja lõpust.⁷ Oluliseks lähtepunktiks antud teema lahendamisel olid muidugi professor Helmut Piirimäe monograafiad, neist eriti käesoleval aastal ilmunud koguteos ülikooli tegevusest Pärnus.⁸

Mis puutub *alma mater Tartuensis* tegevusperioodi 1802–1918 kinnitavatesse pitsatitesse, siis nende kohta leiame andmeid ülikooli

raamatukogust, Eesti Ajalooarhiivist⁹ ja ülikooli muuseumi arhiivist. Ülikooli raamatukogu käsikirjade osakonnas on hoiul keiserliku ülikooli unikaalsete pitsatitega kaks suurt tumepunast tammepuust kohvrit. Pitsatikogu viimaseks säilikuks on Eesti Vabariigi Tartu ülikooli suur pitsat. Peale ülikooli suurte pitsatite on kohvrites lillakaspunasele sametile paigutatud teaduskondade, instituutide, botaanikaiaia ja raamatukogu, samuti rektori ja akadeemilise kohtu jt pitsatid, nende matriitsid ja patriitsid.¹⁰ Seega leiab Tartu ülikooli (1802–1918) akadeemilisi pitsateid puudutat materjal tutvustamist ja avaldamist esmakordselt. Pitsatite kirjeldamisel kasutati Eesti Ajalooarhiivi käsiraamatut¹¹ ja lähtuti interneti vahendusel Bonni ülikooli ajaloo seminaris professor Dr Theo Kölzeri juhendamisel valminud sfragistika peaseminari töödest.¹²

Rootsiaegse Tartu ülikooli pitsatid 1632–1710

Euroopa ülikoolide pitsatid olid tavaliselt asutajate ja toetajate (kuningad, vürstid) portreedega, selles suhtes ei olnud erand ka 1632. aastal asutatud Tartu ülikooli¹³ Rootsi kuninga Gustav II Adolphi portreega suur pitsat. *Academia Gustaviana* põhikirja IV peatükk § 4 seadustades rektori ja tema ametisse valimise, kohustused ja privileegid märkis, et eelkäija annab uuele rektorile annab üle skeptri, **pitsati**, kartseri ja rahakassa võtmed, statuutide raamatu ning lisab kõigele sellele veel lühikesed ergutusõnad.¹⁴

Esimesel Tartu ülikooli suurel pitsatil (vt joonis 1) on kujutatud raudrüüs Rootsi kuninga Gustav II Adolphi poolprofiilis portree, loorberipärjaga peas. Kuningast paremal pool loeme kuninga nime ja tiitli tekstiga GVSTAVVS·ADOLPHVS·DG·REX·SVEC·Æ·FVNDATOR·ACADEMIÆ. (Gustav Adolf, Jumala armust Rootsimaa kuningas, ülikooli asutaja). Ümber äärekontuuri paikneb tekst: SIGILLVM·ACADEMIÆ·DORPATENSIS·IN·LIVONIA·ANNO·MDCXXXII (Tartu ülikooli, Liivimaal, pitsat. Aastal 1632).¹⁵ *Academia Gustaviana* pitsat oli teadaolevalt ülikoolis kasutusel aastatel 1632–1700, võimalik et isegi 1710. aastani.

Vähem tuntud on rootsiaegse ülikooli Pärnu perioodi¹⁶ suure pitsati kujundus. Pärnu ülikooli suure pitsati jäljendit pole teadaolevalt

Joonis 1. Gravüür esimesest Tartu Ülikooli suurest pitsatist (ill. raamatust: C. R. af Ugglas, J. Bergman. Tartu Ülikooli märgid ja pitsatid).

säilinud, alles on vaid pitsati kujundusega gravüür. Ka rootsi arhivaarid Carl R. af Ugglas ja J. Bergman on märkinud, et Pärnu perioodist on säilinud vaid üks mälestis, filosoofiateaduskonna pitsat.¹⁷ Vana *Academia Gustaviana* pitsati kasutamist Pärnus¹⁸ 1700. aasta sügissemestril kinnitab *consistorio academico*’le ülikooli kantsleri ja Liivimaa kindralkubernereri krahv Erik Dahlberghi saadetud vana pitsati – *Sigilli majoris Universitatis*’e (suure ülikooli pitsat) gravüür. 23. augustil 1700 oli rektor andnud ülikooli insiigniad üldse arhiivi hoiule, mis tähendas ühtlasi, et sõjaärevuse tõttu oli ülikooli tegevus Pärnus kuni oktoobrikuuni katkenud.¹⁹ Küll oli 9. juunil 1700 ülikooli kantsler saatnud konsistooriumile ilmselt uue kujundusega usuteaduskonna pitsati – *Sigilli facultatis Theologicae* – gravüüri ning lisanud, et filosoofiateaduskonna pitsatit esitletakse rektori inaugureerimisel.²⁰ Selle pitsati ja *Academia Gustaviana* aegsete pitsatite täpsed koopiad on eksponeeritud Tartu ülikooli ajaloo muuseumis.

Pärnu ülikooli uue suure akadeemilise pitsati kujundus lähtus kontinuiteediideest – Pärnus avatud ülikool oli 1632. aastal Tartus Uppsala järel Rootsi riigi teise ülikoolina avatud *Academia Gustaviana* tegevuse jätkumine. Pitsati keskosa täidab vana (1632) pitsati kujundus (vt joonis 2): ümber poolprofiilis Gustav II Adolphi paigutub tihedalt ja väga selgelt vormitud tekst: GVSTAVVS·ADOLPHVS·DG·REX·SVECÆ·FVNDATOR·ACADEMIÆ·A·MDCLXXXII. (Gustav Adolf, Jumala amust Rootsimaa kuningas, ülikooli asutaja. Aastal 1632). Kuidas seletada Pärnu ülikooli suurele pitsatile lisatud kaht allegoorilist figuuri, mis mõlemad nõjatuvad ülikooli suurele pitsatile (*Sigilli majoris Universitatis*), viidates ülestõstetud käega jumalikule kiirteoreoolile, mille keskel on põimunud tähed CA. Sellele küsimusele võiks lahendust pakkuda Pärnus

Joonis 2. Gravüür rootsiaegse ülikooli Pärnu perioodi suurest pitsatist (vt viide 7).

28. augustikuu päeval 1699. aastal *Academia Gustavo-Carolina* inaugurationsiooniaktusel peetud kõnede trükise tiitellehe illustatsioon,²¹ millest lähtudes tuleks vasakpoolset kuju pidada kunstide kaitsjaks Apolloks, kes pitsatil hoiab käes risti. Seda võiks omakorda seostada Pärnu linnavapiga, millel on taevane käsi hoidmas Pärnu musta reliikviaristi.²² 1651. aastal muutsid Rootsi võimud Pärnu vapi värve ja mustast ristist sai kuldne sinisel taustal, *manus Dei* s.o taevase käe punane värv jäi.²³

Parempoolne figuur *Academia Gustavo-Carolina* Pärnu pitsatil oleks turviseta Pallas Athena, kelle vasakus veidi avatud pihus on maake-ra.²⁴ Apollo ja Pallas Athena seisavad pilvel. Võrreldes aktuse tiitellehel kujutatuga on pitsati figuurid lihtsamad, puudub ka barokile omane rohke atribuutika. Pitsati välisäärel on tekst: SIGILLVM·ACADEMIÆ·PERNOVIENSIS·IN·LIVONIA·A·MDCLXXXIX.²⁵

Rootsiaegsed Tartu ülikooli pitsatid olid terasest, pikerguste (ovaalsete) kirjakülgedega, millel kandiline vars lõppes lameda peaga ja oli ilma kaunistusteta. Pitsati kirjakülje lõige oli terav ja täpne ning samas jõuline. Nõnda on need mälestised saanud tolle ajastu vaimu kandjaks ja ühtlasi ajalooallikaks.

Keiserliku ülikooli esimesed akadeemilised pitsatid 1803–36

1798. aastal saksa ülikoolimudeli alusel kavandama hakatud ja 1802. aastal kevadel Tartus taasavatud esialgu rüütelkondadest sõltuv provintsiülikool muudeti põhikirja jõustumisega riigiülikooliks. Tartu Ülikooli seesmine ülesehitus ajavahemikul 1803–1918 oli määratletud põhikirjadega (1803, 1820, 1865), mis erinesid ülevenemaalistest ülikoolide tüüpõhikirjadest (1804, 1835, 1863, 1884). Tartu ülikoolis oli pitsati kasutus põhikirja selles osas, mis puudutas ülikooli seadusandlikku võimu, s.o nõukogu ja rektorit. Pitsat oli määratletud seadusandliku võimu atribuudina.

Juba ülikooli avamise eeltööde käigus 1799. aasta 4. mail Paul I poolt kinnitatud nn Tartu protestantliku **ülikooli plaani** järgi haldas prorektor ülikooli suurt pitsatit ja kassa võtit.²⁶ Tartu ülikooli esimese pitsati ja ülikooli professoritele, õpetajatele, üliõpilastele ning ametnikele ette nähtud univormi kavandid olid kuratooriumis arutusel juba 1800. aasta suve lõpul. Mõlemad kavandid kinnitati kuratooriumis 8. oktoobril s.a ja seejärel alles ülikooli akadeemilises senatis (*conseil*) sama aasta 14. oktoobril.²⁷

Suure akadeemilise ülikooli pitsati põhifiguuriks (joonist pole õnnestunud leida, küll on olemas pitsati kirjeldus) oli valitud teaduse ja kunstide jumalanna Minerva kuju, kelle kohal lookles lint tekstiga: PAULO I FUNDATORIE D. ACADEMIE. Pitsatil pidid olema (esitatud pitsatil olevas järjekorras) Kura-, Eesti- ja Liivimaa rüütelkondade vapid, mis sümboliseeriuks ülikooli alluvust rüütelkondadele.²⁸ Pitsati välisääre tekst: SIGILLUM CAESAREA UNIVERSITATIS DORPATENSIS. Pitsat pidi dokumentidele löödama mastikus.²⁹ Kavakohaselt saanuks iga teaduskondki oma pitsati. Kuid Paul I võttis endalt ise Tartu ülikooli rajaja tiitli, määrates 25. detsembril 1800. a ilmutatud ukaasiga ülikoolilinnaks hoopis Jelgava (Miitavi). Ent Paul I ei olnud määratud jääda ka keisriks. Hiljem oli keegi kuratooriumile esitatud ülikooli mundrite ja

pitsatite kirjeldustes just ülikooli suure pitsati kirjelduse kommentaare lisamata läbi kriipsutanud.³⁰ Nii ei jõudnud Paul I ülikooli asutajana Tartu ülikooli pitsatile.

Ühtaegu suure akadeemilise pitsatiga töötati välja nelja teaduskonna pitsatid ja nende kavandid olid kinnitatud juba mõni päev varem toimunud kuratooriumi istungil 3. oktoobril 1800. a, nendest lähemalt aga allpool.

1802. aasta 5. jaanuaril tehtud muudatused ülikooli plaanis jätsid prorektorile (Lorenz Ewers) vaid väikese pitsati õiguse, sest § 35 alusel hoidnuks suurt akadeemilist pitsatit hoopis viitsekuraator, antud juhul parun Johann Friedrich Emmanuel von Ungern-Sternberg.³¹ Seega püüdis kuratoorium, millel oli ülikooli majandus-rahenduslikku tegevust juhtiv ja kontrolliv ning professoreid ametisse kutsuv roll, siingi oma üleolekut rõhutada. Kuratoorium oli üldse viitsekuraatorile, otsustava hääleõigusega õpetatud nõukogu liikmele, andnud laialdased õigused. Nii oli parun Ungern-Sternbergil näiteks õigus läbi vaadata akadeemilise kohtu akte, ilmuda suvalisel ajal õpetatud nõukogu koosolekule, edasi lükata õpetatud nõukogu otsuste täideviimist ja juhtida prorektori valimist. Kuratoorium läks veelgi kaugemale – nimelt otsustas ta, et ülikooli suhtes määrava tähtsusega küsimuste otsuseid hakatavat kinnitama erilise SIGILLUM COLLEGII CURATORIUM ACADEMIAE CAESAREA DORPATENSIS pitsatiga.³² 21. aprillil 1802 suure pidulikkusega taasavatud Tartu ülikool oli suuresti sõltuv rüütelkondadest, ülikooli nimeosana sõna *keiserlik* sümboliseeris ülikooli üleriiklikku tähendust.

12. detsembril 1802. a Aleksander I poolt kinnitatud ülikooli **asutamisakt** jäi aluseks Tartu ülikooli põhikirja väljatöötamisel. 15. septembril 1803. a Aleksander I poolt kinnitatud Tartu ülikooli **põhikirjas** väljendasid seadusandlikku jõudu paragrahvid 37 kuni 64. Nimelt kinnitas põhikirja § 60, et suur pitsat ja kolm kassavõtit on rektori hoida.³³ Rektori valimine oli olnud 22. detsembril 1802. a, mis sisuliselt oli ikkagi prorektor Georg Friedrich (von) Parroti ümbernimetamine ülikooli nõukogu poolt rektoriks, kelle ametiaeg algas 3. jaanuaril 1803. Seega oli esimene ametlikult kehtinud Tartu ülikooli 19. sajandi alguse suur akadeemiline pitsat (vt joonis 4) Parroti hoida.

Järgmise, 1820. aasta ülikooli statuudi pitsatite osa lähtus eelmisest.³⁴ § 17 alusel oli ülikoolil oma suur ja väike pitsat, samuti oli igal dekaanil hoida oma teaduskonna

Joonis 3. Tartu Ülikooli rektori pitsati lakkejähend (EAA. 402-5-10. L 35).

pitsat. Põhikirja IV peatüki § 58ga jäeti suur pitsat rektori hoida, § 68 alusel olid dekaanide valduses teaduskondade pitsatid. Kassavõtmete staatus oli alates 1820. aasta põhikirjast Tartu ülikoolis üldse kadunud.³⁵

Keiserliku Tartu ülikooli pitsatid, erinevalt rootsiaegse ülikooli *sigilla*st olid kantud valgustusfilosoofia ideedest, väljendamaks teadmissi teadusest ja kunstist. Võiks arvata, et kavandite loomisel võidi ehk eeskujuks võtta Venemaa Teaduste Akadeemia esimene pitsat. Sellest oli möödaminnes juttu Paul Iga ülikooli pitsatikavandi puhul.³⁶ Nimelt kinnitas keisrinna Anna 1735. a Vene Teaduste Akadeemia pitsati, mille kohustuslikuks elemendiks oli riigiasutustele kohustuslik riigivapi element – kahe peaga kotkas. Teaduste Akadeemia riigikotka rinnal oli istuv aspoosis trofeekimbuga Pallas Athena. Figuuri ümbritses tekst *Hic tuta perennat*.³⁷ Sellise pildiga (legendiga) pitsatit kasutati Teaduste Akadeemias kuni 1799. aastani, mil Paul I muutis pitsati tavaliseks riigiasutuse pitsatiks. Akadeemia vana kujundusega pitsat (1735) võeti aga uuesti kasutusele 1908. aastal.³⁸ Kuid ilmselt tuleb Tartu ülikooli pitsati legendi lahti mõtestamisel rohkem arvestada asjaoluga, et Parroti ümber oli koondunud valgustusfilosoofiliste vaadetega professorite rühmitus, kes ka tegelikult oli pitsatite kavandite autoriks, valis ülikoolile saavutatud autonoomia märgiks antiigi retseptiooni.

Alles peale rektori ametisse astumist, s.o 1803. aasta algul, hakati uuesti tegelema ülikoolile pitsatite valmistamise küsimusega. Pitsatite kavandite toimetamine Riiga meister Michael Judel Wulffi graveerimiskotta sai raamatukogu direktori Karl Morgensterni mureks. Nagu selgub kirjavahetusest kavala ettevõtjaga, kujunes pitsatite sünd kavanditest matriitsideni ja valmis kujul pitsatiteni üsna pikaajaliseks. Nimelt kurtis meister, et kavandid olla väga keerukad ja suurt täpsust nõuavad. Ülikooli poolt pakutav teenustasu aga ei ole vastavuses selle vastutusriika tööga. Võibolla oligi sel Riia meistril õigus, sest ülikooli suur ja väike pitsat ning teaduskondade pitsatid on tõelised meistriteosed. 1803. aasta novembris saabusid Riist kolm esimest pitsatit, nende hulgas suur pitsat. Ülejäänud valmisid 1804. aasta algul.³⁹ Kokku maksis ülikool nende eest meister Wulffile 115 hõberubla, mis oli küllalt kõrge hind, sest näiteks professori korteriraha aastas oli 500 rubla.⁴⁰

Joonis 4. Tartu Ülikooli suure pitsati kavand. 1803–65 (EAA. 402–5–10. L 11).

Minerva kujuga taasavatud *Universitas Dorpatensise* suur akadeemiline pitsat (vt joonis 4) oli järgneval poolel sajandil ülikooli sümboliks. Pitsati kompositsioonis keskse figuuri, kunsti ja teaduse jumalanna-kaitstjanna rõhutamisega on tegemist ühelt poolt ülikooli kui teaduse templiga, teisalt aga vaimsure kujundajaga siinses atmosfääris. Veel enam toonitab seda ideed raamatukogu motiiv pitsatipildi alumisel äärel, kuhu on väga täpse lõikega vormitud raamaturiulitele kinnituma seatud Eesti- ja Liivimaa rüütelkondade kui ülikooli toetajate vapid. Jumalanna õlgadele laotunud kitsenahk (*aigis*) rõhutab ülikooli egiidi all olemist. Minerva kilp poetub postamendile ehk sambale, kilbil on kohustusliku elemendina riigivapp ja sambal Aleksander I initsiaalid. Välisäärel tekst: SIGILLUM ACAD. CAESAR. DORPATENSIS.⁴¹

Akadeemilise väikese pitsati⁴² (vt joonis 5) kujunduses domineeriv geomeetiline sümbolika – püramiid ning lisatud sfinksi kuju on klassitsismile omane valik antiigist. Pitsatil kujutatud püramiidi tippu on asetatud Vene riigivapp, mis küll võrrelduna teiste pitsatil olevate atribuutidega on teistest pisut suurem. Väikesel pitsatil oli kesksel kohal Aleksander I kui ülikooli (taas)asutamisakti kinnitaja. Riigivapi alla ongi paigutatud keisri monogramm *AI*.

Pitsatil kujutatud sfinks kui tahtejõu ja kangelaslikkuse, samal ajal allika, s.o seaduse (*Lex*) templi vahi kehasuses oli õigusteaduskonna sümboliks. Gloobus (ka riigiõunana) on olnud valitseja regaal. *Universitas Dorpatensise* pitsatil tähendas see ilmselt teadmisi maailmast. Matemaatilised teadmised on pitsatil kujutatud kolmnurga ja sirkli abil. Lüüra e *barbitos*, antiigis pühendatud Dionysosesele, oli lüürika ja kirjanduse sümboliks. Pitsatil ei puudu ka arstiteaduskonna tähis – tervistusjumala Asklepiose kepp. Pitsatil kujutatud sümbolite rea lõpetab ja kinnitab piibli kujutis. Pitsati välisääre tekst: SIGILLUM ACAD. CAESAR. DORPATENSIS.

Joonis 5. Tartu Ülikooli väikese pitsati kavand ja lakkpitsat 1803–65. Nagu näha pole kavand ja metallis valmistatud pitsati jäljend täielikult identsed (EAA. 402–3–1277. L 204p).

Joonis 6. Teaduskondade pitsatite kavandid ülevalt vasakult: usu-, õigus-, arsti- ja filosoofiateaduskond. 1803–65 (EAA. 402–5–10. L 11).

Ülikooli suure ja väikese pitsati kujundusest lähtusid nelja teaduskonna pitsatid, mis oma sisukuse ja keerukuse poolest olid samaväärsed ülikooli esinduspitsatitega (vt joonis 6). Usuteaduskonna pitsatil on keskel kohal piibel ja tähekombinatsioon *A.C* väljendamaks truudust Augsburgi usutunnistusele. Õigusteaduskonna pitsati põhiatribuudiks jumalikkude ja rooma õigust sümboliseeriv *fascēs* sõnaga *Lex*. Arstiteaduskonna pitsatil on algsest arstikunstijumala Asklepiose sümbolist – kepi ümber keerdunud madu – kujundatud siin juba karikas ja madu asetatuna tervistusjumalanna Hygieia nime kandvale postamendile. Filosoofiateaduskonna pitsati keskseteks elementideks on gloobus ja liivakell.⁴³

Teadaolevail andmeil olid sellise kujundusega pitsatid käibele veel 1860. aastatelgi, kuigi näiteks 1827. aastal oli filosoofiateaduskonna dekaan teinud ettepaneku kulunud pitsat uuendada lihtsamaga. Ilmselt peeti siin silmas Nikolai I korraldust võtta riigiasutustes kasutusele uue vapi-kohtaga pitsatid. Vana keeruka pildiga pitsati valmistamine olla küllalt kulukas, samas võiks akadeemilisi pitsateid kui ajaloolisi esemeid säilitada raamatukogus.⁴⁴ Kõiki neid akadeemilisi pitsateid kui klassitsismi musternäidiseid iseloomustab taotluslik ruumilisus, figuuride ja silueti täpsus ning pitsatipildi esinduslikkus.

Alates 1825. aastast oli ülikoolis paralleelselt kasutusel Nikolai I poolt kehtestatud uue kujundusega riigivapi pitsat.⁴⁵ Tekst pitsateil oli nii ladina: ACAD. CAESAR. UNIVERSITATIS DORPATENSIS. kui vene keeles ИМП. ДЕРПТСКАГО УНИВЕРСИТЕТА. Pitsati kirja­pildis on *akadeemia* asendunud *universitas*'ega.

Ülikooli põhikirja järgi pole erinevate pitsatite kasutust regle­menteeritud.⁴⁶ Küll kohtame seda slaavi tähestikuga pitsatit ülikooli poolt välja antud diplomitel, kirjavahetuses ministeeriumi ning õpperingkon­naga jm siseriiklikus asjaajamises. Väliskirjavahetuses on kasutatud kas akadeemilist pitsatit või riigivapi pitsatit ladinakeelse pealdisega vahel­dumisi.

Ülikooli suur pitsat 1865–1918

Ülikool kui riigiasutus pidi kasutama Vene riikluse sümbolit. 1865. aasta statuudi ülikooli õiguste peatükis, s.o IX. peatükk, § 71 järgi oli üli­koolil õigus omada riigivapi kujutisega ja tekstiga: ИМПЕРАТОРСКАГО ДЕРПТСКАГО УНИВЕРСИТЕТА suurt ja väikest pitsatit (vt joonis 7). Paralleelselt oli kasutusel ka ladina šriftiga pitsat: SIGILLUM ACAD. CAESAR. DORPATENSIS.⁴⁷ Peatükk IV § 23 alusel hoidis üli­kooli suurt pitsatit rektor. Ülikooli välisasjaajamise tarbeks oli kehtesta­tud vapiga kirja­paber. Riigitähtsad dokumendid pitseeriti või tembeldati riigivapi pitsatiga.

Niikaua kui kesk­võim piirdus peamiselt eeskirjade andmisega, Tar­tu ülikooli vaimsus esialgu oluliselt ei muutunud. Küll aga kajastusid venestamise esimesed sammud üsna rohmakalt ülikooli esindaval süm­bolil – pitsatil.

Ülikooli muuseumi pitsatikogus esialgu tavalisena tunduva Vene riigivapiga ülikooli pitsati (vt esi­kaas) puhastamisel avastas vara­hoidja Virge Lell lilla templitindi alt, et vaske lõigatud pitsatil on ääresõõril välja lõigatud ДЕРПТСК. ning asendatud ЮРЬЕВСК. Venestusaegse linnanime *Jurjev* lõi­kamiseks on pitsatisse valatud uus metallikiht. 1893. aastal, mil üli­kool hakkas Derpti (Dorpat) ase­mel kandma Jurjevi nime, paranda­ti esialgu siis ühel ja ilmselt väikesel pitsatil ülikooli nimi: ИМПЕРАТОР. ЮРЬЕВСК. УНИВЕРСИТЕТА. Kuidas ja miks sellisel viisil nii kiire parandamisotsus tekkis, pole veel

Joonis 7. Tartu Ülikooli suure pitsati jäljend paberil. 1893–1918 (ÜAM 1078).

teada. Hiljem kasutati ikka spetsiaalselt valmistatud Jurjevi ülikooli pitsatit.

Tartu ülikooli 1865. aasta põhikiri kehtis sisuliselt kuni 1918. aasta mai lõpuni kui vene ülikooli viimane rektor professor Vissarion Alekseejev andis ülikooli asjaajamise ametlikult üle Saksa okupatsioonivõimude poolt Balti provintside tarbeks asutatava *Landesuniversität*⁴⁷ i baltisakslastest professorkonnale, kes koos riigisakslastest õppejõududega mõtlemata mingitele ülikooli tunnustele, püüdis akadeemilist tööd 1918. aasta sügisel kuidagi jätkata.

Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli pitsat

Eesti ülikooli loomise eeldused valmisid Tartu ülikooli pika ajaloo jooksul. Otsesed eeltööd Eesti oma ülikooli rajamiseks algasid 1918. aasta märtsis. Ülikooli sünni tagapõhjaks oli Vabadussõda, ent juba 6. oktoobril 1919 algas Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis õppetöö.⁴⁸ Rahvusülikooli põhikirja ja ühes sellega ka pitsati jõustumiseni jõuti 1925. aastal EV Tartu Ülikooli seaduse kinnitamisega Riigikogus. 4. mail 1925. aastal jõustunud ülikooliseaduse 12. peatüki § 111 alusel oli ülikoolil Eesti Vabariigi riigivapiga suur ja väike s.o kolme sammuva otsavaatava (*passant gardant*) lõvi kujuga pitsat, tekstiga: EESTI VABARIIGI TARTU ÜLIKOOOL (vt joonis 8).⁴⁹ Ülikooli raamatukogu pitsatikogus hoitava vasest Tartu Ülikooli pitsati läbimõõt on 50 mm.⁵⁰ Ülikooli seaduses märgiti: *Suurt pitsatit tarvitatakse diplomitel ja teistel tähtsatel aktidel. Väikest harilikkudel tunnistustel, aktidel.*⁵¹ Tartu Ülikooli diplomid varustati suure pitsatiga.

Avalik õigusliku asutuse staatuses seisev Tartu ülikool lähtub kaasaajal Eesti riigivapi seadusest. Ülikooli pitsati kujutis on kindlaks määratud Eesti riigivapi seadusega 1993. aastast § 8 alusel, kus öeldakse, et muu riigivõimu teostava asutuse pitseri sõõri diameeter on 35 mm, selle keskel väike riigivapi kujutis. Sõõri ülemist äärt mööda on vastava asutuse nimetus.

1919. aastal jätkas Tartu ülikool rahvusülikoolina. *Universitas*'e kontinuiteedi ja universaalsuse kinnituseks kasutab *rector magnificus* kümne aasta eest rootsiaegse ülikooli Pärnu ülikooli filosoofiateaduskonna pitsati motiividel kavandatud rektorite pitsatit: tugevast puutüvest tärkab esimesi lehti ajav võrseke, selle kohal taevas üheksa teaduskonna tähte.⁵²

Joonis 8. Pimepitseri lööja (ÜAM 640:3) ja selle jäljend (ÜAM 754:43).

Viited ja kommentaarid

- ¹ Meyers Konversations-Lexikon. Ein Nachschlagewerk des allgemein Wissens. 15 Bd. Leipzig-Wien, 1897. S. 1004–1005.
- ² **Egon Fr. von Berchem. Siegel.** // Bibliothek für Kunst- und Antiquitäten-Sammler. XI. Berlin, 1923. S 49, 169.
- ³ **Frank Ankersmit.** Statements, Texts and Pictures. // A New Philosophy of History. Ed by Frank Ankersmit and Hans Kellner. London, 1995. P. 239.
- ⁴ Sfragistika uurimisobjekt: pitsatid varieeruvad stiili ja sisu poolest. Pitsati pilt ehk legend – levinumad on vapi, stseeni, portree ja tekstiga pitsatid. Kuju – ovaalne, paraboolne, ümar, kolmnurkne. Ripp-pitsat tavaliselt vahal, ka metall. 16. saj. tuli kasutusele kirjalakk ja mastik. Oblaatpitsatid – tavaliselt hulknurksed, nt põhjataht jne. Pitsati tehnikast: joonis (gravüür) valati kipsvormi. Patriitsi (reljeefne pressimisvorm, metalltempel) järgi tehti matriits, mille reljeef oli tavaliselt kas metalli pinnale või selle sisse süvendatud kujutis. Lakkpitsati puhul on matriitsil (vaataja poolt) siis sissepoole süvendatud kujutis.
- ⁵ Vt: **E. Gritzner.** Die Siegel der deutscher Universitäten in Deutschland und Österreich und der Schweiz. Nürnberg, 1906.
- ⁶ **Carl R. af Ugglas ja J. Bergman.** Tartu Ülikooli märgid ja pitsatid Rootsia Ajaloo Muuseumis Stockholmis. // Insignia et secreta antiqua Academiae Gvstavo-Carolinae Dorpatensis. Nunc Universitatis Liberae Rei Publicae Estonicae Tartuensis conservata in Museo Antiquitatum Regni Sveciae Holmiae. Regia Litterarum Historiae et Antiquitatis Academia Holmiensis MCMXXXII.
- ⁷ **August Buchholtz.** Verzeichnis sämtlicher Professoren der ehemaligen Universität zu Dorpat und Pernau und der academischen Beamten. // Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's, Bd. VII. Riga, 1853. Tafel III.
- ⁸ Tartu ülikooli ajalugu 1632–1798. I köide. Koostanud H. Piirimäe. Tallinn, 1982; **Helmut Piirimäe.** Ülikoolilinn Pärnu – Pärnu – the University Town. Tartu, 1999.
- ⁹ EAA. (Eesti Ajalooarhiiv) 402-4-16, 402-5-10 jpt.
- ¹⁰ Tartu ülikooli raamatukogu. Käsikirjade ja harulduste osakond (TÜR KHO). Kingituste kogu: Ki 132 – 219.
- ¹¹ **Tiiu Oja.** Pitsereite arvestus ja kirjeldamine. Tööjuhend. ENSV RAKA. Tartu, 1970.
- ¹² Siegelsammlung der Universitäts- und Landesbibliothek Bonn. Katalog bearbeitet in einer Sphragistischen Übung des Historischen Seminars. Vt <http://www.uni-bonn.de/Altbestaende/siegelsammlung.htm>.
- ¹³ **Carl Schirren.** Zur Geschichte der schwedischen Universität in Livland. // Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's, Bd. VII. Riga, 1853. S. 35; **Karl Inno.** Tartu University in Estonia During the Swedish Rule (1632–1710). Stockholm, 1972. P.35.
- ¹⁴ Tartu Akadeemia (Acadeemia Gustaviana) põhikiri. Tõlkinud Kristi Sak. Toimetanud Marju Lepajõe. Eessõna Peeter Järvelaid. Tartu, 1997. Lk 19.
- ¹⁵ **Carl R. af Ugglas ja J. Bergman.** Lk 18–19.
- ¹⁶ **H. Piirimäe.** Ülikoolilinn Pärnu. Lk 67–70.
- ¹⁷ **Carl R. af Ugglas ja J. Bergman.** Lk 19.
- ¹⁸ Universitetet i Dorpat under Svenska tiden Gustav II Adolfs sista kulturskapelse. Av J. Bergman. Uppsala-Stockholm. S. 144, 151.
- ¹⁹ Tartu ülikooli ajalugu 1632–1798. Lk 133.
- ²⁰ **August Buchholtz.** S. 178–181. Ülikooli rektoriteks olid Sven Cameen (detsember 1698 – detsember 1699) ja Michael Dau (detsember 1699 – 1700. a algus), Daniel Sarcovius (1700. a algus–juuni 1700). Uut suurt pitsatit kasuta(nuk)s esimesena rektor Daniel Eberhard.
- ²¹ Academia Gustavo-Carolina inauguratsiooniaktus, mis peeti Pärnus 28. augustikuu päeval 1699. aastal. Tõlkinud ja kommenteerinud Kristi Viiding. Toimetanud Marju Lepajõe. Pärnu kolledž, 1999. Tartu, 1999. Lk 79–80.

- ²² Vt lähemalt: **Aldur Vunk**. Pärnu ja palverännakud. // 100 aastat Pärnu Muinasuurimise Seltsi. Artiklite kogumik. Pärnumaa ajalugu. Vihik 1. Toimetanud A. Vunk. Pärnu, 1997. Lk 74–98.
- ²³ **A. Vunk**. Lk 85.
- ²⁴ Academia Gustavo-Carolina inauguratsiooniaktus. Lk 80.
- ²⁵ **A. Buchholtz**. Verzeichnis. Tafel III.
- ²⁶ Polnoje Sobranije Zakonov (PSZ) T. XXV, 18. S. 953, 629–638. Statuten der Kaiserlichen Universität zu Dorpat, nach Anleitung des am 4. May 1799 Allerhöchst konfirmirten Planes, nebst den namentlichen Befels Sr. Kaiserlichen Majestät am 5. Januar 1802 Hinzugekommenen Veränderungen. Dorpat, 1802.
- ²⁷ EAA. 402-5-10. L 8.
- ²⁸ Samas. L 2–2p.
- ²⁹ EAA. 402-4-16 L 3–3p, 6, 10p, 14–14p.
- ³⁰ Samas. L 14p.
- ³¹ EAA. 402-12-6. L 29–31, 65, 65p. Statuten ... am 5. Januar 1802 Hinzugekommenen Veränderungen. Dorpat, 1802.
- ³² EAA. 402-5-10. L 19.
- ³³ Statuten der Kais. Universität zu Dorpat. Dorpat, 1803.
- ³⁴ Tartu ülikooli Ajaloo Muuseum. ÜAM 102.
- ³⁵ Statut der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat MDCCCXX. S. 35–38.
- ³⁶ EAA. 402-4-16. L 14–14p.
- ³⁷ Ligikaudne tõlge: *Seisab kindlalt aastaid* (toim).
- ³⁸ **Е. Каменцева, Н. Устюгов**. Русская сфрагистика и геральдика. Москва, 1974. С. 189–190.
- ³⁹ EAA. 402-5-10. L 20–23.
- ⁴⁰ 1800–03 Vene rahakurs: 1 hõberubla = 1,3 assignaatrubla. 1812. a 1 hõberubla = 4 assignaatrubla.
- ⁴¹ TÜR KHO. Ki 206: pitsat a. 1808–43 Minerva kujuga suur pitsat (4,1 x 3,5), pitsati matriits ja patriits (5 x 3,9).
- ⁴² EAA. 402-3-1277. L 204p
- ⁴³ EAA. 402-5-10. L 2p.
- ⁴⁴ Samas. L 45.
- ⁴⁵ *Vene riigivapi* põhielemendid: kahe peaga kotkas, tiivad ülespidi harali ja lennuks välja sirutatud, rinnal vaataja suhtes paremele liikuv ratsanik. Kinnitati riigivapina 1699. aastal, kehtis kuni 1917. aastani v.a aastatel 1825–56. Nikolai I ukaasiga 1825. a asetused riigikotka tiivad alla, kotka rinnal kujutatud ratsanik hakkas vaataja suhtes liikuma vasakule. Aleksander II taastas oma ukaasiga 8. detsembrist 1856 aga endise riigivapi koos mõningate teisejärguliste muudatustega. Tegelikult muutusidki iga valitseja ajal mõned teisejärgulised detailid. Venemaa keskasutuste pitsatid tulid üldjoontes kasutusele 18. sajandi esimesel poolel. 1720. aasta seadusega olid kehtivuse kaotanud senised embleemitaolised kolleegiumite ja asutuste tegevuse sisu kujutavad sümboolikaga pitsatid. Kerenski Ajutise Valitsuse vapp: Tauria palee kohale lendu tõusnud Nikolai I aegne kahe peaga kotkas. Tartu ülikooli peahoone oli tsaarikull kui tohutu pitsat a. 1809–1918. Saksa A.O.K. 8. võttis selle sealt koos vene õigeusu ristiga maha.
- ⁴⁶ Georg Friedrich Parroti pitsat (pitser): TÜR KHO Ki 182: 1803–05 (püramiidi motiiviga), kasutusel 1845. aastani. Parroti *sen* isiklik pitsat: erkpunasel maastikul *veritas*. Rektoriite Daniel George Balk ja Adam Christian Caspari aegne rektoripitsat: EAA. 402-5-10. L 35 (sambana kujutatud lüüral R). Märkus: Kuna ülikool pitseeris kirjavahetuses ainult originaalid ja koopiad jäeti ülikooli asjaajamise arhiivi, siis on Tartu ülikooli ääretult mahukast fondist võrdlemisi raske leida lakiga pitseeritud originaaldokumente. Samuti on ülikooli lõpu- ja teaduskraade kinnitavate ning audoktorite diplomite puhul. Kuna uhkelt trükitud, kirja ning kulliga kinnitatud diplomid tuli ülikoolilt välja osta, siis pole neist loobutud ja nii on arhiivi jäänud valdavalt diplomite ära kirjad.
- ⁴⁷ TÜR KHO. Ki 151, 167: pitsat a. 1865–92 Vene riigivapiga venekeelse tekstiga: ИМПЕРАТОРСКОГО ДЕРПТСКАГО УНИВЕРСИТЕТА Ki 159:

pitsat a. 1870–92 Vene riigivapiga ladinakeelse tekstiga: SIGILLUM ACAD. CAESAR. DORPATENSIS; Ki 129–130; pitsat a. 1893–1918 Vene riigivapiga: ИМПЕРАТОРСКАГО ЮРЬЕВСКАГО УНИВЕРСИТЕТА, mõõtmetega : 3,3 x 3,4 d= 3,1; ÜAM 777:91 ИМПЕРАТОР. ЮРЬЕВСК. УНИВЕРСИТЕТА.

- ⁴⁸ Eesti ülikooli algus. Tartu ülikooli uuestisünd rahvusülikoolina 1919. I. Koostanud H. Piirimäe. Tartu, 1994. Lk 9, 20.
- ⁴⁹ EAA. 2100-4-27. L 100–102. Eesti riigivapist: 1925. aastal kehtestas Riigikogu ajaloolise Eesti kui haldusüksuse kolme lõviga vapi riigivapiks. Lähemalt vt: **Hannes Walter**. Eesti ühiskonna hoiakutest 1920. aastate algul. // Kaks algust. Eesti Vabariik – 1920. ja 1990. aastad. Tallinn, Eesti Riigiarhiiv, 1998. Lk 9.
- ⁵⁰ ТҮР КНО. Ки 169.
- ⁵¹ EAA. 2100-4-27. L 102.
- ⁵² 1989. aastal oli ülikoolis 9 teaduskonda, nüüd 10.

Professor Eduard Osenbrüggen ja tema *Liivimaa skitsid*

Heinrichs Strods

19. sajandi baltisaksa vaimuelus võib välja tuua kolm põhisuunda: konservatiivne, liberaalne ja radikaalne. Kodanluse ja mõisnike liberaalsel liikumisel olid Baltikumis 19. sajandi alguses ja 1840. aastatel väga individuaalsed avaldumisvormid. Tartus paruness Marie Bruiningki (1818–53) ja tema abikaasa August Bruiningki maja ümber koondunud umbes 12–15 liikmelisest radikaalsete liberaalide grupist kuulusid seitse Tartu ülikooli õppejõudude hulka,¹ nende seas ka kriminalistikaprofessor Eduard Osenbrüggen (1804–79).

Filosoofia ja õigusteaduse doktor E. Osenbrüggen oli pärit Holsteinist, õppinud Kieli ja Leipzigi ülikoolides filoloogiat ja õigusteadust ning töötas 1835. aastast eradotsendina Kieli ülikoolis. (1843.) aastal kutsuti ta Tartusse kriminaalõiguse professoriks. Liivimaale asununa säilitas Osenbrüggen tiheda sideme Saksamaaga – seal veetis ta oma suvevaheajad ja tellis jätkuvalt Lääne-Euroopast raamatuid.²

Osenbrüggeni teadustegevus Tartus

Professor Osenbrüggeni Tartuga seonduv teadustegevus kestis ligi kümme aastat. 1844. a publitseeriti Karl Morgensterni 50. aastase doktori juubeli puhul³ tema esimene töö Baltikumis. 1853. a trükiti viimased Eestit käsitlevad tööd juba Leipzgis.

Tartu ülikoolis töötas Osenbrüggen kaheksa aastat, 1843–51. Neil aastail oli ülikoolis lisaks rüütelkondade konservatismi vastu suunatud akadeemilisele opositsioonile olemas ka demokraatlik liikumine, mis astus teravamalt välja teoorjuse, feodaalse pärimisõiguse ja faktilise pärisorjuse vastu Liivimaal.⁴

Oma liberaalseid ja demokraatlikke vaateid väljendas professor akadeemilise publiku ees varsti pärast Tartusse saabumist. 4. veebruaril 1844. a tähistati ülikooli aulas keiser Nikolai I troonimispäeva. Sel puhul pidas E. Osenbrüggen akadeemilise loengu õigusteaduse õpetamisest ülikoolis. Kohe kõne alguses tsiteeris ta Goethe *Fausti*:

*Hall, sõbrake, on kõik teooria
kuid haljas elu kuldne puu...*

Esiteks nõudis professor tudengitelt ja õppejõududelt, et õigust tuleb näha ja seletada mitte ainult hetkeseisus, vaid arenguprotsessis. Teiseks pidas ta vajalikuks teooria ja praktika vahelise lõhe ületamist. Kolmandaks rõhutas Osenbrüggen süsteemset lähenemist: *Mitte õigusi, vaid õigust peab jurist õppima ja see peab muutuma tema vaimseks omandiks ja varaks.*⁵

Õigusajaloolisest vaatepunktist uuris professor Osenbrüggen väga tähelepanelikult eesti talupoegade olukorda. Osutamaks saksa parunite taunimisväärsele tegevusele Eestis, kritiseeris Osenbrüggen anonüümselt avaldatud kirjutises teravalt nn *patrimoniaalset jurisdiktsiooni* (mõisnike kodukariõigust) Eestimaa mõisates 17. ja 18. sajandil.⁶ Niisama teravalt kritiseeris ta ka 17. sajandi algul Tartus toimunud nõiaprotsesse.⁷ Osenbrüggeni avarat huvideskaalat näitab paar aastat pärast Eestist lahkumist avaldatud raamat *Põhjamaa pildid*,⁸ mis sisaldas muu hulgas artikleid eestlaste eluviisidest ja rahvaluulest.

Professor organiseeris Tartu ülikoolis õigusteadlaste tööde publitseerimist ja andis 1849. a välja kogumiku *Tartu juriidilised uurimused*.⁹ Ühtlasi oli ta oma erialal aktiivne retsensent. Näiteks 1850 ilmus Jelgava (Miitavi) õuekohtu advokaadi, Tartu ülikoolis õppinud juristi ning terve rea Baltikumi õigus- ja põhikorra ajalugu puudutavate teoste autori Karl August Neumanni (1809–63) töö *Kuramaa pärimisõigus vastavalt seadustele ja praktikale*.¹⁰ Osenbrüggeni tunnustav retsensioon avaldati juba enne raamatu lõplikku valmimist.¹¹

1848. aastal (mil Euroopas puhkes revolutsioon) oli Eduard Osenbrüggen kolleegiuminõunik; kriminaalõiguse, -protsessi ning juriidilise kirjanduse korraline professor ja Tartu ülikooli õigusteaduskonna dekaan. Ta pidas loenguid rooma õigusest viiel esimesel nädalapäeval kella neljast viieni, õpetas õigusteaduse entsüklopeediat kolmel esimesel nädalapäeval kella viiest kuueni ning juhatas laupäeviti kümnest kaheistkümmeni kriminalistika praktikat oma raamatu *Liivi, Eesti ja Kuramaa kriminaalõiguse teooria ja praktika* järgi.¹² Raamat oli ilmunud 1846. a Tartus kahes köites¹³ ja seda hinnati positiivselt nii Baltikumis¹⁴ kui Göttingenis.¹⁵ Selsamal 1848. aastal avaldas Osenbrüggen kriminaalpraksise kohta ka ühe väiksema brošüüri.¹⁶

Ka loengutel astus professor Osenbrüggen välja balti aadlike priviileegide vastu. Tartu õpperingkonna kuraator saatis juba 1849. aastal ülikooli rektorile salajase kaebuse, et professor on lubanud üliõpilastel kritiseerida Balti provintsiaalõigust. Konkreetselt peeti silmas Hermann Schütze magistritööd *Süüdistatava peamine kaitsevahend süüdistusprotsessis Liivimaa õigust silmas pidades*.¹⁷ Kandidaaditöödest tuli edaspidi esitada üks koopia 1848. aastal moodustatud salakomiteele Peterburis.¹⁸ 1851. aastal rektorile antud instruksioon rõhutas rektori kohustust jälgi-da õppetöö sisu.¹⁹

Osenbrüggeni viimaseks tööks Liivimaaal jäi publitsistlik muljete-

raamat *Liivimaa skitsid*. Selle käsikiri konfiskeeriti koos muude paberitega, mis leiti Osenbrüggeni korteris Tartus 1851. a suvel korraldatud läbiotsimise käigus (Osenbrüggen ise viibis õppepuhkusel Soomes).²⁰ Politsei kahtlustas professorit – ja õigustatult – sidemetes Lääne-Euroopa revolutsiooniliikumises kaasalõõnud paruness Marie v. Bruiningkiga. Osa pabereid tagastati, osa aga anti üle vene salapolitseile. Ka osa raamatu käsikirjast liigitati politseile kahtlasena tundunud materjalide hulka. Käsikiri saadeti isiklikult vürst Vassili Andrejevits Dolgorukovile (1804–63), kes oli tuntud oma tsaarituduse poolest. Tema Keiserliku Ma-

Joonis 1. Eduard Osenbrüggen (1804–1879)
(Foto TÜR Fo-737A).

jesteedi Isikliku kantselei 3. osakonnas leiti, et professor Osenbrüggen ei ole süüdi kriminaalkuriteos, sest kirjutis pidi avaldatama Hamburgis ja kuna autor on välismaalane, on tal selleks õigus. Kuid 4. juulil 1851 professor Osenbrüggen arreteeriti ja viidi ülekuulamisele St. Peterburgi. 15. juulil 1851 kuulutati välja otsus, mis kõlas: *professor Osenbrüggenil on demokraatlik vaim*. 3. osakonna ülem krahv A. T. Orlov (1786–1861) otsustas: *Arvan, et pärast professoriametist vallandamist tuleb ta kui välismaalane maalt välja saata*.²¹ Otsuse kinnitas tsaar Nikolai I. Osenbrüggen siirdus Zürichisse, kus ta ta ülikooli professoriks kutsuti ja kus ta järgnevat 28 aastat töötas. Ta uuris põhjalikult Saksamaa keskaegset kriminaalõigust ja avaldas rea kirjutisi rooma õiguse kohta. See oleks aga juba teine teema, meile pakub hetkel huvi Osenbrüggeni muljeteraamat.

*Liivimaa skitsid ja Põhjamaa pildid*²²

Vieleheküljeline käsikiri asub Moskvas Vene Föderatsiooni Riiklikus Arhiivis professor Osenbrüggeni kriminaaltoimiku lehtede 33. ja 34. vahel.²³ Teose sissejuhatuses on öeldud, et *selle pealkirja all antakse rida pilte ühest maast, nagu seda paljud kirjanikud uueal ajal on teinud. Liivimaa maismaa-osale on saanud osaks au saada nimetatud sakslaste jaoks*. Ometi, kirjutas Osenbrüggen, *on kiirustavad läbireisijad langedud igavesse eksitusse. Nende ridade autor elas aastaid Liivimaal ja tal oli võimalus tunda õppida nii maad kui selle elanike erinevaid ringkondi*. Sõpradele, kellele skitsid pühendatud olid, lubas Osenbrüggen, et

kirjutab Liivimaast diskreetselt ja annab karmi, kuid õiglase hinnangu. Nii on *Skitsid* dokumentaalne jutustus Liivimaa oludest nagu Garlieb Merckli *Die Letten* ja teised demokraatlikult meelestatud autorite kirjeldused.

Osenbrüggen oli juba 1849. aastal avaldanud mõisaomanike ja eesti talupoegade õiguslikke suhteid teravalt kritiseeriva kirjutise ajakirjas *Inland*.²⁴ Liivimaa *skitsides* avaldusid tema vaated üldistatumalt ja esikohal seisis vaimne väärtus, kultuuripärand. Mõjuvas publitsistlikus vormis, negatiivset ja positiivset aadlikutuüpi vastandades, kritiseeris Osenbrüggen Liivimaa aadlit põhiliselt kolmes valdkonnas. Esiteks võttis ta terava kriitika alla seisukoha, mille kohaselt aadli moraal ja iseloomujooned on kaasasündinud ning päranduvad põlvest põlve, mistõttu aadel on alati õilis ja igavene. Kangelasmeel, vaimusuurus ja õilsameelsus, lühidalt kõik põhjamaised vourused päranduks justkui verd segamata niisama kindlalt nagu araablase ratsude füüsilised omadused, tõeline aadlik on loodusest loodud kõrgemaks olendiks.²⁵ Osenbrüggen jutustab, kuidas üks noor parun õppis Saksamaal, pidas end halvasti ülal ja pidi preisi vanglas mõnda aega järele mõtlema. Ta pöördus Liivimaale tagasi, pisut nakatunud vabadusideedest ja sankülotismist ning pilkas oma vendi kapsajunkruteks. Kuid pärast mõnd papa epistlit jõudis poeg paari aastaga jälle parunliku elumõistmise kõrgusele, mille järgi inimsugu alles parunist algab. Sellised perekonnad loevad vaid *Ristilehte*, kuid veelgi parema meelega ei raiska nad oma kallist aega üldse lugemisele.

Teiseks kritiseeris Osenbrüggen teravalt aadli soovimatust eestlaste haridusolusid parandada. *Kui mõne aasta eest tehti ettepanek seada sisse korralik elementaarõpetus vaestele eestlastele, arvas see pseudokrahv, et praegu pole selleks sobiv aeg, sest kartulihaiguse tõttu on oodata kehva kartulisaaki*. Osenbrüggen oli tõsiselt nõrдинud, kui Liivimaa konservatiivse aadli hulgas leidis keegi, kes oli nõus kavatsusega Tartu ülikool – ainus tõeline ülikool Venemaal – 1849. a mai ukaasile vastavalt sulgeda, *et näha viimast professorit Tartust lahkumas*,²⁶ või lubada õppima ainult aadlikke, sest uus patune revolutsioon oli lähtunud madalamatest seisustest.

Kolmandaks naeruvääristas Osenbrüggen revolutsioonihirmus Liivimaa paruneid, kes muidu olid ikka oma erihuvide eest võidelnud, kuid nüüd on valmis vene keisritroonile sellist lojaalsust ja poolehoidu üles näitama, mis isegi venelasi üllatab. Kui vene kaardivägi 1849. aasta suvel läbi Liivimaa marssis, lasknud rügemendikomandör ühes mõisas peatuse ajal mängida *Jumal, keisrit kaitse sa*. Vene ohvitserid olid tõsiselt nõrдинud, kui Liivimaa parunid püsti tõusid ja mütsid peast võtsid, sest Peterburis tehakse nii ainult tsaari enese juuresolekul. Samas pani revolutsioon Saksamaal neid vähem muretsema kui nende endi jahioiguse piiramine. Konservatiivsete Balti parunite vaimse ja poliitilise seisundi iseloomustamiseks kasutas Osenbrüggen nimetust *sõimerüütlid (Krippenreiter)*.²⁷

Neile rüütelluse karikatuuridele seadis Osenbrüggen vastu hiljuti surnud vabahärra Carl Axel Christofer Bruiningki (1782–1848),²⁸ kelle elu hingestas tõeline humanism. *Ta jäi noorukiks, kirjutas Osenbrüggen, kui lumi juba ta pead kattis, ja seepärast mõistis ta ka 1848. aastal, et noorus uskus uue maailmakorra saabumist, ja ta eksis koos meiega, kes me sellist tagasilööki, nagu 1849. aastal tuli, võimatuks pidasime.* Bruiningk oli kõrgelt hinnanud saksa patriooti ja kirjanikku Ernst Moritz Arndti (1769–1807). Tema enese kõrge kultuuritase, religioosus ja moraal avaldasid tugevat mõju tuhandetele eestlastele, kel poleks olnud põhjust sakslasi oma sõpradeks pidada. Bruiningki haud eestlaste surnuaial (ta ei tahtnud lasta end matta saksa surnuaiale) muutus Tartu ümbruse talupoegadele justkui palverännupaigaks.

* * *

Uurides Baltimaade moraalseid, poliitilisi, juriidilisi, kasvatuslikke ja majanduslikke olusid 1840. aastatel, juhtis professor Osenbrüggen laiemat avalikkuse ja vene valitsuse tähelepanu vajadusele muuta põhjalikult Baltikumi ühiskondlikku korraldust. Tema teaduslik ja publitsistlik tegevus Tartus lubab teda selgelt Kesk-Euroopa demokraatliku ja rahvusliku revolutsioonilise liikumise esindajaks. Osenbrüggen uskus, et Baltikumis kehtivad ühiskondlikud suhted vajavad muutmist. Siinsed olud ning rahvuslikud piirangud tekitasid temas äärmist moraalselt pahameelt. Ta uskus, et kodanliku revolutsiooni eeldused Baltikumis (see toimus alles 1918–20), olid juba 19. sajandi keskpaigas olemas.

19. sajandi 40. aastatel oli euroopalikult haritud intelligents (st peamiselt välismaalastest professorid – tõlk.) Tartu ülikoolis juba opositsioonis saksa parunite kõrkuse ja upsakusega ning üldse aadli poliitikaga Baltikumis, mis seisnes kohalike rahvaste orjastamises ja saksastamises. See oli varem, kui läti ja eesti rahvuslikud mõtlejad oma võitlust alustasid. Opositsioonil polnud poliitilist programmi ega organisatsioonilist keskust ja see oli koostiselt üsna kirju. See väärrib edasist uurimist. Ilmne on, et liikumisel oli selgelt kodanlik-liberaalne suund. Sinna kuuluvad mõttekaaslased väljendasid objektiivselt võttes mõisarentnike ja pandiomanike, kuid ka nende mõnesaja rikka talupoja huve, kes maa ja hoone-
te ostu kaudu olid saanud esimesteks läti või eesti suurmaomanikeks.

TÖLKINUD LEA LEPPIK

Viited ja kommentaarid

- ¹ Heinrichs Strods. Der Widerhall der Revolution von 1848 im Baltikum. // Acta Baltica. XXIX/XXX. S. 105–116; X. Стродс. Отзвуки идей революции 1848 г. в Тартуском (Дерптском) Университете // Тартуский Государственный Университет. 1. Общественные науки. Тарту, 1992.
- ² EAA. 402-3-1239. L 3–5, 10, 51, 55, 67, 68, 73. Professor Osenbrüggen ei telinud Saksamaalt ainult kirjandust, vaid ka veini ja tubakat (tõlkija märkus).
- ³ E. Osenbrüggen. Fünfzigjähriges Doctorjubiläum Morgensterns. // Das Inland. 1844. 19; St. Petersburgsche Deutsche Zeitung. 1844. 107.
- ⁴ Selle kohta eraldi: H. Strods. Der Widerhall der Revolution von 1848 im Baltikum; H. Strods. Jēkabs Kīleveins un viņa revolucionārā dzeja. // Karogs. 1981. 8; H. Strods. Vidzemes muižnieku cīņa XIX gs. 40-os gados pret G. Budenbroka projektu par klaušu atcelšanu un zemes pārdošanu zemniekiem. // Latvijas agrārā vēsture (XVI–XIX gs). Rīgā, 1966. 53–77; X. Стродс. Отзвуки идей революции 1848 г. в Тартуском (Дерптском) Университете.
- ⁵ E. Osenbrüggen. Der Rechtsunterricht auf den Universitäten. Rede gehalten am Feste der Thronbesteigung Nikolaus Pawlowitsch am 4. XI 1844. Dorpat, 1849. S. 19, 21.
- ⁶ (E. Osenbrüggen). Proben patrimonialgerichtlicher Verhandlungen aus dem 17. und 18. Jahrhundert. // Das Inland, 1848. 45; Fernere Proben patrimonialgerichtlichen Verhandlungen. // Das Inland. 1849. 24.
- ⁷ E. Osenbrüggen. Hexenprozesse in Dorpat. // Das Inland. 1848. 7.
- ⁸ E. Osenbrüggen. Die Esten und ihre Poesie. // Nordische Bilder. Leipzig, 1853. S. 136–159.
- ⁹ Dorpater juristische Studien. Hrsg. von E. Osenbrüggen. Dorpat, 1849.
- ¹⁰ C. A. Neumann. Das Curländische Erbrecht nach den Gesetzen und der Praxis dargestellt. Mitau, 1850.
- ¹¹ Osenbrüggeni retsensioon: Inland. 1849. 45 (tõlk.)
- ¹² Verzeichnis der vom 20. Januar bis zum 9. Juni 1848 zu haltenden halbjährigen Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Dorpat, 1848. S. 4.
- ¹³ E. Osenbrüggen. Theorie und Praxis des Liv-, est- und curländischen Criminalrechts in einer Darstellung von Rechtsfällen mit Excursen. Heft 1, 2. Dorpat, 1846.
- ¹⁴ Das Inland. 1846. 50.
- ¹⁵ Zachariae. Göttingische Gelehrten Anzeigen. 1847. S. 1229 ff.
- ¹⁶ E. Osenbrüggen. Bericht über ein Practicum criminale. Dorpat, 1848.
- ¹⁷ Hermann Schütze. Die Hauptschutzmittel des Angeklagten im Inquisitionsprozess mit besonderer Berücksichtigung des livländischen Landrechts dargestellt. Dorpat, 1849. Schütze õppis Tartus juurat 1842–46 ja kaitses magistrakraadi 1850. aastal. Hiljem sai temast Liivimaa kubermangu prokurör. Toimikud tema kohta: EAA. 402-2-22681, 22682. Tartu juuraprofessorid hindasid tema tööd kõrgelt, kuid pidasid seal avaldatud kriitikat ohtlikuks. Ka Osenbrüggen ise arvas, et kuigi mõned tema juhendatava väljendid kujutavad tegelikku olukorda, ei saa tsensuur neid lubada. EAA. 402-2-22682. L 84 (tõlkija märkus).
- ¹⁸ 1848. a moodustatud eriline salakomitee trükitavate väljaannete meelsuse ja suunitluse järelevalveks D. Buturlini juhtimisel pidi kontrollima tsensoorite tegevust, ajakirjandust ja sekkus ka haridusajadesse. Näiteid kandidaaditööde kontrollimise kohta leidub toimikus EAA. 402-7-95 (tõlkija märkus).
- ¹⁹ Instruktsioon rektorile 19. aprillist 1851. EAA. 402-4-743. L 1–7 (tõlkija märkus).
- ²⁰ Politsei otsis materjale, mis tõendaksid Osenbrüggeni seotust saksa revolutsiooniliikumises kaasalõõnud paruness Marie v. Bruiningkiga. Teatavasti oligi Osenbrüggen parunessiga kirj vahetuses (tõlkija märkus).
- ²¹ Я полагал бы – уволив Озенбрюггена от должности профессора, выслать его как иностранца за границу. GARF. F. 109, III osak. I. eksp. 1848. Toimik 491. 2. osa. L 60.

- ²² Mõtted, mis olid esialgu kirja pandud *Liivimaa skitside* nime all, avaldas Osenbrüggen hiljem, olles juba Venemaalt välja saadetud, kogumikus *Nordische Bilder*. Artikli autori leitud politseikoopiaga kattub loo *Härrad ja parunid* tekst kohati sõna-sõnalt, seega muutis Osenbrüggen vaid pealkirja. Vt E. Osenbrüggen. Die Herren und Barone. // *Nordische Bilder*. Leipzig, 1853. S 119–136. *Nordische Bilder* sisaldab teisigi huvipakkuvaid pilte Baltimaadest ja Soomest. Seal trükitud Osenbrüggeni mälestused Tartu ülikoolist on tõlgitud ja avaldatud: E. Osenbrüggen. Tartu Ülikool. // Mälestusi Tartu ülikoolist (17.–19. sajand). Koostanud Sergei Issakov. Lk 172–180 (tõlkija märkus).
- ²³ GARF. F. 109. 3. osakond, I ekspeditsioon, 1848. Toimik 491. 2. osa.
- ²⁴ E. Osenbrüggen. Wahnsinn oder Verbrechen? Ein Lebensbild aus Estland. // *Das Inland*. 1849. Nr. 27–30.
- ²⁵ Raamatus *Nordische Bilder* on ka lugu sellest, kuidas eestlasest amm oma lapse ilusatesse härraste laste rõivastesse paneb, pererahva ootamatu kojutuleku tõttu aga enam tagasi ei jõua vahetada ja lapsed lähevadki vahetusse. Keegi ei märka midagi, noorest parunist saab tubli talumees ja talupoiss käib suureks saades teiste omasuguste seltsis maapäevadel nagu õige parun kunagi. Vt Bauer und Edelmann. // *Nordische Bilder*. S. 201–204 (tõlkija märkus).
- ²⁶ Raamatus on lugu siiski esitatud nii: *Kui ühe ukaasi tulemusel 1849. aasta mais Tartu ülikooli – suure impeeriumi ainsa tõelise ülikooli – eksistents ohtu sattus ja Liivimaa rüütelkond õhu kõrvaldamiseks tsaarile palvekirja otsustas esitada, kirjutas see pseudokrahv oma eriarvamuses, et tema on täiesti veendunud keisri antud seaduse tarkuses ja otstarbekuses*. (*Nordische Bilder*. S 123–124). Raske on kindlaks teha, mida tegelikult on silmas peetud. Kõige tõenäolisemalt ukaasi 11. oktoobrist 1849, mis Tartu ülikoolile laiendati 13. märtsil 1850. Selle kohaselt hakkas Tartu ülikoolile rektorit määrama haridusminister (tõlkija märkus).
- ²⁷ *Krippenreiter* on raskesti tõlgitav sõna, *Krippe* on söödasõim, *an der Krippe sitzen* tähendab hästi elama, piruka juures olema (tõlkija märkus).
- ²⁸ C. v. Bruiningk oli Marie v. Bruiningki äi (tõlkija märkus).

Heinrichs Strods, Läti Ülikooli emeriitprofessor, ajaloodoktor (1977), Läti Teaduste Akadeemia auliige (1992).

Sündinud 20. aprillil 1925 Dvieta vallas Ilükste maakonnas (Kura-maal) taluperes. Õppis 1945–50 LRÜs ajalugu. Diplomitöö *Läti rahvas ja ristiusk 17.–18. saj.* (1950, juhendaja T. Zeids), kandidaaditöö *Kroonumõisad ja teoorjus Kurzemes 18. sajandi lõpul – 19. sajandi esimesel poolel* (1953, juhendaja T. Zeids), doktoritöö *Põllumajanduse areng Lätis üleminekul feodalismilt kapitalismile 1780. aastatest 1860. aastateni* (1977). Avaldanud 12 monograafiat ja ligi 300 teaduslikku artiklit, peamiselt agraar- ja kultuuriajaloost.

Töötanud Läti Ajaloomuuseumi teadusdirektorina, LTA Ajaloo Instituudi etnograafia ja arheoloogia sektori juhatajana ning alates 1982 Läti (Riiklikus) Ülikoolis professorina, (Läti) NSV Liidu ajaloo kateedri juhatajana.

Faint, illegible text covering the majority of the page, likely bleed-through from the reverse side or extremely faded print.

Unustatud orientalist professor Samuel Gottlieb Rudolf Henzi

Martin Hallik, Olaf-Mihkel Klaassen

19. sajandi Tartu Ülikooli eksegeesi (piibli seletamise ja tõlgendamise) ning idakeelte professoril Samuel Gottlieb Rudolf Henzil (1794–1829) täitus 1999. aastal kaks olulist daatumit: 13. (1.) veebruaril 170 aastat surmast ja 18. (7.) septembril 205 aastat sünnist.

Tänapäeval teatakse temast vähe. Tema nime pole entsüklopeedias. Isegi kolmeköiteline *Tartu Ülikooli ajalugu* ei maini teda.¹ Ometi oli ta lühikesest elust üheksa aastat (1820–29) pühendatud õpetamisele Tartu Ülikooli usuteaduskonnas. Neljal aastal (1822, 1824, 1825 ja 1829) täitis ta dekaani ametikohustusi.² Sellesse ametisse valimine nii noorelt (esmakordsel valimisel oli ta vaid 27-aastane) näitas suurt usaldust tema vastu, tema organiseerimis- ja juhtimisvõime hindamist. Ilmselt oli ta ka populaarne inimese ja kolleegina.

Henzi sündis kaugel Eestist, Šveitsi linnas Bernis 7. septembril 1794. aastal. Bern ei olnud tollal veel Šveitsi pealinn (ta sai selleks 1848. aastal), kuid siiski üks mõjukamaid konföderatsiooni poliitilisi keskusi. Nähtavasti hakkasid Henzi juba kohalikus koolis õppides huvitama filosoofilised probleemid, sest kõrgkoolis valis ta oma esimeseks erialaks filosoofia. Millisesse kõrgkooli ta õppima asus pole teada. Henzi biograaf Johannes Justus Frey väidab, et Berni ülikoolis,³ kuid see väide ei pea paika, sest Berni Ülikool avati alles pärast Henzi surma, 1834. aastal. Võibolla oli tegemist mõne kalvinistliku seminariga, kus ta õppis aastail 1810–16, kuna 19. septembril 1816. aastal ordineeriti ta Šveitsi reformeeritud kirikus teoloogilise teenistuse kandidaadiks.⁴ Filosoofia järel oli Henzi tudeerinud ka teoloogiat, milles ta end täiendas aastail 1816–17 Tübingeni vanas (asutatud 1477. aastal) ja kuulsas ülikoolis. Järgmise aasta õppis ta Göttingeni ülikoolis ajalugu (asutatud 1737. aastal) ning siirdus seejärel Pariisi. Seniste õpingute käigus oli ta omandanud heebrea ja araabia keele oskuse. Nüüd tahtis ta oma teadmisi täiendada pärsia ja sanskriti keelega.

Nimekas Prantsuse Kolledžis (Collège de France, asutatud 1530.

Joonis 1. S. G. R. Henzi. (Ill. J. Frey raamatust Die Theologische Fakultät der Kaiserliche Universität Dorpat-Jurjev 1802–1905. Jurjev, 1905).

aastal) olid selleks soodsad võimalused. Siin õpetasid sellised idakeelte korüfeed nagu Antoine Isaac, parun Silvestre de Sacy (1758–1838), araabia ja pärsia keele professor, arabistika kui spetsiaalse teadusharu rajaja Euroopas,⁵ ning Antoine Léonard de Chézy (1773–1832), esimese Euroopas avatud sanskriti õppetooli professor.⁶ Henzi oli nende mõlema õpilane aastail 1818–19.⁷ Ta omandas pärsia ja sanskriti keele põhialused, mis olid vajalikud ta edasiseks teadustööks.

Pärast lühiajalist viibimist Inglismaal ja Šveitsis sai Henzi ootamatu töökohapakkumise Tartusse. See oli seotud professor Wilhelm Friedrich Hezeli erruminekuga 1820. aasta jaanuaris. Vabanes Tartu Ülikooli usuteaduskonna eksegeesi ja idakeelte professori ametikoht. Tübingeni peakonsistoriumi nõunik ja superintendent Karl Christian Flatt (1772–1843) soovitas vabanenud kohale sobiva kandidaadina Henzit. Tartu Ülikooli kuraator (1817–28) Karl von Lieven (1767–1845) leidis kandidatuuri olevat vastuvõetava. See tundub küll mõnevõrra imelik, arvestades Henzi noorust ja doktorikraadi puudumist, kuid nähtavasti etendasid oma osa isiklikud tutvused. Tartu Ülikooli usuteaduskonna dekaani ettepanekul valiti Henzi 5. märtsil 1820. aastal eksegeesi ja idakeelte korraliseks professoriks.⁸ Seejuures on märkimisväärne ülikooli nõukogu üksmeel: 17 liiget hääletas Henzi poolt ning vaid 2 vastu.⁹

Enne Saksamaalt lahkumist sai Henzi Tübingeni Ülikoolis teoloogiadoktori kraadi. Doktorikraadi kaitsmine oli rahvahariduse ja usuasjade ministeeriumi nõudel ka tema ametisse kinnitamise tingimuseks.¹⁰ Tema dissertatsiooniks oli pärsia teadlase Nasser ed-Din Abu Said 'Abdallah bin Omar al-Baidawi (elas 13. sajandil, täpsed eludaatumid teadmata) kommentaarid koraani 10. suurale (Yūnis).¹¹ Tartu Ülikooli raamatukogus säilitatava manuskripti tiitlist nähtub, et doktoritöö valmis Henzi viibimise ajal Bernis aastail 1819–20.¹² Tõenäoselt alustas ta tööd juba Pariisis ja ka ta Inglismaa-visit võis olla sellega seotud.

Tartusse jõudis Henzi 1820. aasta suvel. Kuigi ta oli arvatavasti juba varem kuulnud Tartu ülikoolist, mis oli tuntud kogu Euroopas, oli Eesti Henzile tundmatu maailm. Ta ei osanud eesti keelt. Ta polnud tuttav siinsete oludega. See ei olnud takistuseks, sest õppetöö toimus Tartu ülikoolis saksa keeles ja eestlastega oli tal vähe kokkupuutumist. Oma avaloengu pidas ta 20. augustil 1820. aastal.¹³ Tema pedagoogiline töö kandis ilmset vilja. Üheks tema õpilaseks oli hilisem väljapaistev indoloog Robert Lenz (1808–36).¹⁴

Henzi Tartu Ülikooli töös võib eristada kolme, üksteisega seotud taha: pedagoogilist, administratiivset ja teaduslikku. Tema peamine tähelepanu oli pööratud õppetööle. Eksegeetika alal luges ta selliseid aineid, nagu kolme esimese evangeeliumi ülevaatlük (sünoptiline) seletus, loomislöö (geneesi) selgitus, nelja viimase Moosese raamatu ajalooliste lõikude seletus, Pauluse kirjad roomlastele ja korintlastele jpt.¹⁵ Kõik nad käsitlesid Lähis-Ida probleeme, ehkki usulisest aspektist lähtudes.

Pühakirja seletamise ja tõlgendamisega tegelesid ka teised usuteaduskonna õppejõud. Kuid idakeeled olid ainult Henzi pädevuses. Aastail 1820–29 luges ta heebrea keelt (algkursust ja süntaksit) 11 semestril, araabia keelt samuti 11 semestril. Mõnikord oli õppekavas ainult üks neist, teinekord mõlemad.¹⁶

Heebrea keele õppevahendina kasutas ta tuntud saksa teoologi ja orientalisti Wilhelm Geseniuse (1786–1842) teoseid: *Heebrea keele*

grammatika (1. trükk 1813),¹⁷ *Põhjalik heebrea keele grammatilis-kriitiline õppevahend* (1. trükk 1817),¹⁸ jt. Niisiis kasutas ta võimalikult uusi materjale, jättes kõrvale (võibolla ka poliitilistel kaalutlustel) oma eelkäija Hezeli tunnustatud tööd heebrea keele valdkonnas. Araabia keele õppevahendina kasutas ta omaenda originaalset teost *Araabia fragmendid*.¹⁹

Henzi ei õpetanud pärsia ega sanskriti keelt, milles ta ei tundnud end küllalt tugeva olevat. Tema rikkalikus raamatukogus, mis pärast ta surma läks oksjonile,²⁰ oli aga nii pärsia kui ka sanskriti keele käsiraamatuid.

Henzi loengukoormus oli küllaltki suur. Loenguid eksegeetikast oli üks tund 4–5 korda nädalas. Keeleõpet oli vähem: üks tund 1–3 korda nädalas. Henzi armastas varajasi hommikutunde. Ta loengud olid tavaliselt kell 8–9, mõnikord isegi kell 7–8.

Praktilise õppetöö kõrval tuli Henzil tegeleda ka administratiivsete ülesannetega nii õppetooli juhatajana kui ka neljal aastal dekaanina. Nende ülesannete hulka kuulusid õppekavade koostamine, auhinnatööde teemaatika väljatöötamine, kolleegide töö kooskõlastamine, üliõpilaskonnas tekkinud küsimuste lahendamine, suhtlemine ülikooli juhtkonnaga.

Teadustööga tegelemiseks jäi Henzil suhteliselt vähe aega. Siiski ilmus temalt aastail 1820–28 neli teaduslikku kirjatööd.²¹ Kaks neist kuulus eksegeetika valdkonda. Huvitavamad ja hinnatavamad on aga ta tööd filoloogia alal. Henzi oli teadaolevalt ainuke Tartu ülikooli õppejõud 19. sajandil, kes huviutis havai keelest. Kolleeg Johann Friedrich Eschholz (1793–1831), kes osales Otto von Kotzebue (1787–1846) teisel maailmareisil (1823–26), tõi talle kaasa materjale havai keele kohta.²² Eschholtz oli materjalid saanud laevastikuleitnant Karamtšenkolt ning viimane omakorda oli need üle võtnud materjalide koostajalt misjonär Stewartilt.²³ Nende materjalide alusel kirjutas ja avaldas Henzi lühiülevaate havai keele grammatikast ja sõnavarast.²⁴ Henzi oli seega maailmas esimese havai keele grammatika ja esimese teadusliku sõnastiku autor.²⁵ Ta raamatukogus oli havai keele grammatika elementide käsikiri.²⁶ Eesti okeanistika on seega vähemalt 173 aastat vana.

Kui havai keel oli Henzile peamiselt hobi, siis teadustöö araabia keele valdkonnas oli praktilise tähendusega. Aastaid tegeles ta oma araabia keele lugemiku koostamisega, mis baseerus eranditult seni publitseerimata Pariisi käsikirjadel nelja esimese kaliifi valitsemise ajaloost ja koraani kommentaaridest. Tal oli sellekohane kirjavahetus Peterburi tuntud orientalisti ja numismaatiku Christian Martin Joachim Frähniga (1782–1851), kes tegi ka oma märkmeid Henzi käsikirjale.²⁷ Lugemik ilmus 1828. aastal Peterburis Tartu ülikooli kulul.²⁸ Henzi lugemik paistab silma oma elava esitusviisi poolest ja säilitab siiani pedagoogilist huvi.

Henzi teaduslikud huvid olid väga laialdased. Tema raamatukogus oli teadustöid väga mitmelt alalt: mitu koraani väljaannet,²⁹ lingvistilisi ja kirjanduslikke teoseid, töid ajaloo, numismaatika ja geograafia alalt

jne.³⁰ Lisaks oma raamatukogule kasutas ta aktiivselt Tartu ülikooli raamatukogu. Teda huvitasid orientaalsete maade kohta käivad leksikonid,³¹ erinevate orientaalsete keelte grammatikad³² ning rida erinevaid uurimusi Aasia teemadel.³³

Töö kõrval ülikoolis osales Henzi aktiivselt ka ülikooliväliste organisatsioonide tegevuses. Aastast 1821 oli ta Vene Piibliseltsi Tartu osakonna direktor ja aastast 1822 Koolikomisjoni liige.³⁴ Tema ootamatu surm 1. veebruaril 1829. aastal, kui ta oli vaid 35-aastane, lõpetas ta pedagoogilise ja teadusliku karjääri. Henzit jäi leinama lesk viie alaealise lapsega.³⁵

Hoolimata oma lühikesest elust ja vaid 9-aastasest tööst Tartus on Henzi jätnud tähelepanu vääriva panuse ülikooli annaalis. Tema haritum paljudest kolleegidest usuteaduskonnas, ta teadmised olid väga laialdased ja mitmekülgsed, ta pedagoogilised võimed head. Tema nime väljajäämine *Tartu Ülikooli ajaloo* monumentaalsest väljaandest on kahetsusväärne viga.

Viited ja kommentaarid

¹ Tartu Ülikooli ajalugu. II. 1798–1918. Tln, 1982. Lk 181–185.

² **Johannes Frey.** Die Theologische Fakultät der Kaiserliche Universität Dorpat-Jurjev 1802–1905. Jurjev, 1905. S. 108–109.

³ Samas. S. 107; **Г. В. Левитский.** Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского, бывшего Дерптского университета за сто лет его существования (1802–1902). I. Юрьев, 1902. С. 87.

⁴ **J. Frey.** S. 107.

⁵ Tartu Ülikooli raamatukogus on üle paarikümne de Sacy uurimuse, tõlketöö ja ettekande.

⁶ De Chezy peateoseks on India varase keskaja kirjaniku Kalidasa teose *Sakuntala* tõlge prantsuse keelde (1830). Seda Kalidasa teost tutvustas eesti lugejale esmakordselt Andres Saal. Vt: **Andres Saal.** India näitemängu kirjanikus. // Olevik. 1912. 22. mai.

⁷ **Г. В. Левитский.** С. 87.

⁸ **J. Frey.** S. 108.

⁹ EAA. 402-3-418. L 11.

¹⁰ Samas. L 14.

¹¹ Specimen arabicum continens duodecim priores versus Suru decimo, cui titulus Jonah comentario Beidhavianio ornatas quos e codicibus manuscriptis eruit, et versione latina et anotationibus gramatico-historicis illustravit S. G. Rudolphus Henzi. Helveto-Bernas. S. a.

¹² TÜR KHO. Mscr. 165. (leheküljed numereerimata).

¹³ **J. Frey.** S. 108.

¹⁴ **А. Куликова.** Р. Х. Ленц в истории отечественной идеологии. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. VIII. Trt, 1979. Lk 157.

¹⁵ Andmed loengute ja õppevahendite kohta pärinevad poolaastate kaupa planeeritud õppekavadest: Verzeichniss... halbjährigen Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Dorpat, 1820–1828.

¹⁶ Mõlemaid keeli korruga õpetas ta vaid kuuel semestril.

¹⁷ **Wilhelm Gesenius.** Hebräische Grammatik. Halle, 1813. Selle kordusväljaanne ilmus veel 1983. aastal.

¹⁸ **Wilhelm Gesenius.** Ausführliches grammatisch-kritisches Lehrgebäude der

- hebräischen Sprachen. Leipzig, 1817.
- ¹⁹ **S. G. R. Henzi.** *Fragmenta arabica. E codicibus Mss. Parisinis nunc primum, publicis sumtibus.* St. Petersburg, 1828.
- ²⁰ EAA. 402-8-776. L 25–52.
- ²¹ **J. Frey.** Lk 109.
- ²² **R. Henzi.** *Abriss einer Grammatik und Wörterverzeichnis der Hawaii- und Sandwich-Sprache.* // *Geographische Zeitung der Hertha, Zeitschrift für Erd-, Völker- und Staatenkunde.* Zweiter Jahrgang. Stuttgart und Tübingen, 1826. S. 74.
- ²³ Samas.
- ²⁴ Samas. S. 74–120.
- ²⁵ **Abram Dridzo.** *Esimene havai keele grammatika ja selle autor.* // *Keel ja Kirjandus.* 1990. 7. Lk 409.
- ²⁶ EAA. 402-8-776. L 49.
- ²⁷ TÜR KHO. Mscr. 165.
- ²⁸ **J. Frey.** S. 109.
- ²⁹ *Kahte neist säilitatakse Tartu Ülikooli raamatukogu KHOs – Mscr. 163 ja 164.*
- ³⁰ EAA. 402-8-776. L 25–52.
- ³¹ TÜR KHO. 4-1-283. L 2.
- ³² TÜR KHO. 4-1-285. L 14; 4-1-287. L 3.
- ³³ TÜR KHO. 4-1-287. L 6.
- ³⁴ **J. Frey.** S. 108.
- ³⁵ EAA. 402-3-418. L 59.

Professor
Walter Friedrich Clossiuse
Iter Rossicum
1825.–29. a.

Olev Teder

Tartu ülikool, Venemaa-ekspeditsioonide eeldused

19. sajandi ülikooli elus omasid muude õppe- ja teadustöö vormide kõrval olulist kohta mitmesugused uurimisekspeditsioonid. Enam on teada bioloogide, geograafide, geoloogide, aga samuti keeleuurijate teaduslikest uurimisretkedest. Ent suhteliselt vähem teatakse ülikooli õpetlaste osalemisest arheograafilistes ja allikaõpetuslikes ekspeditsioonides, sealhulgas ka W. F. Clossiuse (1795–1838) Venemaa-ekspeditsioonidest ja Tartu ülikooli osast 19. sajandi 20.–30. aastate õigusteadusliku mõtte kontekstis.¹

1820. aastatel Vene ülikoole laastanud M. L. Magnitski–D. P. Runitši pogrommides sai autonoomne Tartu ülikool õnneks vähem kannatada.² 1825.–35. a kujunes Tartu ülikoolist praktiliselt ainuke ülikool Venemaal, kus oli võimalik omandada tasemel juriidilist haridust.³ Tänu Tartu kontaktidele Läänega, eriti saksa kultuuriruumiga, oli siin oluliselt tuntav ka saksa klassikalise filosoofia ja filoloogia ning õigusajaloolise koolkonna (Göttingenis G. Hugo, Berliinis K. Savigny, K. Eichhorn jt) mõju.⁴ Ideeliselt toetus see B. Niebhuri allikakriitilisele koolkonnale,⁵ kusjuures Niebhuri lähendasid Tartule ka tema isiklikud kontaktid J. G. Ewersiga.⁶ Uute allikate, sh õigusallikate avaldamisele hakati 19. sajandi algul enam tähelepanu pöörama.⁷ Saksa ülikoolidest tõusis 19. sajandi 20. aastail tähelepanu keskmesse Berliini ülikool, kust Tartu sai 19. sajandil suure osa oma professoreist.⁸ Seal töötas ka F. G. Hegel, kelle õigusfilosoofia etendas suurt rolli õigusteaduse arengus. Hegeli läbimurre algas Tartus alles 19. saj. 30. aastate lõpul M. Posselti, F. Hanseni, L. Prelleri jt loenguis,⁹ kuid Baltikumis oldi sellega tuttav juba varem.¹⁰ Aastal 1834.–39. a täiendas end Tartus klassikalises filoloogias ja saksa filosoofias (eriti Hegeli osas) tulevane vene slavist-büt-santinist V. I. Grigorovitš.¹¹ Õigusajaloolise koolkonna tuntud esindajaist asusid Tartusse tööle prof Ch. Dabelow (1768–1830) Hallest ja prof W. Clossius Tübingenist.¹² 1820. a rajati vene õiguse õppetool eesotsas prof J. Neumanniga (1780–1855), kes koos Clossiusega hakkas süsteemsemalt¹³ võrdlema *kormčaja kniga*'sid¹⁴ rooma õigusallikatega.¹⁵

Kaheldamatuks eelduseks oli ka soodne ühiskondlik tellimus. Likvideerimaks kroonilist mahajäämust vene seadusandluses loodi 19. saj

algul nn *Kodifitseerimiskomisjon* eesotsas M. M. Speranskiga, kus tekkis vajadus vene õiguse ajaloo allikate (sh bütsantsi algallikate) uurimiseks. Kaadri ettevalmistamiseks valiti välja mõned Peterburi ülikooli ja Moskva vaimuliku akadeemia kasvandikud, kes peale sissejuhatavat kursust saadeti 1829. a Berliini end täiendama. Speranski Tartust läbisõidul õnnestus rektor J. G. Ewersil teda veenda, et Berliini saadetak 1831. a ka kaks Tartu Professorite Instituudi kasvandikku: P. G. Redkin (1808–91) ja P. D. Kalmõkov (1818–60),¹⁶ kuigi Tartus nähti juba 19. saj 20. aastate lõpul alternatiivi Berliinile juristide ettevalmistamise osas.¹⁷ Juurastuudiumi tuumikuks jäi Berliinis rooma õigus.¹⁸ Ka Dabelowi programmiline *Tsivilistika kursus Vene ülikoolides* (1824) rõhutas, et ilma rooma õigust tundmata on iga jurist vaid *õpetatud barbar*.¹⁹

Ekspeditsioonide pearõhk oli uute allikate leidmisel ja suhteliselt vähetuntud Venemaa võimalused tundusid ahvatlevaina. Esialgul pidi ekspeditsioonist osa võtma ka Dabelow,²⁰ põhjendades eeldatavat edu sellega, et *vajalikud allikad Venemaa suuremates raamatukogudes (eriti Moskva Sinodiraamatukogus) on kataloogide põhjal enam-vähem teada. Sinodiraamatukogus on palju seni avaldamata kreeka-rooma õiguse allikaid, Bütsantsi imperaatorliku konsistooriumi ja keiser Justinianuse seaduste käsikirju, rääkimata suurest hulgast nomokaanonitest. Tänu side-meile Konstantinoopoliga avaldub kreeka-rooma õiguse eriline roll vene ühiskonnas mitte ainult vene avaliku ja vaimuliku, vaid ka eraõiguse allikais. Seetõttu pööratakse Tartus sellele palju enam tähelepanu kui mõnes teises ülikoolis, kuna siin ei õpetata seda ainet mitte ainult õigusteaduse enda pärast, vaid teades selle uurimise kasulikkust Vene riigile. Paraku on see õigusteaduse valdkond väga vähe läbi uuritud, kuna tähtsamate perioodide kohta puuduvad trükitud allikad ja lüngad tuleb täita oletustega.*²¹

Huvi *kormčajate* vastu polnud juhuslik. Süvenenumalt hakkas neid uurima parun G. A. Rosenkampff (1764–1832), kunagine Tartu kreisikohtunik, kel Kodifitseerimiskomisjoni võtmefiguurina tekkis probleem *kormčajate* seadusandliku jõu üle kaasajal.²² Samal ajal tegeles nomokaanonitega Berliinis F. A. Biener (1787–1861). Tänu Clossiuse suurele tutvusringile, mis ulatus aastas umbes neljasaja korrespondendini,²³ sh Rosenkampff, Strojev, metropoliit Jevgeni jt, oli ta kursis *kormčajate* uurimisega Venemaal ning vahendas Rosenkampffi saavutusi ka Bienerile.²⁴ Tuleb rõhutada Clossiuse head ettevalmistust raamatukogunduses ja käsikirjakogudes: juba 1819.–20. a oli ta sooritanud ekspeditsiooni Itaaliasse, Prantsusmaale jm.²⁵ Tema isiklik raamatukogu oli avatud üliõpilastele²⁶ ja ta aitas komplekteerida Tartu ülikooli raamatukogu.²⁷ Ülikooli 25. juubeliks ilmunud kõnes, millist bibliograafilist haruldust tunti laiemalt G. F. Walchi refereeringu järgi,²⁸ käsitles ta õigusallikate olukorda maailma arhiivides.²⁹ Ta andis ülevaate ka bütsantsi käsikirjadest Venemaal, rõhutades Ivan IV raamatukogu tähtsust,³⁰ mille sen-

satsioonilise nimistu oli avastanud Dabelow.³¹ Nimistu järgi sisaldas see olulisi õigusallikaid – Theodosiuse koodeksi täieliku variandi, mille ühe redaktsiooni oli Clossius leidnud Milaanost,³² Justinianuse koodeksi redaktsiooni jt.³³

Pihkva ja Peterburi ekspeditsioonid

Esimene ekspeditsioon Venemaale viis Clossiuse 1825. a suvel Pihkvasse ja Peterburi.³⁴ Pihkva eparhia raamatukogude korrastamisega oli tegelenud juba Pihkva peapiiskop J. Bolhovitinov (vaimulikuna Jevgeni) (1767–1837), kelle Petseri kloostris kirjeldus (1821) on üks vähe-seid Tartu 19. saj I poole vene trükitooteid.³⁵ Peterburis õppis ta tundma Peterburi Vaimuliku Akadeemia ja Avaliku Raamatukogu, samuti Kodi-fitseerimiskomisjoni, N. P. Runjantsevi (1754–1826) raamatukogu jt,³⁶ kus Bunge andmeil olnud ka ühe nomokaanoni slaavi tõlkevariant.³⁷ Õigusallikaid leidis ta avalikust raamatukogust vähe, nt Athoselt pärit mahuka kirikukaanonite kogu (12. saj).³⁸ 1828. a suvel palus ta A. H. Vostokovil selle Tartusse laenutada, küsides täpsemat ülevaadet raamatu-kogu kohta. Vostokov vastas laenutamisele eitavalt.³⁹ Üldse olnud avaliku raamatukogus 466 ladina ja 15 kreeka manuskripti.⁴⁰

Novgorodi ja Moskva ekspeditsioonid

Clossiuse ekspeditsioonide pearaskus langes 1827. a Novgorodi ja Moskva eparhiasse. Juba aprillis oli ta saanud kõrgemalt poolt loa kasu-tada ülikooli reservide arvelt 3000 rubla, millest 2000 oli mõeldud reisi-kuludeks ja 1000 koopiate tegemiseks materjalidest, mis *vääriksid teavi-tamist kogu õpetatud maailmale*.⁴¹ Novgorodi eparhias viibis ta 29.–30. mail (ja tagasiteel 16. augustil), külastades Püha Georgi kloostris, Püha Antoniuse kloostris ja Novgorodi Sofia katedraali raamatukogu. Viimane sisaldanud Clossiuse andmeil 2000 trükist ja vene käsikirja, mida olevat uurinud Jevgeni (J. Bolhovitinov).⁴² Novgorodi vikaariks olnud Bolho-vitinov oli jõudnud korrastada eparhia raamatukogusid,⁴³ lubas Tartusse saata Sofia katedraali raamatukogu kataloogi.⁴⁴ Kogu oli 1823. a uurinud ka Strojev, märkides selle suuruseks aga 3000 trükist⁴⁵ ja 1089 slaavi kä-sikirja.⁴⁶ Clossius leidis eest vaid 17 kreeka manuskripti: nende seas Isokratese, Lukianose ja Pindarose teoste fragmente.⁴⁷

Soodsamas olukorras kreeka käsikirjade kogumisel oli Moskva eparhia. 14.–16. sajandil koondus siia vene ametlik ajalookirjutamine, kus kasutati ka bütsantsi algallikaid. Osa siinseist klostrestist polnud mit-te ainult vaimuelu keskused, vaid ka sõjalised kaitserajatised, mis tagasid paremini kirjaliku pärandi säilumise. 14.–16. sajandil rajati linna ida- ja lõunaserva Androniku, Simonovi, Novospasski, Daniili, Donskoi ja Novodevitši kloosterkindlused. 14. sajandi teisel poolel ja 15. sajandil

saabusid Moskvasse kreeka immigrandid⁴⁸ ja kreeka kultuuriline mõju kasvas veelgi, mille keskuseks sai Bogojavlenski kloostrer. Simonovi kloostrer iguumen Fjodor (14. saj) oli olnud sagedane Konstantinoopoli külaline, kes tõlkis vene keelde kirikuisade teoseid; Androniku kloostrer tegutses vastav ümberkirjutajate kaader jne.⁴⁹ Hiljem hääbunud kloostrerist, millele oli eriti laastavalt mõjunud 1812. a Isamaasõda, leidis Clossius eest vähe huvipakkuvaid käsikirju.⁵⁰ Kuid Troitse-Sergi lavras tundis Clossius end tõelise esmaavastajana – Strojev alustas siin tööd alles 1831. a.⁵¹ Kloostrerit töötava Moskva Vaimuliku Akadeemia raamatukogu koosnes Clossiusu andmeil 12 000 mitmes keeles raamatust, olles eriti rikas kirikuisade teoste poolest.⁵² Käsikirjadest pakkus talle erilist huvi üks *kormčaja* (ilmselt oli see 14. saj pärinev *Merilo Pravednoje*, mis sisaldas ka bütsantsi tõlkelisi õigusallikaid)⁵³ ning bütsantsi ajaloolase Theophylaktose kirjad, mille ühte redaktsiooni oli ta näinud Vatikanis jt.⁵⁴ Ülejäänud kloostrerite raamatukogudest leidis ta valdavalt slaavi-vene tekste. Näiteks Voskressenski-Novojerusalimski kogu suuruseks ütleb Clossius 442 käsikirja (neist 434 slaavi ja vaid mõned ladina käsikirjad),⁵⁵ tundmata nende vastu sügavat huvi. Tegelikult oli siia koondatud hinnalisi *kormčajaid*, kronograafiaid jms, kust Strojev ja Kalatšov olid leidnud näiteks 1073. a Svjatoslavi *Izborniku* jm.⁵⁶

Mõistetavalt keskendus Clossiusu peatähelepanu Simodiraamatukogule. Sinna oli koondatud Venemaa suurim kreeka käsikirjade kogu, mille põhiosa (ligi 500 käsikirja ja trükist) oli 1653.–55. a Athose munga Arseni Suhhanovi toodud.⁵⁷ Sellest hiigelfondist jõudis Clossius fikseerida vaid 35 huvipakkuvat trükis ilmutata teksti.⁵⁸ Uspenski katedraali raamatukogu sisaldas umbes 700 valdavalt slaavi trükist ja sadakond käsikirja. Huvitavamaiks osutusid neist vaid kaks kreeka evangeeliumi: ühe kuldtähtedega pärgamendi dateeris ta koguni 10. sajandisse.⁵⁹ Unikaalseid käsikirju oli siia kogutud esimestest vene metropoliitidest alates, kuid raamatukogu oli saanud rängalt kannatada põlengutes (1547. ja 1812. a).⁶⁰

Ilmalike asutuste ja organisatsioonide kogudest oli põnevam Moskva ülikooli raamatukogu, kust peale vene käsikirjade (nende seas kaks lehte *Corpus Juris Civilisest*) leidis ta ilusa 14. saj pärgamendi Lysiase teostega, 14. sajandi pärgamendi kirikuisade jutlustega jm.⁶¹ Huvitavaks episoodiks kujunes tema poolsalajane külaskäik Moskva Välisasjade Ministeeriumi Peaarhiivi, milles Saadikuteprikaasi pärandina võinuks leida ka Ivan Groznõi raamatukogu. Nikolai I aegse bürokraatia ja salastatuse õhkkonnas hankis ta selleks Tema Majesteedi isikliku loa baltisakslasest keisri ihuarsti J. C. Loderi (1753–1832) vahendusel. Paraku ei leidnud Clossius midagi, kuna kõik arhivaalid olid kinni pitseeritud, kuid siiski saadeti tema palvel talle järele arhiivis leiduvate käsikirjade nimistu.⁶² Nende seas oli ka juriidilisi allikaid: nomokaanoneid ja kogumik 10. sajandi bütsantsi imperaatorite seadusi, mis olid enamuses publitseeritud juba 16. sajandil.⁶³

Venemaal leidis ka unikaalseid erakogusid, mida Clossius tundis trükikataloogide põhjal küllaltki hästi. Vene aadlile oli saanud moeasjaks avaldada oma kogude prantsuskeelseid katalooge, eriti armastati oma raamatuid müüa ja osta Pariisi oksjoneil. Iseloomulik oli ka prantsuse raamatukaupmeeste suur osakaal Venemaal 18. sajandi lõpul – 19. sajandi algul. Sakslased omandasid teatepulga alles 19. sajandi teisel veerandil.⁶⁴ Piiratud võimaluste tõttu jõudis Clossius külastada vaid murdosa erakogudest, väärtuslikum neist oli Golitzõnitel, kus asus haruldasi Lääne-Euroopa käsikirju juba 13.–15. sajandist.⁶⁵ Clossius tundis Golitsõni kogu kahe kataloogi kaudu. Hinnalisem osa selle käsikirjadest ja raamatutest oli Pariisi oksjonil juba 1825. a maha müüdud.⁶⁶ Ka krahv F. A. Tolstoi (1758–1849) 13.–19. sajandi slaavi käsikirju teadis Clossius ilmunud kataloogi järgi, mille ühe eksemplari olid Kalaidovitš ja Strojev kinkinud Morgensternile.⁶⁷ Võõrkeelsed käsikirjad, 11.–18. saj redaktsioonid antiikautoreilt, valdavalt aga vaimuliku sisuga tekstid,⁶⁸ samuti orientaal-käsikirjad,⁶⁹ olid viidud Peterburi.⁷⁰ Ka A. S. Vlassovi (1777–1825) kunsti- ja raamatukogu oli maailmas hästi tuntud ning hinnatud oma rariteetide poolest. Nii viitasid näiteks Pariisi antikvaarid sageli Vlassovi kataloogidele.⁷¹ Clossiuse andmeil mängiti tema raamatukogu aga loteriis maha.⁷² Kokku olevat Clossius tutvunud 32 munga- ja 2 nunnakloostri, 8 vaimuliku õppeasutuse, 5 kiriku, 4 riikliku ja 7 eraraamatukoguga.⁷³

Viimased ekspeditsioonid. *Iter Rossicum*

1829. a külastas Clossius veel Kiievit, Odessat ja Krimmi (kavatsus külastada Astrahani ja Saraatovit ei teostunud), kuid sellest on vähe teada.⁷⁴ Neile eelnes põhjalik ettevalmistus, näiteks sai ta Kiievi ja Galiitsia metropoliidiks tõusnud Bolhovitinovilt andmeid Kiievi raamatukogude käsikirjade kohta.⁷⁵ Oma ekspeditsioonidel kogutud materjalid jagas ta klassikaks, patristikaks ja kreeka-rooma õigusallikaiks.⁷⁶ Klassika all mõistis ta eelkõige antiikautorite teoseid, milledest intrigeerivaim oli Aisopose 44 valmi senisest trükivariandist erineva redaktsiooni (taas)leidmine.⁷⁷ Ta saatis selle avaldamiseks Bonni filoloog Welckerile, ent millegipärast teos ei ilmunud.⁷⁸ Sama kogumiku Aisopose valmidega oli Moskva Sinodi raamatukogust avastanud juba 18. sajandi lõpul Moskva ülikooli prof Matthaei, kes käsikirjast seitse lehte välja rebis ja Dresdenis maha müüs. Varguse tõestas hiljem V. K. Jernstedt.⁷⁹ Lisaks tõi Clossius Tartusse kaasa fragmente Euripidese, Pausaniase, Sophoklese jt teostest.⁸⁰

Clossius oli asjatundja ka ajalooteste osas, pidades klassika all silmas bütsantsi *anonüümseid* kronograafiaid, mille avaldamata redaktsioon on maailmas rohkesti.⁸¹ Sinodiraamatukogu nn Photiose nomokaanonist (unikaalsest 11. sajandi koodeksist) lasi ta kopeerida Konstantinoopoli patriarhi Nikephorose kronograafia Adamast kuni Bütsantsi keisrite

Joonis 1. Walther Friedrich Clossius (1795–1838) (TÜR KHO. Fo–18A).

Romanos Argyrose ja Michael Paflagoonlaseni,⁸² mis on aluseks vanimale vene leetopissile.⁸³ Ka Troitse–Sergi lavrast leitud *Georgios Monachose kronograafia* slaavi versioon, mille ta dateeris ta 13. sajandiga,⁸⁴ on üheks algallikaks varasemale vene kroonikakirjutamisele.⁸⁵ Tegelikult on see 14. sajandi redaktsioon, mis paistis silma oma rikkalike illustratsioonide poolest.⁸⁶ Allika ühe redaktsiooni oli leidnud P. M. Strojev juba 1819. a F. A. Tolstoi erakogust.⁸⁷ Arvestades tollast aktuaalset poleemikat Vene riigi tekke küsimuses,⁸⁸ tunti avastuse vastu suurt huvi ka Tartus.⁸⁹

Patristikas keskendus Clossius pühakute elulugudele ja kirikuisade teostele. Eriti huvitasid teda trükis ilmumata (või osaliselt publitseeritud) jutlused: Basileios Suure, Johannes Chrysostomuse jt kõned.⁹⁰ Samas on selline materjalivalik Sinodiraamatukogu hiigelvaramust vägagi suvaline, näiteks ainuüksi Joh. Chrysostomuse teosed olid seal laiali pillatud paljude vaimuliku sisuga kogumike (menaiade, prologionite jt) vahel,⁹¹ mida olnuks isegi raamatukogu heal tundjal raske korraga käsitleda. Huvipakkumaks leiuks kujunesid 6. sajandi Konstantinoopoli presbüteri Leontiose⁹² kaks jutlust Hiiohi kohta.⁹³ Clossius andis koopiad Tartu ülikooli prof E. Sartoriusele (1797–1859) ülikooli juubeli puhul avaldamiseks.⁹⁴ Mis puutub õigusallikatesse, siis kujunes saak loodetavast kesisemaks. Venemaa omapäraks oli, et ka bütsantsi tsiviilõigus jõudis siia valdavalt nomokaanonite kaudu. Näiteks leidub *Põllumajandusseaduse* (7. sajand ?) kreeka redaktsioone mitmes Sinodiraamatukogu nomokaanonis.⁹⁵ Ülalmainitud unikaalse Photiose nomokaanoni⁹⁶ mahukast koodeksist (228 lehte), jõudis Clossius *prooviks* kopeerida vaid 10 ja pool lehte juriidilisi tekste, pealegi valikut täpsemalt kommenteerima.⁹⁷ Clossius lasi kopeerida nomokaanonite struktureid osi, osaliselt ka bütsantsi 8.–9. sajandi tsiviilõigusallikate Procheirose ja keiser Leo seadustiku (st Ekloge) redaktsioonid.⁹⁸ Viimane erines 16. sajandil ilmunud trükivariandist.⁹⁹ Tähelepanuväärne on, et selle allika Slaavimaades leiduvad kreeka originaalid ja tõlkevariandid olid 1820. aastatel veel täiesti tundmatud. Isegi selle kriitiline väljaanne ilmus 1852. a Moskva redaktsiooni kasutamata.¹⁰⁰ Seda asus hiljem uurima V. G. Vassiljevski.¹⁰¹ Kokku tõi Clossius kaasa 23 allikafragmenti.¹⁰²

Oma kirjavahetuses Strojeviga palus Clossius end teavitada uutest käsikirjaleidudest vene arhiivides. Ta soovis oma ekspeditsioonid (mitteametlikult) ühitada Strojevi ja Berednikovi 1829.–32. a arheograafilise ekspeditsiooniga, mille tulemusi ta kavatses samuti kasutada oma kokkuvõtväs käsiraamatus *Iter Rossicum*.¹⁰³ 1829. a küsis Strojev luba Peterburi Teaduste Akadeemia Nõukogult, kas ta võib Clossiust teavitada leitud klassikalistest käsikirjadest. Paraku oli aga vene ekspeditsiooni peaesmärk suunatud ajaloo-, mitte juriidiliste allikate otsimisele.¹⁰⁴

1836. a suvel külastas Clossius veel Saksamaa, Poola ja Austria arhiive, mille tingis vajadus *paljude vanade trükiväljaannete läbivaatamiseks, mida ei leidu ei Tartus ega Peterburis*,¹⁰⁵ andmaks viimast lihvi oma käsiraamatule. Teos oli kavandatud 3-köitelisena, mis pidi sisaldama kogu Vene riigi raamatukogude ajaloo vanemaist aegadest alates, *seejärel aga ülevaate kõigest sellest, mida Venemaal klassikalistes käsikirjades kreeka ja rooma (ladina) keeles või muudes klassikalistes mälestusmärkides kas hoitud on või veel hoitakse*.¹⁰⁶ Bunge hinnangul olnud see tühine osa Clossiuse poolt kogutud materjalist.¹⁰⁷ Morgensterni kirjust Krugile 29. märtsil 1839. a saame teada, et teos pidi ilmuma Leipzgis, mis pidi (Blumi eeskujul)¹⁰⁸ andma detailseid andmeid vene raamatukogude, nende käsikirjakogude ja eriti õigusallikate kohta, mida Clossius oli oma reisidel kogunud.¹⁰⁹ Clossius oli teose kirjastamise osas jõudnud kokkuleppele tuntud Leipzigi kirjastaja, raamatukaupmehe ja kultuurimetseeni J. Barthiga, sest 1836. aastaks polnud ta *suutnud meie kohalikus provintsis leida ühtegi kirjastajat, küll aga peale isiklike läbirääkimisi Saksamaal, kus kõik, mis Venemaal puudutab, suurt huvi äratas*.¹¹⁰ Saksamaa kasuks rääkis ka tõsiasi, et Clossius oli huvitatud oma teose võimalikult suurest tiraažist, mis taganuks selle leviku maailmas. Tartu tollased kirjastused seda ei võimaldanud.¹¹¹ Teose esimene osa pidi ilmuma juba 1837. a. Paraku lahkus aga Clossius tervislikel põhjustel 1837. a kevadel Giessenisse, kus ta varsti suri käsikirja trükki toimetamata. 19. sajandi lõpul ajas teose jälgi edutult prof R. Hausmann, tehes vastavad järelepärimised Tübingeni, Giessenisse ja Leipzigi.¹¹²

Kokkuvõte

Clossiuse Venemaa-ekspeditsioonid toimusid ajal, mil Tartu Ülikooli ajaloo-, keele- ja õigusteadus oli jõudnud arvestatavale rahvusvahelisele tasemele. Kuuludes ideeliselt saksa kultuuriruumi, kujunes temast 1820.–30. aastail omapärane vahendaja Ida- ja Lääne vahel. Ajaloolise koolkonna rõhuasetus rooma õigusele ja selle retseptatsioonile barbariõigustes (sh vene õiguses) oli loonud teoreetilise vajaduse uute rooma õiguse allikate välja- selgitamisele. Venemaa avastamata võimalused pakkusid kogu maailmale suurt huvi. Uute õigusallikate väljaselgitamise ja uurimise praktilise vajaduse tingis samal ajal intensiivselt toimuv vene

seaduste kodifitseerimine. Clossiuse ekspeditsioonid Venemaale moodustasid osa tema teaduslikest ekspeditsioonidest (1819.–36. a), sulades sisuliselt tollaste vene arheograafiliste ekspeditsioonide konteksti. Erinevalt viimastest olid need varustatud väga tagasihoidliku aja- ja raharesursiga. Sellest tekkinud infolünka aitasid vaid osaliselt kompenseerida trükis ilmunud kataloogid ja tema ulatusliku kirjavahetuse teel saadud andmed. Clossiuse ekspeditsioonide pearõhk oli suunatud mitte slaavi-vene, vaid kreeka-ladina allikaile, mille poolest vene käsikirjahoidlad olid aga suhteliselt vaesed (va Patriarhiraamatukogu Moskvas). Ekspeditsiooni peaeesmärk – avastada uusi bütsantsi õigusallikaid – teostus vaid tagasihoidlikus mahus, sest kogutud vähesed fragmendid kanoonilise ja tsiviilõiguse kogumikes (nomokaanonites) vaid täpsustasid olemasolevaid trükiredaktsioone. Pealegi andsid asjaajamises igal sammul tunda bürokraatlikud takistused ja 1812. a Isamaasõja laastavad tagajärjed (eriti Moskvas ja selle ümbruses). Clossius koostas unikaalse bibliograafilise kokkuvõtte vene raamatuhoidlaist ja nende käsikirjavaradest *Iter Rossicum*, mis oli mõeldud eeskätt Venemaa võimaluste tutvustamiseks välismaailma publikule. Selle töö trükkimata jäämine on teaduslikus mõttes suur kaotus. Ka kogutud allikafragmendid jäid valdavalt trükis avaldamata, pakkudes praegu vaid teadusajaloolist huvi.

Viited ja kommentaarid

- ¹ **Richard Hausmann.** Clossius. *Iter Rossicum*. // Труды X-го Археологического Съезда В Риге. Рига, 1899. С. 9–15; **Г. В. Левицкий.** Биографический словарь профессоров и преподавателей Им. Юрьевского, бывшего Дерптского университета за сто лет его существования (1802–1902). Т. 1. Юрьев, 1902. С. 519–520; **Michael Silnizki.** Geschichte des gelehrten Rechts in Rußland. Jurisprudencija an den Universitäten des Russischen Reiches 1700–1835. Frankfurt am Main, 1997. S. 221.
- ² Tartu ülikooli ajalugu kolmes köites (1632–1982). Koost. Karl Siilivask. Tln, 1982. II kd. Lk 81.
- ³ **M. Silnizki.** S. 417.
- ⁴ **Olev Teder.** Põhijooni vene bütsantinistikast ja Tartu ülikooli roll selles XIX saj.–XX saj. algul (kuni 1918. aastani). Magistritöö. Trt, 1998. Lk 104–106, 112–113. Käsikiri TÜ Raamatukogus.
- ⁵ **Е. А. Косминский.** Историография средних веков. V в. –середина XX в. Лекции. Москва, 1963. С. 320.
- ⁶ **S. Wolle.** Die wissenschaftliche Korrespondenz zwischen Gustav Ewers (1781–1830) und Philipp Krug (1764–1844). // Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas. 33, 1989. S. 292, 304.
- ⁷ Uute allikate kogumine hoogustus ka Venemaal, millega 1804. aastast tegeles J. A. Bolhovitinov, 1817.–20. a P. M. Strojev ja K. F. Kalatšov. Eriti edukas oli 1829.–32. a K. F. Kalatšovi ja J. I. Berednikovi arheograafiline ekspeditsioon Peterburi TA eestvedamisel. See olid suhteliselt hästi rahastatud (10 000 rbl. aastas). Läbi uuriti ligi 200 raamatukogu 14 Kes- ja Põhja-Venemaa kubermangus, selgitades välja üle 3000 mitmesuguse 14.–18. saj dokumendi ja käsikirja: Отечественная история с древнейших времён до 1917 года. Энциклопедия, Т. 1. Москва, 1994. С. 118.
- ⁸ **Villu Tamul.** Tartu ülikool 19. sajandil – Balti või impeeriumiülikool. // Tartu, baltlased ja Saksamaa. Koost. H. Piirimäe, C. Sommerhage. Trt, 1998. Lk 87.

- ⁹ Verzeichnis zu haltenden Vorlesungen auf d. kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat, 1839. S. 11; Tartu ülikooli ajalugu. II kd. Lk 152.
- ¹⁰ Ühe esimesena tegi Venemaal Hegeli filosoofiaga tutvust juba 1819. a vabahärra B. von Uexküll (1793–1870), kelle kirjavahetus Hegeliga hävis Vigala mõisas 1905. a revolutsioonitules: **Georg von Rauch**. B. von Uexküll und Hegels Rußlandsbild. // Baltische Hefte. 1957. Heft 1. S. 27, 30. Tartu üliõpilane P. G. Redkin kuulab Berliinis juba 1831. a Hegeli loenguid: **Г. В. Вернадский**. Русская историография. Москва, 1998. С. 92.
- ¹¹ **С. В. Смирнов**. В. И. Григорович – питомец Тартуского университета. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. 7. 1979. Lk 169–177; Venemaal loodi esimene Hegeli filosoofiast huvituv ring 1831. a Moskva ülikooli juurde: **Г. В. Вернадский**. С. 92.
- ¹² **М. Silnizki**. S. 218–222.
- ¹³ Juba 1767. a oli näiteks Moskva ülikooli prof S. J. Desnitski püüdnud oma käsitlustes võrrelda rooma õigust vene õiguse sätetega: Документы и материалы по истории Московского университета второй половины XVIII века. Т. 3 (1767–1786). Москва, 1963. С. 75.
- ¹⁴ *Kormčajad* on bütsantsi *nomokaanonite* (kr. *nomos* 'ilmalik seadus' + *kanon* 'kirjalik juhend') eeskujul kompileeritud kiriku- ja tsiviilõiguse kogumikud.
- ¹⁵ **Peeter Järvelaid, Lea Leppik, Olev Teder**. Die historische Rechtsschule Rußlands und Professor Neumann. // Steinbrücke. 1998. 1. S. 208–209.
- ¹⁶ **М. Silnizki**. S. 418–425.
- ¹⁷ **П. М. Ярвеляйд**. Комплектация преподавательского состава юридического факультета Тартуского университета 1820–1865 гг. // Tartu Ülikooli Toimetised. 868. 1989. Lk 121.
- ¹⁸ Rooma õigust käsitleti 19. saj kahes tähenduses: kitsamalt oli see süstemaatilise kogumise seadusi, mis omasid seaduslikku jõudu keiser Justinianus I valitsemisajal (527–565), laiemas mõttes aga kõigi seaduste kogum alates Rooma asutamisest kuni Bütsantsi lõpuni: **И. А. Емельянова**. "Всеобщая история права" в русском дореволюционном правоведении (XIX в.). Казан. 1981. С. 58.
- ¹⁹ **М. Silnizki**. S. 426.
- ²⁰ Seda kinnitab ka Ewers kirjas Krugile 15. novembril 1824: *Dabelow ja Clossius kavatsevat 1825. a suvel minna Sinodiraamatukokku jm rooma (nimelt bütsantsi) õiguse allikaid otsima*. Vt: **S. Wolle**. S. 295.
- ²¹ EAA. 402-3-800. L 38–39.
- ²² **Я. Н. Шапов**. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. Москва, 1978. С. 16.
- ²³ **Friedrich Georg Bunge**. Walther Friedrich Clossius. Eine biographische Skizze. // Das Inland. 1839. 2. S.18.
- ²⁴ **А. Энгельман**. Об ученой обработке греко-римского права. СПб., 1857. С. 26.
- ²⁵ **Г. В. Левицкий**. С. 519.
- ²⁶ **F. G. Bunge**. Walther Friedrich Clossius. S. 20.
- ²⁷ TÜR KHO. 4-1-285. L 86; 4-1-290. L 175.
- ²⁸ **G. F. Walch**. W. F. Clossius. Inest de vetustis nonnullis membranibus in bibliothecis Rossicis. // Heidelberg Jahrbücher der Literatur. 1829. Nr. 41–43. S. 647–678.
- ²⁹ **G. F. Walch**. S. 663–672.
- ³⁰ **G. F. Walch**. S. 653.
- ³¹ **O. Teder**. Lk 74.
- ³² EAA. 402-3-800. L 121; Codex Theodosianus: genuina fragmenta / ex membranibus Bibliothecae Ambrosianae Mediolanensis num primum eddit W. F. Clossius.
- ³³ Библиотека Ивана Грозного. Сост. Н. Н. Зарубин. Ленинград, 1982. С. 60.
- ³⁴ **R. Hausmann**. S. 9.
- ³⁵ **Э. Ю. Яансон**. Печатание русских книг в Тарту в первой половине XIX в.

- // Книга в России до середины XIX века. Ленинград, 1985. С. 84.
- ³⁶ **G. F. Walch.** S. 656.
- ³⁷ **Friedrich Georg von Bunge.** Versuch einer Geschichte des Studiums und der Literatur des russischen Rechts und der Rechtswissenschaft in Rußland überhaupt. // Kritische Zeitschrift für Rechtswissenschaft und Gesetzgebung des Auslandes. 1831. 3. S. 112.
- ³⁸ **E. Muralt.** Catalogus codicum Bibliothecae imper. Publicae graecorum et latinorum. Petropoli. 1840. col.15.
- ³⁹ Käsikirjade ja trükiste laenutamisest Tartusse vt: **O. Teder.** Lk 131–134.
- ⁴⁰ Переписка А. Х. Востокова 1828. года. // Сборник статей читанных в отделений русского языка и словестности им. Академии Наук. 1868. 5/1. С. 260.
- ⁴¹ ЕАА. 402-3-800. L 92р.
- ⁴² ЕАА. 402-3-800. L 123.
- ⁴³ **В. С. Иконников.** Опыт русской историографии. Т. I/1. Киев, 1891. С. 597.
- ⁴⁴ Из писем митрополита Евгения Болховитинова в Дерпт к профессору В. М. Перевошикову. // Русский архив. 1890. 12. С. 439.
- ⁴⁵ 1736. a nimistu järgi olid need suhteliselt hilisema päritoluga luksusköites slaavi evangeeliumid, kormčajad jms: Описи имущества новгородского Софийского собора XVIII – начала XIX в. Москва-Ленинград, 1988. С. 63–65, 89–93.
- ⁴⁶ **В. С. Иконников.** С. 246–247.
- ⁴⁷ **G. F. Walch.** S. 658; ЕАА. 402-3-800. L 123.
- ⁴⁸ **Edgar Hösch.** Die Stellung Moskoviens in den Kreuzzugsplänen des Abendlandes. Bemerkungen zur griechischen Emigration im Moskau des ausgehenden 15. und beginnenden 16. Jahrhunderts. // Jahrbücher für Geschichte Osteuropa, Neue Folge. 1963. 15/3. S. 329–330.
- ⁴⁹ **М. Н. Тихомиров.** Средневековая Москва в XIV–XV веках. Москва, 1957. С. 208–209.
- ⁵⁰ ЕАА. 402-3-800. L 123р–125.
- ⁵¹ **Н. П. Барсуков.** Жизнь и труды Д. М. Строева. СПб., 1878. С. 220.
- ⁵² ЕАА. 402-3-800. L 125р; Moska Vaimulik Akadeemia andis 1843.–91. a välja 51-kõitelise koondpublikatsiooni Творения светых отцов в русском переводе с прибавлениями духовного содержания, Т. 1–57. Москва, 1843–1891.
- ⁵³ Мерило праведное. По рукописи XIV в. Москва, 1961. С. VI.
- ⁵⁴ ЕАА. 402-3-800. L 125р.
- ⁵⁵ Samas. L 124р.
- ⁵⁶ **В. П. Козлов.** Колумбы российских древностей. Москва, 1985. С. 124.
- ⁵⁷ **Б. Л. Фонкич.** Греческо-русские культурные связи в XV–XVII вв. Москва, 1977. С. 68.
- ⁵⁸ ЕАА. 402-3-800. L 128р, 130р–131.
- ⁵⁹ Samas. L 126р.
- ⁶⁰ **В. С. Иконников.** С. 623–624.
- ⁶¹ ЕАА. 402-3-800. L 126р.
- ⁶² **С. А. Белокуров.** О библиотеке Московских государей в XVI столетий. Москва, 1898. С. 26–27.
- ⁶³ Samas. С. СXXXIV–СXXXVI.
- ⁶⁴ **М. В. Муратов.** Книжное дело в России в XIX и XX веках. Москва-Ленинград, 1931. С. 89.
- ⁶⁵ **Н. Полунина, А. Фролов.** Коллекционеры старой Москвы: иллюстрированный биографический словарь. Москва, 1997. С. 142–143.
- ⁶⁶ ЕАА. 402-3-800. L 127 р; **У. Г. Иваск.** Частные библиотеки в России. СПб., 1912. С. 8.
- ⁶⁷ **К. Ф. Калайдович, П. М. Строев.** обстоятельное описание славяно-русских рукописей... графа Ф. А. Толстого. Москва, 1825. Seda eksemplari autorite omakäelise pühendusega säilitatakse praegu Tartu Ülikooli raamatukogu Morgensterni fondis; **S. Wolle.** S. 299.

- ⁶⁸ Cataloge raisonnée des manuscrits du compte Th. de Tolstoy. Sankt-Peterburg, 1830.
- ⁶⁹ Supplément aux manuscrits du compte de Tolstoy. Sankt-Peterburg, 1831.
- ⁷⁰ ЕАА. 402-3-800. L 127р.
- ⁷¹ **Н. Полунина, А. Фролов.** С. 105; **У. Г. Иваск.** С. 9.
- ⁷² ЕАА. 402-3-800. L 128.
- ⁷³ Samas. L122–122р.
- ⁷⁴ **R. Hausmann.** S. 9–10.
- ⁷⁵ **G. F. Walch.** S. 662.
- ⁷⁶ Samas. S. 657.
- ⁷⁷ ЕАА. 402-3-800. L 129р.
- ⁷⁸ **R. Hausmann.** S. 11; ЕАА. 402-3-800. L 190.
- ⁷⁹ **В. К. Ернштедт.** “Речения Эзопа” в Москве и Дрездене. // Византийский Временник. 1901. 8. С. 127.
- ⁸⁰ ЕАА. 402-3-800. L 130; **Владимир (архим.).** Систематическое описание рукописей Московской Синодальной (Патриаршей) Библиотеки. Ч. 1. Рукописи греческие. Москва, 1894. С. 449.
- ⁸¹ **M. E. Colonna.** Gli storici bizantini dal IV al XV secolo. I. Storici profani. Napoli, 1956. 158–161.
- ⁸² ЕАА. 402-3-800. L 129р.
- ⁸³ **Е. К. Пиотровская.** О времени перевода летописца патриарха Никифора на славянский язык. // Вспомогательные исторические дисциплины. 1976. 7. С. 117–118.
- ⁸⁴ ЕАА. 402-3-800. L 125р.
- ⁸⁵ **O. Teder.** Lk 71.
- ⁸⁶ **О. И. Подобедова.** Миниатюры русских исторических рукописей. Москва, 1964. С. 12–13.
- ⁸⁷ **Ф. Крузе.** Два первые вторжения руссов в Византию. // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1840. 28. С. 158.
- ⁸⁸ **O. Teder.** Lk 155–165.
- ⁸⁹ **F. Kruse.** Rezension: F. Wilken. Über die Verhältnisse der Russen zum Byzantinischen Reiche. // Dorpater Jahrbüher. 1834. II/1. S. 29–30.
- ⁹⁰ ЕАА. 402-3-800. L 129–129р.
- ⁹¹ **Владимир (архим.).** С. 791–792.
- ⁹² Leontiose elu ja loomingut on tänaseni väga vähe uuritud. Leontiose kõik jutlused ilmusid alles hiljuti: Leontii Presbyteri *Constantinopolitani Homiliae* quarum editionem curaverunt C. Datema et P. Allen. // Corpus Christianorum. Series graeca. T. 17. Turnhout, 1987.
- ⁹³ ЕАА. 402-3-800. L 130.
- ⁹⁴ **E. Sartorius.** Leontii prebyteri Constantinopolitani homilia in Jobum inedita. Dorpat Liv., 1827.
- ⁹⁵ Византийский земельный закон. Ред. И. П. Медведев. Ленинград, 1984. С. 11, 46.
- ⁹⁶ **Владимир (архим.).** С. 453.
- ⁹⁷ ЕАА. 402-3-800. L 129р.
- ⁹⁸ ЕАА. 402-3-800. L 129р–130.
- ⁹⁹ **J. Leunclavius.** Iuris graeco-romani tam canonici quam civilis. T. 2. Francofurti, 1596. P. 79–134.
- ¹⁰⁰ Эклога. Византийский законодательный свод VIII века. Ред. Е. Э. Липшиц. Москва, 1965. С. 14.
- ¹⁰¹ **В. Т. Васильевский.** О синодальной списке Эклоги императоров Льва и Константина и о других списках земельного закона. // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1879. 201. С. 161–173.
- ¹⁰² ЕАА. 402-3-800. L 129–130р.
- ¹⁰³ ЕАА. 402-3-800. L 254.
- ¹⁰⁴ **Н. П. Барсуков.** С. 185.
- ¹⁰⁵ ЕАА. 402-3-800. L 254.
- ¹⁰⁶ ЕАА. 402-3-800. L 253.
- ¹⁰⁷ **F. G. Bunge.** Walther Friedrich Clossius. S. 19.

- ¹⁰⁸ Göttingeni prof F. Blume (1797–1876) oli 1821. a sooritanud arheograafilise ekspeditsiooni Itaalia arhiividesse, avaldades töö *Iter Italicum*.
- ¹⁰⁹ **А. Энгельман.** С. 30.
- ¹¹⁰ EAA. 402-3-800. L 254.
- ¹¹¹ **O. Teder.** Lk 134–136.
- ¹¹² **R. Hausmann.** S. 13.

Ewald Tobien – Vene Õiguse kaudu eestlaste ajaloo juurde

Lea Leppik

Ewald Tobieni (1811–60) puhul saab historiograafilise osa üsna kergesti valmis – lühibiograafiad *Album Academicumis* (nr 3318), G. V. Levitski Tartu ülikooli professorite biograafilises sõnastikus ja Baltisaksa biograafilises leksikonis ongi peaaegu kõik, mis sellest mehest kirjutatud. Tema nimi ei tule kordagi ette Tartu ülikooli kohta avaldatud mälestustekogumikus,¹ kolmeköitelises ülikooli ajaloos on teda mainitud vaid ühel korral ja sedagi ekslikult vale eesnime tähega.² Ta on lootusetult oma kuulsa poja – Alexander Tobieni – varju jäänud. Ewald Tobienist kui Tartu ülikooli professorist on kirjutatud pikemalt Peeter Järvelaid³ ja tema teaduslikku panust vaaginud S. N. Valk.⁴ Mees, kes 20 aastat ülikoolis ühtejärke päevast päeva kohusetundlikult professoritööd tegi, on kahtlemata suuremat tähelepanu väärt. Materjali tema elu ja käekäigu uurimiseks pakuvad eelkõige isikutoimikud Eesti Ajalooarhiivis.⁵

Tobien lõpetab professor Neumannist lähtunud vene õiguse uurijate rea Tartu ülikoolis.⁶ Kõik nad olid impulsi saanud August Ludvig Schlözerilt ja andsid vene õigusteadusele edasi mitmeid väärt ideid. Tartu saksakeelses ülikoolis olid nad tihedalt seotud Lääne-Euroopa teadusega ja nende tähtsamad teosed tõlgiti suhteliselt kiiresti vene keelde. Nii moodustasid tartlased tegeliku vahelüli Lääne-Euroopa õigusliku mõtte, õigusajaloolise koolkonna ja vene õigusajaloolaste vahel.

Ewald Tobieni tee professoriks

Ewald Sigismund Tobien sündis Jakobstadtis (Jekabpils), kus tema isa oli kaupmees ja raehärra. Pärast kreiskooli lõpetamist jätkas ta haridusteed Riia kubermangugümnaasiumis (1826–33). 1834. aastal 8. hingeloenduse ajal töötas Tobien raamatupidajana. Sama aasta sügisel astus ta Tartu ülikooli, kus õppis 1834–37 juurat, meditsiini ja majandusteadusi ning lõpetas ülikooli kandidaadikraadiga.

Tobien jäi juba õpingute ajal silma vene õiguse professorile A. M. v. Reutzile, kes suunas noormehet vene õigusajaloo uurimisele. Pärast seda kui oli ilmunud töö *Nonnulla de vi, quam ius romanorum in ius russicum temporibus antiquissimis habuerit* (Mõnda viisist, kuidas rooma õigus on vanadest aegadest mõjutanud vene õigust), sai Tobien 17.

detsembril 1838. a õiguse pidada Tartu ülikoolis loenguid eelarvevälise eradotsendi staatuses.⁷ Et selline staatus ei toonud suurt midagi sisse, töötas Tobien samal ajal koolide direktoraadi sekretärina.

Reutzi järglaseks oleks pidanud saama tegelikult ülikooli kauaaegse sündiku Otto v. Ungern-Sternbergi poeg Reinhold Bernhard v. Ungern-Sternberg (1808–84), kes oli juba 1832. aastast pidanud Reutzi käe all loenguid vene õigusest, kaitses 1830. a Heidelbergis doktorikraadi ja sooritas 1833. a Tartu ülikoolis kandidaadieksami ning pärast vastava töö kaitsmist oli aastail 1835–39 eradotsent. Kuid alates 1838. aastast tunnistati Vene riigis ainult mõnes vene ülikoolis kaitsstud kraade. Tartus oli aga tugev traditsioon kaitsta kraadi välismaa ülikoolis. Nii oli kujunenud olukord, kus hoolimata sellest, et Tartu ülikooli kaader komplekteeriti järjest enam oma kasvandikest, polnud nende teaduskraadid enamasti kaitsstud Tartus. 1839. a tuli korraldus, mille kohaselt eradotsendil peab olema vähemalt magistrikraad. Ungern-Sternbergil seda polnud ja et ta ka kiiruga midagi kaitsta ei püüdnud, kaotas ta oma koha. Nii sai Tobien, kaupmehupoeg provintsist, 1839. aastal eradotsendiks. Vahepeal oli ta omandanud Halles doktorikraadi, kuid seejärel tuli omandada magistrikraad ka veel Vene riigis. Selle kaitses ta 1840. aastal tööga, mis käsitles võrdlevalt veritasu venelastel, juutidel, araablastel, roomlastel ja kreeklastel.⁸

24. veebruaril 1840 määrati Tobien haridusministri käskkirjaga vallandatud professor Reutzi asemel dotsendina vene õigust lugema. See oli esimene valimiskorra rikkumine õigusteaduskonnas 19. sajandil. Juba mainitud 1838. a tsaari korralduse kohaselt võis Tartus korraliseks professoriks valida ainult neid, kes olid kaitsnud doktorikraadi Venemaal. Erand tehti ainult väga tuntud teadlastele. Haridusministri 1841. aasta korralduse kohaselt tuli Tartu ülikoolis professori valimistel eelistada Vene alamaid, kes omavad vene ülikooli doktorikraadi.⁹ Keskklassi esindajale omase visadusega tegi Tobien läbi kogu professoriks saamise kadalipu. 1842. aastal määrati ta erakorraliseks professoriks äsja rajatud teisel vene õiguse õppetoolil ja tema ülesandeks sai vene õiguse õpetamine vene keeles (Reutz oli lugenud saksa keeles). 1844. aasta kevadel kaitses Tobien Peterburi Ülikooli doktorikraadi ning sama aasta 4. augustil tegi ta algust õppetööga.¹⁰ Tobien oli esimene jurist, kes omandas doktorikraadi Vene riigi ülikoolis. 17. novembril 1845 valiti ta lõpuks kõiki reegleid silmas pidades Tartu ülikooli korraliseks professoriks ja ta oli selles ametis kuni oma surmani 1860. aastal.

Teadussaavutused

Tobieni teadlasesaatus kujunes teatud mõttes traagiliseks – ta oli kirklik uurija, kuid ei sattunud *teaduse peateele*. S. N. Valk esitab järjepideva rea Tartu teadlastest: Ewers, Reutz, Neumannid (isa ja poeg) ja Ewald Tobien, kes kõik arendasid uusi vaateid Vene Õiguse päritolule,

Joonis 1. Ewald Tobieni (1811–1860) (ill. raamatust *Fest-Album der Gelehrten Gesellschaft zu deren Fünfzig jährigem Jubiläum*. Dorpat, 1888).

arengule ja koosseisule. Tobieni kõiki töid läbib Vene Õigus. Esimeses töös püüdis Tobien lahendada küsimust rooma õiguse mõjust vene õigusele. Allikaks olid siin peamiselt Vene-Bütsantsi lepingud 10. sajandist. Magistriväitekirjas, mis oli pühendatud veritasule kui vanimale kriminaalõiguse vormile, arendas Tobien Reutzist lähtudes mõtet, et slaavlastel oli oma õigussüsteem juba ammu enne normanne olemas ja mõned

sätted on hoopis germaanlased neilt üle võtnud. Varjaagid kinnistasid küll Venemaale monarhia, kuid nad ise püüsid võimul ainult tänu sellele, et nad ei puutunud venelaste keelt, usku ega õigust. Vene Õiguse aluseks pidas Tobien (nagu omal ajal Neumann) slaavlaste ühisõigust, mille vanim redaktsioon anti vürst Jaroslavi poolt Novgorodi linnale, kuid laienes hiljem kogu Venemaale.

Tobieni doktoritöö oli täielikult pühendatud Vene Õigusele. Selle esimene osa sisaldas Vene Õiguse tolleks ajaks tuntud tekstide kriitilist väljaannet (ja teisigi õigusallikaid). Teine osa pidanuks sisaldama kommentaare, kuid jäigi välja andmata. Kõik see oli planeeritud suurema vene õigusajaloo allikate kogu esimese osana.¹¹

Tobien jaotas kõik Vene Õiguse käsikirjad kahte perekonda: a) lühikesed ja b) laiendatud. Selle ajani oli levinud Karamzini arvamus, et lühike versioon on väljavõte laiendatud õigusest. Tobien nägi asja vastupidi: lühike õigus peab olema vanem, sest seal ei tunta veel paljusid mõisteid, mida tunneb laiendatud õigus. Just Tobien näitas ära, milliseid lühikese vene õiguse paragrahve täiendab mingi laiendatud õiguse paragrahv. Kuigi tema skeemis tehti hiljem palju parandusi, jääb Tobieni vaieldamatuks teeneks nende kahe allika tihe sidumine.¹² Ehkki kaks aastat hiljem ilmunud Kalatšovi töö¹³ andis teistsuguse jaotuse (käsikirjade päritolu järgi), jäid paljud vene ajaloolasedki Tobieni väljapakutud kahe perekonna juurde.

Tobieni suurim möödalaskmine seisnes selles, et ta võttis oma töö aluseks juba publitseeritud allikad ja kirjeldas neid mitte käsikirjade endi, vaid väljaandjate kirjelduste põhjal. Kalatšov, kes ise oli ette võtnud laialdase senitundmatute käsikirjade väljaselgitamise, kritiseeris Tobieni selle eest väga teravalt. Kalatšovi töö sai järgneva pooleks sajandiks kõigi Vene Õigusega tegelejate käsiraamatuks. Tobieni väljaanne, milles oli tegelikult palju uut ja huvitavat, jäi täiesti Kalatšovi varju. Mõnevõrra aitas ta sellele ka ise kaasa. Kõige uudsama osa Tobieni käsitluses moodustasid tema oletused Vana-Vene õiguses peegelduva ühiskonnakorralduse kohta (vanim osa pärineb monarhismi ja kristluse eelsest ajast), mis olid lühidalt kokku võetud doktoritöö teesides. Pärast kraadi kaitsmist Peterburis avaldas Tobien töö uuesti Tartus ja Leipzigis, kuid jättis välja teesid. Võibolla ei pidanud ta neid vajalikuks, kuna kavatses tööd jätkata ja pühendada terve kõite kommentaaridele. Kuid pärast Kalatšovi teose edu ei avaldanud Tobien sel teemal elu lõpuni trükis enam midagi ja jättis isegi pooleldi trükitud käsikirjad Schünmanni lese trükikotta vedelema, kust need pärast tema surma leiti.¹⁴ 1904. aastal, kui saksa teadlane Götz¹⁵ arendas peaaegu samu mõtteid, pidades neid *uueks sõnaks* Vene Õiguse osas, polnud ta midagi kuulnud ei Tobieni vene keeles trükitud loengutest¹⁶ ega tema doktoritöö Peterburi väljaandest.¹⁷

Aeg ja olud osutusid ebasoodsaiks. Baltimaadel oli 19. sajandi keskel päevakorral hoopis Balti provintsiaalseadustiku koostamine,¹⁸ Vene-

maal kõlas Uvarovi loosung *Usk, isamaa, rahvuslus*. Vene õigusallikate uurimine saksa keeles ei huvitanud kedagi ja ilmselt just sel põhjusel ei leidnud Tobien endale ka õpilasi ega järgijaid. Tundub, et Tobien jäi eemale nii balti kui vene rahvuslikust tõusust ja püüdis olla eelkõige teadlane. Ta elas võrdlemisi tagasitõmbunult, tehes kohusetundlikult päevast päeva lektoritööd. Samas on teda siiski korduvalt valitud ka õigusteaduskonna dekaaniks, apellatsioon- ja revisjonikohtu esimeheks ning prorektoriks. Ta on lugenud vene õiguse ajalugu, vene riigiõigust, tsiviil-, kriminaal-, era- ja protsessiõigust ning mitmesuguseid erikursusi (kaubandus-, mereõigus jms). Kursust Vene riigi põhikorrast ja valitsemisest esitas ta nii juristidele kui mittejuristidele, see oli seadusandluses orienteerumiseks vajalik kõigile, kes tahtsid astuda riigiteenistusse. 1845. aastal oli Tobienil valminud õpiku käsikiri,¹⁹ kuid nii nagu oma ajal jäi Ewersil taoline õpik välja andmata, ei tulnud ka Tobienil sellest midagi välja. Kiiresti muutuva seadusandlusega ei suudetud lihtsalt sammu pidada ja paindlikum loenguvorm osutus otstarbekamaks.

Tobien ja Õpetatud Eesti Selts

Tobien kuulus juba enne 1845. aastat Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti seltsi ning Baltimaade Ajaloo ja Muististe seltsi. 1853. aastal oli Tobien määratud eruläinud professor Friedrich Kruse (1790–1866) järglasena ülikooli arheoloogiamuuseumi juhiks (selle rajas 1843. aastal Kruse). 1855. aastal astus Ewald Tobien Õpetatud Eesti Seltsi²⁰ ja sealt algas tema uus teaduslik aktiivsus. Ta osales seltsi koosolekutel ja tegi esemelisi annetusi. Muuhulgas on Tobien annetanud esemeid, mis leiti ülikooli kiriku ehituse ajal. ÕESI protokollid kõnelevad Tobieni võrdlemisi laiast kultuurihuvist. 5. märtsil 1858 on ta rääkinud Tori kandist leitud mõõkadest,²¹ 6. augustil 1858 jagas oma antikvaarseid tähelepanekuid vaheajareisilt Tallinna, Paldiskisse ja Viljandisse.²² 5. novembril 1858 tegi Tobien ettekande *Kirjadest Kaukaasia rahvaste saablitel* ja demonstreeris mõnda sellist oma isiklikust relvakogust.²³

1856–59 ehitati Tartu ülikooli peahoonele tiibhooned. Ülikooli kunstimuuseumile eraldati äsja valminud vasakpoolse tiibhoone alumine korrus, kus see asub tänaseni. Seoses varade ümberpaigutamisega tekkis vajadus fondide kriitiliseks hindamiseks. Kuraator Georg Friedrich v. Bradke määras komisjoni, kuhu kuulusid L. Mercklin, K. E. v. Liphart, E. Tobien, C. F. Neue ja C. A. Rathlef. Senised kunstivarad jaotati vastavalt õppetöö profiilile.²⁴

19. jaanuaril 1859. a valiti Tobien ÕESI esimeheks. Oma esimehe-aastal astus ta aktiivselt samme Eesti keele leksikoni koostamiseks ja keskmuuseumi asutamiseks.²⁵ 6. oktoobril 1859 tegi ta ettepaneku ülikooli arheoloogiamuuseumi ja ÕESI kogude ühendamiseks (mille mõlema cesotsas ta ise seisis). Kruse initsiatiivil loodud arheoloogiamuuseum

polnud hiljem suurt täienenud. ÕESI kogud seevastu kasvasid pidevalt, kuid asusid eramaja kuuris, talli ja heinaküüni vahetus naabruses. Tobieni toodud võrdlus loendas arheoloogiamuuseumil 2533 eset ja ÕESil 7658, kusjuures viimasel andsid poole sellest arvust teaduslikud tööd ja mitmesugused käsikirjad.²⁶ Tobien leidis, et ülikooli hoones saaks laiem avalikkus kogu seda vara kergemini kasutada ja ka väärtusliku materjali säilimine oleks paremini tagatud. Kuraator Bradke suhtus ettepanekusse pooldavalt ja selle elluviimiseks moodustati 7. detsembril komisjon (professorid E. Tobien, Mercklin, Rathleff ja Carl Schirren). Ühinemise reglement kinnitati ÕESI istungil 6. jaanuaril 1860 ja edastati ülikoolile 7. jaanuaril.²⁷ Nähti ette muuseumi asukoht ülikooli hoones, küte, valgustus jms. Kogude üle arvepidamine pidi jääma eraldi ja neid pidi saama igal hetkel jälle lahutada.

Paraku Tobien haigestus ootamatult 1860. aasta jaanuaris ja suri 24. jaanuaril. Seltsis pidas talle mälestuskõne Theodor Beise (1818–78), sama mees sai ühtlasi lahkunu alaealiste laste eestkostjaks.²⁸ Ka Tobieni pikema ÕESIS peetud ettekande trükkitoimetajaks – juba pärast autori surma – oli Th. Beise.

1863. aastal *Inlandis* ilmunud ettekanne²⁹ näitab, et ka 1850. aastate lõpul polnud Tobien kaotanud huvi Vene Õiguse vastu. Ettekandes loetles ta terve rea vene ajaloo allikaid, mis eestlaste ja teiste soome-sugu rahvaste varajase ajaloo uurimisel arvesse tulevad. Mõte oli selles, et idanaabrite allikad ulatuvad ajas kaugemale, sest Lääs oli pärast Tacitust soome sugu rahvad kuni nende taasavastamiseni 1157. aastal hoopis ära unustanud. Vene Õigusest kõneldes toonitas Tobien, et Jaroslavi õigus ei saa olla vürst Jaroslavi antud ja peegeldab palju vanemat ühiskonnakorraldust. Vanimatest vene seadustest välja loetud ühiskondlikule korraldusele leidis Tobien paralleele eestlaste rahvuseeposest *Kalevipoeg* (ÕESI toimetistes ilmus parajasti *Kalevipoja* esmatrükk). Järgmisel ettekandekoosolekul pidi Tobien teemat jätkama ja kõnelema sellest, mis siis tegelikult neis allikates eestlaste ajaloole oluline on. Kuid see ettekanne, mis meile oleks ilmselt huvitavam olnud, jäigi pidamata.

* * *

Ewald Tobien jäädvustas oma nime teadusajalukku sellega, et pani aluse *Vene Õiguse* tõeliselt teaduslikule uurimisele. Temalt pärineb tänaseni kasutatav jaotus lühikeseks ja laiendatud õiguseks. Tobien jätkas Tartus juba varem kujunenud suunda, mis vaatles õigusajalugu tihedas seoses ühiskonna sisemise arenguga. Kui varem oli Venemaal tartlaste töid väga hästi vastu võetud, siis Tobien heideti suures osas kõrvale, sest Kalatšovi konkureerivat käsitlust peeti paremaks ja see oli venekeelne. Õpetatud Eesti Seltsi kogude eest hoolitsedes tegi Tobien aga tulevasele eesti teadusele vahest hindamatu teene.

Viited ja kommentaarid

- ¹ Mälestusi Tartu Ülikoolist. (17.–19. sajand). Koost. Sergei Issakov. Tln, 1986.
- ² Tartu ülikooli ajalugu kolmes köites (1632–1982). II kd (1798–1918). Koost. Karl Siilivask. Tln, 1982. Lk 114. A. Tobieni asemel peaks olema E. Tobien.
- ³ **Пэээр М. Ярвелайд.** Комплектация преподавательского состава юридического факультета Тартуского Университета 1820–65. // Tartu Ülikooli toimetised. 868. Studia iuridica IV. Trt, 1988. Lk 130–131.
- ⁴ **С. Н. Валк.** Русская Правда в изданиях и изучениях 20–40-ых годов. // Археографический ежегодник за 1959. г. Под ред. М. Н. Тихомирова. Москва, 1960. С. 239–246.
- ⁵ Üliõpilase toimik: EAA. 402-2-25367; õppejõu toimikud 402-3-1670 ja 384-1-3269, pärandustoimik 402-8-998.
- ⁶ Vt: **Lea Leppik, Peeter Järvelaid.** Vene õigusajaloo koolkond Tartus ja professor Neumann. // Kleio. Ajaloo Ajakiri. 1997. 4 (22). Lk 12–22; **Peeter Järvelaid, Lea Leppik, Olev Teder.** Die historische Rechtsschule Russlands und Professor Neumann. // Steinbrücke. 1998. 1. S. 199–218; **Lea Leppik, Peeter Järvelaid.** Aleksander Magnus Fromhold v. Reutz – Tartu ülikooli vene õiguse professor ja Liivimaa aadlik. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 3 (102). Lk 31–42.
- ⁷ EAA. 402-3-1670. L 12.
- ⁸ **Ewald Tobien.** Die Blutrache nach altem russischen Rechte verglichen mit der Blutrache der Israeliten und Araber, der Griechen und Römer und der Germanen. Dorpat, 1840.
- ⁹ Tartu ülikooli ajalugu. II. Lk 85.
- ¹⁰ **Ewald Tobien.** Die Prawda Russkaja, das älteste Rechtsbuch Russlands, nach allen bisher entdeckten und herausgegebenen Handschriften verglichen, verdeutscht und erläutert. Th. 1. Die Handschriften und Ausgaben, das System und der Text der Prawda Russkaja. St. Petersburg, 1844.
- ¹¹ Tobien jõudis välja anda: Vene õiguse, Vene-Bütsantsi lepingud 911. ja 945. aastast, kaubanduslepingud Riia ja Smolenski vahel 1228–29, Novgorodi kaubanduslepingud Lübecki ja Gotlandiga 1206–1270 ja Novgorodi alistumislepingud 1265–1471. Allikatekogu teine osa, mis ilmus 1846. aastal, sisaldas vene kohtukorraldusi 1497. a Sudebnikust kuni Maakogu Seadustikuni 1649.
- ¹² **С. Н. Валк.** С. 243.
- ¹³ **Николай И. Калачов.** Предварительные юридические сведения для полного объяснения Русской Правды. Москва, 1846. Nikolai Kalatšov (1819–85) oli Moskva ülikooli kasvandik, ajaloolane, jurist, hilisem akadeemik ja senaator. Tema õpetajaks oli Tartus Professorite Instituudis õppinud P. Redkin.
- ¹⁴ Kirjeldus professor Engelmannilt: **Johannes Engelmann.** Über E. Tobiens *Sammlung kritisch bearbeiteter Quellen der Geschichte des russischen Rechts.* // Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Dorpat, 1864. S. 14–15.
- ¹⁵ Viidatud S. N. Valki artikli järgi: Das Russische Recht. Bd. I. Stuttgart, 1910. S. 159.
- ¹⁶ **Э. С. Тобин.** Введение в историю русского права. // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1845. С. 65–80. **Э. С. Тобин.** Взгляд на основныя начала русского уголовного законодательства с древнейших времен до уложения о наказаниях 1845 года. // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1847. С. 165–192.
- ¹⁷ **С. Н. Валк.** С. 245–246.
- ¹⁸ Friedrich Georg v. Bunge tegevusest selles valdkonnas on kirjutanud: **Peeter Järvelaid.** Bunge sajand ja sajand Bungeta. II. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 3 (102). Lk 17–30.
- ¹⁹ Lehrbuch des gesammten russischen Rechts. I, II. Die Verfassung und Verwaltung Russlands.

- ²⁰ Tobien võeti vastu 7. detsembril 1855. EAA. 2569-1-12. L 31p.
- ²¹ Samas. L 47p.
- ²² Samas. L 53.
- ²³ Samas. L 54.
- ²⁴ TÜ ajalugu. II. Lk 114. Trükitud on ekslikult A. Tobien.
- ²⁵ EAA. 2569-1-12. L 59p, 65p.
- ²⁶ EAA. 402-4-815. L 6–9p.
- ²⁷ Samas. L 21–23.
- ²⁸ Lapsed ja nende sünniajad: Wilhelm 1.06.1853, Alexander 1.06.1854, Emilie 3.09.1855, Eduard Maximilian 2.11.1857, Marta Helene 25.12.1859 ja viimane laps sündis veel pärast isa surmaŽnń Adelheid Amalie 20.07.1860. EAA. 402-8-998.
- ²⁹ Tobien pidas kõne 11. märtsil 1859. Etwas über den Gewinn, den die älteste Geschichte des Estenvolkes aus den ältesten Geschichts- und Rechtsquellen seiner östlichen Nachbarn zu ziehen Hätte. // Das Inland. 1863. 10. S. 145–154, 167–170.

Tartu Ülikooli kasvandik professor Jānis Dzirne – andekas teadlane ja väsimate rändur

Arnis Vīksna, Aadu Must

Unustatud professor

Tartu Ülikool on olnud haritud kaadri sepikojaks paljudele rahvas-tele. Ootuspäraselt suur oli Tartu Ülikooli panus Läti intelligentsi kujunemisele – asus ju ülikool Liivimaa kubermangus, mis haaras nii praegust Lõuna-Eestit kui ka Põhja Läti alasid. Üheks silmapaistvaks Tartu Ülikooli kasvandikuks, kelle meie *alma mater* seni on maha vaikinud, oli professor Jānis Dzirne (1861–?) (Johannes Dsirne, Ivan Hristianoviš Dzirne). Kolmeköitelises Tartu Ülikooli ajaloos tema nime ei mainita¹ ja seda ei leia me isegi spetsiaalselt Tartu Ülikoolis õppinud läti üliõpilastele pühendatud uurimuses.² Ometi on tegemist tunnustatud kirurgi, mitmete arvestatavate käsiraamatute autori ning esimese ja heatasemelise läti-keelse kirurgiaõpiku autori, kolme ülikooli professori, Etioopia keisrinna ja troonipärija ihuarsti ning rahutu maailmaränduriga, kes jõudis osaleda ka meie ajaloo murrangulistes sündmustes. Eesti ajaloos väärib ta mainimist seoses kihelkonnaarstide institutsiooni juurutamisega — Pärnumaa kihelkonnaarstina tegutses ta kliiniku ja apteegi rajamisel, aga samuti eesti sõjapõgenike elu korraldamisel Türgis.

Allikmaterjalid Dzirne elu kohta on pihustatud maailma erinevate arhiivide vahel. Seetõttu on nende ühendamise ühtseks tervikuks veel algsürgus. Vastav kirjandus on üsna episoodiline, kuiv ja kaugeltki mitte ülevaatlik. Lisaks kohtame tema biograafiates (ka autobiograafias) mitmeid vastuolusid ja ebatäpsusi. Olemasolevatest allikatest ja kirjandusest leiame küll tuge professori elulooliste faktide tuvastamiseks, ent sündmuste tagamaad, intriigide põhjused ning erinevate otsustuste motiivid kipuvad mattuma ajaloo hämarusse. Käesolevas artiklis üritame meie kättesaadavat teavet ühtseks tervikuks sulatada ja esitada üldistava ülevaate professori ülimalt seiklusrikkast elukäigust. Kuivõrd suurt rolli mängis selles meie kangelase sotsiaalne päritolu, kuivõrd tema iseloom – see jääb esialgu pigem lugeja enda arvata.

Päritolu

Jānis Dzirne pärines üsna tuntud Valmiera ümbruse läti talupoegade suguvõsast. Genealoogilised uurimused näitavad, et tema vaarisaks oli 1766. aastal surnud hernhuutlasest koolmeister Jānis Breži talust. Sama mehe järglastabelist leiame ridamisi tuntud Läti haridus-, kultuuri- ja ühiskonnategelasi. Nende hulka kuulub talupoegade õiguste eest võitleja Tenis Dzirme (1735–1808), pastor ja kirjamees Krišjānis Dzirne (1829–96), mikrobioloog ja füsioloog professor Eižen Zemmer (1843–1906) ja tema vennad veterinaariaprofessor Aleksandr Zemmer (1846–1914) ning sõjaväearst, tõeline riiginõunik (kindralmajor) Georg von Zemmer (1849–1910), advokaat ja ühiskonnategelane Friedrich Grossvalds (1850–1924), maalikunstnik Jāzeps Grossvalds (1891–1920), kirjastaja Henri Vissedorf (1861–1916), pastorist literaat Jānis Ermanis (1862–1932), poet Jānis Rugens (1817–1876), ajakirjanik Hermanis Asars (1882–1942) ja kirjandusteadlane Jānis Asars (1877–1908), tuntud keeleteadlane, akadeemik ja Lenini preemia laureaat Jānis Endzelins (1873–1961) ja tema vend, ajakirjanik ja kodu-uurija Hermanis Enzeliņš (1867–1953), tuntud helilooja professor Jāzeps Vītols (1863–1948), õpetaja ja ajaloolane Valdemārs Dāvids Balodis (1848–1918), poet Rietklis (Jūlius Balodis, 1856–1940), arheoloogiaprofessor Franzis Balodis (1882–1947) jpt.³

Pastor Krišjānis (Hristian) Dāvids Dzirne, perekonnanimeta Breži Jānise pojapojapoeg ja meie loo kangelase isa, sündis 1829. aastal Salatsgrīvas külakoolmeistri pojana, lõpetas Valmiera õpetajate seminari ja töötas kodukooliõpetajana. Pärast Tartu ülikooli lõpetamist 1857. a sooritas ta oma prooviaasta Trikāta kirikus Valmiera maakonnas, 1858–64 oli aga Tartu Jaani kiriku Läti koguduse pastoriks. Pärast seda oli ta pastoriks Samaara kubermangus ja Jaani kiriku saksa pastoriks Kuramaal Jelgavas. 1877. aastast kuni oma elu lõpuni 1896 teenis ta Rauna kirikus Liivimaal.⁴ Ta on kirjutanud mitmeid religioosse sisuga raamatuid, saavutades sellega tuntuse läti literaadina.⁵ Ka tema noorem vend Friedrich Wilhelm Dzirne (1835–72) õppis samaaegselt Tartu Ülikoolis ja lõpetas selle 1857. aastal TÜ Usuteaduskonna nõukogu ees kandidaadikraadi kaitsmisega.⁶

Krišjānis Dāvids Dzirne abiellus Tartu maakonna koolide inspektori Karl Oetteli tütre Julie Mariega (1842–1911). 10. jaanuaril 1861 (29. detsembril 1860 vkj) sündis sellest abielust Tartus poeg, kelle nimeks sai Johannes Karl Kristjan, ehk, nagu kombeks lätikeelsetes dokumentides, Jānis. Juba lapsepõlves, tingituna isa teenistuskohast, oli poisil võimalus näha erinevate rahvaste elu.

Samaara?

1860. aastatel algas eesti talupoegade ulatuslik väljarändamisliikumine Samaarasse. 1860. aastal arutas Vene Riigi Siseministeerium Peterburis Tartumaa Kastolatsi valla talupoegade taotlust ümberasumiseks Samaara kubermangu riigimaadele.⁷ Ümberasumine Samaarasse omandas lausa kampaania vormi ja tekitas võimudes ärevust. Eesti luterlaste olukorda Venemaal arutas Liivimaa konsistoorium – ka Venemaal pidi neil olema oma hingekarjane.

1860. aastad viisid Volgamaale kaks Tartu ülikooli usuteaduskonna lõpetanud pastor Dzirnet. Need olid Jānis Dzirne onu ja isa.

Selleks, et ümberasujate olukorrast objektiivset ülevaadet saada, läkitas Liivimaa rüütelkond Tartu sillakohtuniku parun Fr. R. von Engelhardti 1860. aasta suvel kohapeale oludega tutvuma. Tema reisi päevik annab ümberasujate olukorrast üsna troostitu pildi. Rännates 400 versta Samaarast lõunasse, läbi stepi, on ta jõudnud eestlaste külla. Ta on peatunud Tartust tuttava pastor Dzirne pool, kes talle ka ümberasujate olukorrast pajatanud. Tegemist on tulevase professori onuga, Friedrich Wilhelmiga, kes 1863. aasta *Inlandis* Liivimaalt postitatud artiklis kirjutab tublist Samaara kubermangu *Lifljandi* (*Lihvländka*) eestlaste koloonia pastorist Dzirnest. Viidatud päevik näitab pastor Dzirne häid kontakte eestlastest koguduseliikmetega. *Lihvländka* külas elas tema jutu kohaselt 113 meeshinge oma peredega, neist 50 peremehed. Lubatud maa kättesaamine oli veninud, seetõttu oli esialgu vene külade vahel jagunenud ja seal sulastena tööd otsitud. Elatud peamiselt muldonnides, puust maju polnud, sest puu tuli kaugelt tuua ja oli eestlaste jaoks harjumatult kallis. Ka loomade soetamisega oli probleeme. Lehma hinnaks olevat 20–25 hõberubla, kuid piima nad eriti ei andvat. Venelased olid ümberasujaid üsna ebasõbralikult vastu võtnud.⁸ Sillakohtunik mainis mitmeid Valguta ja Pühajärve talupoegi, kes pidasid tagasirändamise plaane ja süüdistas teravalt ümberasumishulluse üht süüdlast, Erastvere talupoega Peeter Arrast. Ka pastor Dzirne juures elanud üks eesti perekond, 13 hinge, kellele oli ka maad eraldatud, aga puudusid vahendid selle harimiseks ning elatist tuli teenida tööga saksa kolonistide juures. Pastor Dzirne populaarsust eestlaste hulgas kinnitavad ka teised allikad – just tema energilisel kaasabil saanud *lihvländkalased* mitmete luterlike heategevus- ja abiorganisatsioonide toetusel vanast puukirikust ümberehitatud luterliku pühakoja.⁹

Krišjānis Dāvids Dzirne suundus venna järel Volgamaale 1864. aastal ja naasis Lätti 1873. aastal. Tõenäoliselt elas ka Jānis Dzirne oma lapsepõlve kaunimad aastad, kuni gümnaasiumisse astumiseni, Volgamail, ehkki seni läbivaadatud allikad ei pööra pastor Krišjānis Dzirne perekonna Samaara kubermangus viibimisele mingit tähelepanu.

Haridustee

1873. aastal, kui perekond oli Lätis, astus Jānis Jelgava gümnaasiumi¹⁰ ja 1881. aastal sai, seda juba Cēsises, gümnaasiumi diplomi.¹¹ Mõlemad nimetatud gümnaasiumid olid 19. sajandi Lätis tuntud kui valgustuslikud keskused. 1881. aastal astus Dzirne Tartu ülikooli arstiteaduskonda. Jānis Dzirne isiklik toimik Tartu ülikooli arhiivifondis on üsna mahukas. Siin leidub rikkalikult andmeid tema studiumi ja selle tulemuslikkuse kohta. Toimikus on seeria väga korralikult koostatud põhjalikke Tartu ümbruse talupoegade (aga ka kaugemalt tulnute) haiguslugusid. Ülikooli kliinikute patsientide põhiosa moodustasid kohalikud talupojad. Dzirne patsientide hulgas on 27-aastane Jaak Reismann Valgutast, 38-aastane Jüri Tinni Ropkast, 60-aastane Kai Sisask Valgjärvelt, 23-aastane Johann Sommer Tartust, 18-aastane Anna Jakovleva Oudovast ja 14-aastane Mare Tekker Valgutast. Ta on vastu võtnud 26-aastase Christine Arwa sünnituse ja teostanud Palalt pärit Hindrik Sarviku õnnetu surma põhjuste meditsiinilist uurimist.

Juba oma studiumi ajal 1887. aastal on Dzirne saanud Tartu ülikooli günekoloogiakliinikus professorite Max Runge (1849–1909) ja Otto Küstneri (1849–1931) assistendiks. 21. mail 1888. a omistati talle arsti kutse.¹² Pärast seda on ta ennast mõnda aega Peterburis täiendanud.

Oma koduülikooliga pole Dzirne sidet kaotanud ka hiljem: läbi aastakümnete, viibides Toris, Riias, Pariisis või Pärσίας, on ta ikka ja jälle oma diplomite koopiaid nõutanud ja saanud (ehkki mõnikord on post pidanud rahutut professorit mööda erinevaid maid taga otsima).

Noore arstina Eestis

Jānis Dzirne noorus langes murrangulisele ajale. Ta osales vahetult eesti külas toimivas moderniseerumisprotsessis ja omas lähedasi kontakte eesti rahvusliku liikumise tuntud tegelastega. Neist mitmega ühendasid teda ka sugulussidemed. Nende hulka kuulus (Dzirne enda sõnul) Jakob Hurt, kusjuures helilooja Johannes Kappel ja doktor Hans Kukk olnud tema õemehed.¹³

Külas toimunud uuenduste üheks tahuks oli kihelkonnaarstide institutsiooni väljaarendamine Liivimaal. Kohe peale Tartu Ülikooli lõpetamist siirdus ka Dzirne Pärnumaale, Tori kihelkonda. Kihelkonnaarsti asukohaks ei saanud aga mitte kirikuküla, vaid sellest kümmekond versta Vändra pool, Eesti rahvusliku liikumise tuntud tegelase ja ümbruskonna ühe mõjukaima mehe Sikana Jaan Tammanni (1832–90) talu (rahvasuus oli see tuntud *Sikana mõisana*). Tammanni näol oli tegemist hariduse ja kultuurilembese mehega, kes oli üks Eesti põllumceeste seltside asutamise initsiaatoreid. Just Tammanni algatusel ja suures osas tema rahakoti arvel ehitati Torisse oma aja kohta väga uhke ja suurejooneline

Torgel 8/XII 1888

folgt an 16. Aug. 88
Aⁿ 575:

Grafen Jerr Turvalain!

Adu: Dr. Dzirne, Torgel po. Venaa.

Am 7. Juli a. e. haben ich ein Gesuch
um Konzessionierung eines Landes
erstattet in der Schwedischen
Medicinal-Vermählung zu Pijua oben.
Sich. - Demnach das Gesuch bündelhaft
werden kann, muss eine Logie
meines Diplomas genehmigt wer-
den übermischelt werden sein. -
Ich nehme mir daher die Freiheit, Sie
zu bitten, die Logie meines Diplomas
so bald als möglich gütigst anzufordern
und an eine Privatliche Medicinal-
Abteilung der Schwedischen Gouvernements-
Vermählung abzugeben lassen zu wollen.
Ich bin ich Ihnen im Voraus meinen
besten Dank sehr dankbar ich

Ihre ergebener

Johann Dzirne
Akte zu Torgel und Lickama

koolimaja, kuhu esialgu loodeti kreisi kooli programmi järgi töötav õppeasutus rajada (olude sunnil kujunes sellest lõpuks siiski kihelkonnakool).¹⁴ Apostliku-õigeusu kirikute ehitamisega oli Tammann kogunud arvestatava varanduse. Võib arvata, et Tammannit õhutas arstile korterit pakkuma ka tema enda järjest halvenev tervis. Samal aastal asutas Dzirne Sikanasse ka apteegi.

Kohalikest vallakirjadest selgub, et tohtrihärra võeti uuenduslembeses paikkonnas vastu ilma erilise võõristuseta (mida mujal Eestis pahahtihti ette tuli). Pole ka ime – juba 1841. aastal oli kihelkonnas tegutseva Sindi vabrikuasulas ametisse võetud arst ja rajatud 12 kohaga haigla. Tori vallavolikogu oli 1884. aastal otsustanud vabrikuarstile 120 puuda heinu ja 26 vakka kaeru anda, et tohtrihärra nende valla haigeid vaatamas saaks käia.¹⁵ Lisaks sellele oli Toris, tänu hobusekasvandusele, ka oma loomaarst käepärast võtta, kes nii mõnigi kord inimestelegi hädakorral abi andnud.

1889. aasta veebruaris on olnud küll suurem arutelu, kus volikogu pidas nõu, kas Mihkel Ermi ravimise raha, 73 rubla ja 30 kopikat, mis Sikana tohtrile Dzirnele maksta, Ermi enda, tema vigastuste põhjustaja või koguni vallakassa peale panna.¹⁶ Arutusel on olnud veel ühe paljaks-põlenud ja tules rängalt viga saanud Mannare küla mehe ravimise raha, aga samal ajal kui vallavolikogu kavatses seda vaestekassast võtta, on tohtrihärra lasknud teatada, et kuna mees suri, siis tema raha ei võta. See polnud tollastes oludes sugugi mitte tavaline praktika.

Dzirne uuenduslik tegevus jõudis ka ajakirjanduse veergudele. Nii kirjutas ajaleht *Postimees* 1889. aastal tema tööst ja plaanidest järgmist. *Juba saab pea üks aasta mööda, kui tohter hr J. Dsirne Torisse Sikanasse elama asus. Ta on selle aja sees väga paljudele haigetele oma osavust näidates abi andnud. Tori, Vändra ja teiste ümberkaudsete valdade elanikkudele on see väga kasulik, kui neil maal tubli arst tarvilikul korral lähedal saada on. Nüüd saab 1. juunist s.a. Sikanas tohtri J. Dsirne läbi ka kliinik avatud. Kliinikul on 4 ruumi umbes 20 voodiga. Kliinikul on ise jagu meeste ja naeste rahvale ja veel kolmas iseäranis jagu naesterahva haiguste jaoks. Naesterahvad, kes raskete sünnitavad, leiavad abi, kas kliinikus ehk tellimise järele kodus. Kliinikus saab haigete ravitsemine korrapärast ja hoolega toimetatud. Apteek on käepärast. Haiged võivad kliinikus oma toitu pruukida, üksi siis, kui tarvitus seda nõuab ehk haige soovib, saab kõik paraja hinna eest tohtri poolt. Loota ja soovida on, et inimesed hädakordadel enam õpetatud arsti nõuaks ja mitte enam "maa arsti" ega targa juure ei läheks.*¹⁷

1890. aastal, pärast Jaan Tammanni surma, lahkus Dzirne Torist ja asus naabrusse, Vändra kihelkonda.¹⁸ Aastaid hiljem on Dzirne ise meenutanud sooje suhteid, mis valitsenud tema ja talupoegadest patsientide vahel.¹⁹

1891. aastal kaitses Dzirne professor Rudolf Koberti (1854–1924) juhendamisel Tartu ülikooli arstiteaduskonna nõukogu ees oma doktoritööd surmast joomise läbi.²⁰ Töö esilehtedel tänati kaht meest – Vana-Vändra mõisa omanikku Fr von Ditmarit ja professor B. Körberit. Dissertandi enese kohta märgitakse – *arst Lellest (Liivimaa)*. Selle tööga pani Dzirne aluse oma hilisemale arsti ja teadlase karjäärile.

Järgmine tegevusperiood oli seotud Tallinnaga, kus ta 1892. aastal avas günekoloogia erakliiniku, milles oli 20 voodikohta ja kuus töötajat. Paraku ei toonud see ettevõtmine kaasa oodatud edu ja 1895. aastal kliinik suleti.²¹

Joonis 2. Jānis Dzirne (1861–?) (Foto: Moskva Ülikooli arstiteaduskonna 1912. a lõpetajate album. Riia P. Stradiņši nimeline Meditsiini-ajaloo muuseum).

Venemaal

1895. aastal sõitis Dzirne talle lapsepõlvest tuttavasse Samaarasse, kus töötas kubermangu semstvohaiglas arst-ordinaatori, osakonnajuhataja ja lõpuks peaarstina (kahe vaheajaga) kuni 1904. aastani. Esimene vaheaeg – 1897–98 – oli seotud täiendusõpingutega Berliinis, Heidelbergis ja Bernis, teine – 1900–01 – osalemisega bokserite ülestõusu mahasurumisest Hiinas, kus ta oli Vene Punase Risti laatsaret-laeva *Tsaritza* vanemarstiks (nähtavasti pakkus see töö kirurgile rohkesti praktiseerimisvõimalusi). Samaara perioodi mahub tema esimese raamatu – *Väike günekoloogia käsiraamat maa-arstile* – ilmumine (Samaara, 1897), mida peeti õnnestunud käsiraamatuks ja oli maa-arstide seas populaarne. Samal ajal avaldas Dzirne mitmeid artikleid, mis ei kuulunud mitte ainult günekoloogia valdkonda, vaid käsitlesid uroloogiat, rinna- ja neurokirurgiat, sõja-välimeditsiini. Dzirne omandas juba üsna soliidse praktilise kirurgi reputatsiooni, mis soosis ka tema edasist akadeemilist karjääri. Veelgi enam mõjutas tema karjääri osalemine sanitaarkolonniga peaarstina ja hospitali ülemana Vene-Jaapani sõjas 1904–05. Eriti paistis ta silma Mukdeni lahingu ajal. Järgnes täiendamine tuntud saksa kirurgi August Biri (1861–1949) käe all Bonnis. 1906. aastal sai Dzirne kuulsa vene kirurgi Pjotr Djakonovi assistendiks (1855–1909) Moskva Ülikoolis, aga samuti uroloogia eradotsendiks. 1909. aastal valiti ta erakorraliseks professoriks. 1907. aastal töötas Dzirne aga pool aastat juba Vladivostokis, kus asutas linnaahaigla juurde kirurgiaosakonna. 1909. aastal oli ta juba Tuula kubermangu semstvo kliinilise haigla vanemarst.

Moskva Ülikooli professor

1911. aastal valiti Dzirne Moskva Ülikooli korraliseks professoriks ning hospitaalse kirurgia ja uroloogiakliiniku direktoriks.²² Siinkohal tuleb rõhutada, et ta oli esimene läti rahvusest kirurg, kes saavutas sellise akadeemilise positsiooni. Järgnev periood kuni Esimese maailmasõjani oli Dzirne elus suhteliselt rahulik – ta käis vaid kolm korda väliskomanderingutes ja oli viljakam töös professorina. Ta opereeris palju ning teda peeti kogenud ja erudeeritud kirurgiks.²³ Ta avaldas rea teadustöid juhtivates vene, saksa ja inglise meditsiiniajakirjades uroloogia, kõhuõõne kirurgia, neurokirurgia teemadel; samuti monograafia *Kusejuha kahjustused ja kirurgilised haigused* (Moskva, 1911), 1909. aastal soliidse õpiku *Tsütoskoopia* (SPb, 1909) ning originaalse kapitaalse käsiraamatu *Operatiivne uroloogia* (SPb, 1914, 508 lk, 566 (osaliselt värvilist) illustratsiooni), mis oli tema teaduslik-meditsiinilise tegevuse kõrgpunktiks. Ta oli üheks impeeriumi juhtivaks urologiks. Samal ajal langes Dzirnele osaks ka kriitikat. Ta küll laiendas kirurgiakliiniku tegevust, kuid omas kaastöötajate seas opositsiooni, ja loengutes olevat tal olnud raskusi oma mõtete väljendamisega korralikus vene keeles.²⁴

Esimese maailmasõja ajal teenis Dzirne polkovniku aukraadis Vene armee hospitali paarstina Poolas ja Väike-Aasias. 1916. aastal naases ta Moskva Ülikooli, kuid 1917. aasta märtsis lahkus sealt juba lõplikult. Teenistuse jooksul autasustati teda Vladimiri 4. järgu ordeniga (mõõkadega), Anna 2. mõõkadega, Stanislavi 2. klassi ordeniga.²⁵

Eesti Kodanike Rahvuskomitee loomine Türgis

Peale bolševike võimuletulekut Venemaal algasid Dzirne rännuaastad. Professor suundus Krimmi, siis Kaukaasiasse. Pärast pikki rännakuid jõudis ta 1920. aastal Tbilisis välja antud Eesti passiga Konstantinoopolisse. Siin sukeldus energiline professor talle omase ägedusega diplomaatia probleemidesse. Seda episoodi Dzirne elus on oma doktoritöös põhjalikult käsitlenud Olaf-Mihkel Klaassen.²⁶

20. juunil 1920. aastal saatis Dzirne *Eesti Vabariigi Presidendile* Konstantinoopolist pika venekeelse kirja, milles ta andis ülevaate oma eluloost ja sidemetest Eestiga ning rääkis sugulussidemetest prominentsete cestlastega. Kirja põhisisuks oli siiski ettepanek Eesti diplomaatilise esinduse rajamiseks Konstantinoopolis, ükskõik, oleks see siis saatkond või konsulaat. Ühtlasi soovitas professor rajada Eesti Vabariigi esindus ka Egiptusesse (Aleksandriasse või Kairosse), arvestades *selle maa tohutut kaubanduslikku ja meresõidulist tähtsust* ning – mis peamine – usaldada Eesti Vabariigi esindamine Türgis, Egiptuses ja Balkanil temale, prof Dzirnele. Ka abiliste peale oli ta juba mõelda jõudnud – esinduse sekretäriks pakkus ta baltisakslast Martin Rosenit, kes valdavat hästi

vene, prantsuse ja inglise keelt ning omavat prantsuse konsulaadist Batumis ka varasemaid konsulaartöö kogemusi. Peaminister Jaan Tõnisson suhtus asjasse positiivselt ja tegi 24. juulil 1920. a välisminister Ado Birkile ülesandeks nimetada Dzirne Eesti Vabariigi ajutiseks esindajaks Konstantinoopolis, tegevuspiirkonnaga kogu Lähis-Ida ja Egiptus. Ometi on see ettepanek kohanud välisministeeriumi vastuseisu. Tõenäoliselt põhjustas selle türgi ja eesti keele mittevõrdamine (ehkki mehe enese hinnangul kulunuks tal oma eesti keele oskuse värskendamiseks paar nädalat²⁷), Türgi olude mittetundmine, kavatsetav ärasõit. Teiselt poolt tulid aga muidugi arvesse laiemad poliitilised kaalutlused, mis tegid antud ajal esindaja määramise raskeks. Türgis oli tollal faktiliselt kaks erinevat valitsust: sultani oma Konstantinoopolis ja kemalistide oma Ankaras. Suurbritannia sümpaatia oli sultanirežiimi poolel, reaalne poliitiline võim riigis oli aga kemalistide käes. Kelle juurde niisugusel juhul oma esindaja saata? Nii jäid professor Dzirne ettepanekud realiseerimata. Eesti Vabariigi välisministeerium pöördus oma saatkonna vahendusel Suurbritannia Välisministeeriumi poole palvega võtta eesti kodanike kaitse Türgis ja Balkanil oma pädevusse. Konsulaarabi lubatigi, ent Suurbritannia konsulaaresindajad ei saanud välja anda Eesti isikutunnistusi ja passe ega tegeleda cestikeelsete dokumentidega.

Selline olukord ei rahuldanud Konstantinoopolis elavaid või siin ajutiselt peatuvaid eestlasi ja Eesti päritoluga muulasi, kes tahtsid kehtetuks muutunud Vene dokumentide asemele saada Eesti Vabariigi passe. 15. jaanuaril 1921. aastal tulid nende esindajad kokku nõupidamisele, kus moodustati viieliikmeline Eesti Vabariigi Kodanike Rahvuskomitee Konstantinoopolis. Selle ülesandeks sai: kaitsta Eesti alamate huve, viseerida nende passe ja nende puudumisel anda välja ajutisi tunnistusi. Ühtlasi pidi komitee aitama kaasmaalastel kodumaale jõuda. Nagu loetelust selgub, võttis komitee endale Eesti Vabariigi konsulaaresinduse funktsioonid. Komitee presidendiks sai professor Dzirne.

Dzirne informeeris komitee asutamisest ja tegevussuundadest välisriikide esindusi Konstantinoopolis ja saavutas nende poolt respekti komitee poolt väljastatud dokumentide osas. Kolme esimese tegevuskuuga (jaanuar kuni aprill 1921) andis komitee välja 185 ja viseeris 30 passi. Passisaajate hulgas oli peale eestlaste ka sakslasi, venelasi, juute ja rootslasi, kelle sünnikohad haarasid peale Eesti ka Läti, Venemaa ja Gruusia linnu. Esindatud olid mitmed tuntud baltisaksa perekonnanimed: Üksküll-Guldenband, Stenbock, Budberg, Meyendorff jt. On ilmselge, et Eesti Vabariigi ametivõimud oleks nii mõnelegi neist keeldunud passi andmast. Professor Dzirne aga tegutses oma parema äratundmise järgi. Dzirne jõupingutuste tulemusena sai suurem osa Türgisse sattunud eestlastest 1921. aasta sügiseks riigist lahkuda. Komitee teeneid kasutanud inimesed oskasid Dzirnet hinnata ja tema tegevust kiitv kiri avaldati koguni *Päevalehes*. Eesti Vabariigi välisministeeriumi suhtumises komiteesse

esines siiski mõningaid kahtlusi ja arutelusid. Näiteks Eesti Vabariigi esindaja Berliinis, Karl Menning, soovitas Dzirnele siiski anda konsulivolitused. Dzirne aga jätkas oma rahutut rändurielu, siirdudes Bulgaariasse, kus ta sai Varna sanatooriumi peaarstiks.

Rännuaastad jätkuvad

Umbes aasta töötas Dzirne Sofias ja umbes aasta tegeles Saksamaal teadusliku uurimistööga.²⁸ Saksamaal töötamise ajal, 1922. aastal sai ta kutse Kaunases avatud Vitautas Suure Ülikoolist ja samal aastal valitigi ta professoriks ning propedeutilise ja operatiivkirurgia kateedri esimeheks juhatajaks. Kaunases töötas ta aasta ja näib, et jättis mingi jälje ka Leedu meditsiiniajalukku. Tema assistentide hulgas olid hilisem tuntud kirurg akadeemik Vladas Kuzma (1892–1942). Järgmisel aastal siirdus Dzirne kahekuulisse komanderingusse Berliini, Hamburgi, Pariisi, Genfi. Juba Lääne-Euroopas olles pikendas ta komanderingut neljale kuule ja lõpuks ei pöördunudki enam Kaunasesse tagasi. Tema äraolekul puhkes konflikt sõja- ja tsiviilametkonna vahel, mille tulemusena Dzirne kliinik viidi üle sõjaväehospidali. Sõjaväelased arvasid, et ülikooli kliinik on määratud vaestele inimestele, kelle peal professorid saavad eksperimenteerida ja see polevat ohvitseridele – kodumaa kaitsjatele (konkreetne jutt käis lenduritest) kohane. Vastav komisjon kummutas küll sõjaväelaste väited kui täiesti argumenteerimatud, kuid samal ajal saabus Dzirnelt avaldus teatega, et põhjamine kliima ei sobigi tema tervisele. Ta otsustas seda parandada hoopis Egiptuses, mistõttu soovib ennast professorikohalt vabastada ja saadaolev palk talle järele saata. Seda ka tehti.

Tegelikult sai Dzirne sel ajal kasuliku ja ahvatleva ettepaneku siirduda Abessiiniasse. 1923–24 oli ta Etioopia keisrinna Zauditu ja kroonprints, hilisema keisri Haile Selassie I ihuarstiks ning ühtlasi Etioopia meditsiini üleminspektoriks. Paraku ei sobinud Dzirnele ka mägede kliima ja ta haigestus²⁹ ning pöördus tagasi Euroopasse, Pariisi. Tema teine naine oli prantslanna Maria Louisa Tansore. Esimene naine, Tartust pärit Klara Lange, suri 1914.

Lätti naases Dzirne 1925. aastal ja juhatas mõnda aega Liepāja linnahaigla kirurgia osakonda.³⁰

On huvitav mainida, et varsti pärast Dzirne ilmumist Liepājasse järgnes linnavalitsuse palve arstiteaduskonnale – tuua meditsiinistuudiumi kliinilise kursuse õpetamine üle Liepājasse (üle 200 kilomeetri Riiast), kuna see olevat oma tingimuste poolest tunduvalt sobilikum. Ootuspäraselt lükati selline ettepanek teaduskonna nõukogu poolt tagasi.³¹

Tagasi esivanemate maale

Juba Berliinis olles (1922. aastal) hakkas Dzirne otsima kontakte Läti ülikooliga. Selle üheks tunnistuseks on endise arstiteaduskonna esimese sekretäri ja seejärel Läti saadikuna Saksamaal töötanud Oskar Voiti (1866–1959) soovituskiri.³² Kuid teaduskond suhtus asjasse ettevaatusega. Dzirne vastu esines teaduskonna nõukogu mõjuvõimas liige Jēkabs Alksnis (1870–1957), kes oli noore arstina Dzirnega juba Vene-Jaapani sõja ajal konfliktis olnud. Alksnis haistis ilmselt võimalikku konkurentsi, kuna läti kirurgide seas polnud tolleks ajaks veel nii teenekat meest nagu seda oli Dzirne. Tema vastu kasutati mitmesuguseid argumente, sealhulgas koguni selliseid, et *suurepäraseid õpikuid võib ju igatiüks koostada*; et Dzirne on oma raamatus üht Alksnise joonistust kasutanud, viitamata sellele otse joonise all vaid ainult kasutatud kirjanduse loetelus jm.³³ Veel väideti, et Dzirne ei valda piisavalt hästi läti keelt (mis kirjalike dokumentide kinnitusel võis tõepoolest nii olla – oma emakeele grammatika oli ta pikkade võõrsil viibitud aastate jooksul unustanud).³⁴ Esmakordselt konkureeris Dzirne Läti ülikooli professori kohale 1923. aastal, ent nõukogu eelistas dotsent Alksnist.³⁵

Pärast professor Jānis Jankovski (1876–1925) surma tekkis Läti ülikooli arstiteaduskonnas vakants, mille täitmiseks kuulutati 1926. aastal välja konkurss. Koos Dzirnega osales sellel endine Moskva Kõrgemate Naiskursuste professor Vladimir Mints (1872–1945), kes samuti oli tuntud ja kogunud kirurg, kuid paraku ei omanud arvestatavaid publitseeritud uurimistöid. Tagasihoidliku ülekaaluga võitis Dzirne, keda teaduskonnas soovitasid tulevane Läti Ülikooli rektor professor Mārtiņš Zīle (1863–1945) ja Dzirne endine kolleeg Moskva Ülikooli päevilt anatoomiaprofessor Arseni Starkov (1874–1927). Teravalt ründas Dzirne kandidatuuri J. Alksnis.³⁶ Järgnevad kolm aastat oli Dzirne Läti ülikooli hospitaalkirurgia kliiniku juhataja. See asus 1913. aastal ehitatud Läti Punase Risti haiglas Riias. Puhkuse ajal suundus ta teaduskomanderingutele Saksamaale, Austriasse ja Prantsusmaale.

Dzirnest on säilinud mälestused kui suurepärasest kirurgist ja heast lektorist. Segavana mõjunud aga tema iseloomu teatud veidrused – alailma oli ta teiste professorite intriigide objektiks.

Dzirne Riia perioodi tegevuse peamiseks tulemuseks Läti meditsiiniajaloo seisukohalt oli esimene lätikeelne kirurgia õpik, mis ilmus 1928. aastal.³⁷ See teenis Läti ülikooli arstiteaduskonna tudengeid järgnevad paarkümmend aastat. Tegemist on üsna mahuka õpikuga (403 lk), mis oli hästi illustreeritud (324 joonist). Õpik oli igati euroopalikul tasemel ja näitas autori head teiste maade teaduskirjanduse valdamist. Õpik sisaldab kirurgia üldosa, millest on välja jäetud uroloogia osa, kuna sellele lubab autor pühendada oma järgmise lätikeelse õpiku. Märkimisväärne on seegi, et raamatu loomiseks kulus üsna vähe aega, mis annab tunnustust

autori kogemustest, erudeeritusest ja töökusest. Tuleb rõhutada sedagi, et tekst on kirjutatud väga heas läti keeles ja teose üheks väärtuseks on läti-keelse erialaterminoloogia rikastamine (mitmed latinismid on õnnestunult asendatud uute lätikeelsete terminitega). Viimast on hiljem hakatud lugema küll Dzirne assistendi ja hilisema mantlipärija Jānis Schultzi (1885–1979) teeneks.

Viimne välisreis

Leidmata isegi Riias rahu, võttis Dzirne ette järjekordse terviseparandamise reisi. Ta sai ravipuhkuse 15. veebruarist kuni 1. aprillini ja sõitis välismaale. Kui ta 8. maiks polnud ikka veel tagasi saabunud, pikendas teaduskonna nõukogu tema puhkust 1. juunini. 17. mail saabus aga Dzirnelt, kes sel ajal viibis Egiptuses, teade, et ta on oma tõved juba välja ravinud ja palub puhkuse jätku suvepuhkuse arvel. 8. oktoobril on teaduskonna nõukogu arutanud, mida teha professoriga, kes pole ikka veel puhkuselt naasnud. 6. novembril järgnes Dzirne telegramm Sidneyst, Austraaliast, et ta tahaks tagasi Riiga sõita, kuid selleks puudub sõiduraha (nähtavasti oli ta sunnitud kavandatud ümbermaailmareisi rahapuudusel katkestama). Paraku oli teaduskonna nõukogu kannatus selleks ajaks lõplikult katkenud. Dzirne vallandati tagasiulatuvalt 1. juuni seisuga ja ülikooli rektor pöördus isiklikult Läti Välisministeeriumi poole palvega kustutada Dzirne välispassist märkus selle kohta, et ta on Läti ülikooli professor. 12. novembril Dzirnele Austraaliasse saadetud rektori kiri jõudis Riiga tagasi 17. märtsil 1930. märkusega, et adressaat on lahkunud.³⁸

Jānis Dzirne viimne kiri, mis on jõudnud Läti ülikooli, on dateeritud 29. aprilliga 1931. Professor palus saata õiendi oma tegevusest Läti Ülikoolis tema elukohta Bagdadis. See soov ka täideti.³⁹

Sellest hetkest peale professori jäljed kaovad. Võib oletada, et varsti pärast seda ta suri, kuna oli ületanud ju 70 aasta piiril ja oli tihti haige. Ometi on 1939. aastal ilmunud Läti biograafilises leksikonis märgitud, et *käesoleval ajal viibib Dzirne teaduslikel eesmärkidel välismaal*.⁴⁰ See väide tundub küll ebatõenäolisena, sest mingeid muid andmeid Dzirne edasise tegevusest pole meil seni õnnestunud leida.

Dzirne ebatavaliselt kirju elu sunnib siiski mõtisklema tema iseloomu kummalistest tahkudest – ebapüsivusest ja heitlikkusest – tema töökohad, kliinikud, linnad ja riigid vaheldusid lausa kaleidoskoopilise kiirusega. Ent kõik see laiendas ka tema silmaringi ja professionaalseid oskusi. Oma erialal oli ta järjekindel ja töökas, andekas teadlane ja võimekas arst, kes jättis jälje erinevate maade kirurgia ja uroloogia arengusse.

Pärast surma põlu all

Möödus kolm aastakümnet, enne kui Dzirne nimi Lätis taas märkimist leidis. Seoses V. Lenini 100. juubeliga ilmus B. Altschulleri ja D. Tšerfasi brošüür professor V. Mintsist, kes 1918. aastal, pärast Lenini haavata saamist oli talle arstina abi osutanud. Just seesama professor Mints kandideeris 1926. Läti Ülikooli professori kohale, kuid kaotas kahe häälega Dzirnele. Just sellele ehitasid brošüüri autorid üles nõukogude ajalookirjandusele tüüpilise intriigi. Dzirnet, Minsi vastaskandidaati, kujutati kui *äärmiselt reaktiooniliste vaadetega inimest ja valge-emigranti*, keda teaduskond eelistas *progressiivsele punasele* Mintsile.⁴¹ Siinkohal tasub küll märkida, et ka V. Mints emigreerus 1920. aastal Nõukogude Venemaalt ning arstikohustuse täitmine ei tähendanud ka tema puhul patsiendi vaadete ülevõtmist. Märkigem sedagi, et Mints kaotas hiljem Läti Ülikooli arstiteaduskonnas veel kolmel konkursil ja määrati (mitte ei valitud) professoriks alles nõukogude võimude poolt 1940. aastal. Sõja ajal keeldus ta evakueerumast Nõukogude tagalasse, sattus getosse ja suri Buchenwaldi koonduslaagris 1945. aastal.

Nõukogude korra ajal oli J. Dzirne nimi põlu all. Seda ei mainitud entsüklopeedilistes teatmeteostes ega isegi laiemas meditsiinilises kirjanduses. Esimene tagasihoidlik artiklikene ilmus alles J. Dzirne 125. sünnipäeva puhul 1986. aastal.⁴² Taas sattus ta tähelepanu orbiiti 1989. aastal, mil toimus 1. Ülemaailmne Lätlastest Arstide kongress.⁴³ Aasta hiljem lülitati ta raamatusse, mis käsitleb tuntumaid läti meedikuid.⁴⁴ Järgnevalt huvituti Dzirnest ka Leedus ja sealne meditsiiniajaloolane V. Sjudikas täiendas Dzirne eluloolisi andmeid väljakirjutustega Leedu arhiividest ja perioodikast.⁴⁵ Ka Eestis, kus ta sündis, õppis ja noore arstina töötas, on ta tasapisi taas avastatud.

Viited ja kommentaarid

¹ Tartu Ülikooli ajalugu kolmes köites (1632–1982). I–III. Koostanud Karl Siilivask. Tln, 1982.

² **Дайнис Озолньш.** Латышские студенты в Тартуском университете 1802–1917. Дипломная работа. Научный руководитель доцент Л. Ерингсон. Тарту, 1980. Käsikiri TÜ ajaloo osakonna raamatukogus.

³ **E. Darzinš.** Zemmers, Kalniņš, Helmanis. 2. izd. Rīga, 1993. 9, 10, 201, 202 lpp.

⁴ Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918. Köln-Wien, 1977. S. 212.

⁵ Latviešu konservācijas vārdnīca. Rīga, 1929. 5. sej., 6547 sl.

⁶ EAA. 402-2-4796.

⁷ Venemaa Riiklik Ajalooarhiiv. 1284-54(1860)-54.

⁸ Läti Ajalooarhiiv (LAA). 214-1-353. L 21 jj.

⁹ **Kristjan Palu.** Esimesed Eesti väljarändajad ehk 40 aastat Saamaras. Jurjev, 1897. Lk 89.

¹⁰ **K. Dannenberg.** Zur Geschichte und Statistik des Gymnasiums zu Mitau. Mitau, 1875. S. 190.

¹¹ **C. Kroeger.** Birkenruher-Album. 1825–1910. SPb., 1910. S. 455, 456.

¹² EAA. 402-2-4802. L 8 p.

- ¹³ ERA. 957-11-484. L 5 p.
- ¹⁴ Vt: **Juta Must**. Tori kooli algusajad.
- ¹⁵ **Aadu Must**. Sindi linn ja 1. Detsembri nimeline Vabrik. Tln, 1983. Lk 64.
- ¹⁶ EAA. 3756-1-2. L 194 p.
- ¹⁷ Postimees. 1889. 3. juuni.
- ¹⁸ **Hilje Saag**. Sikana Jaan Tammann Eesti rahvuslikus liikumises. Diplomitöö. Juhendaja Aadu Must. Tartu, 1987. Käsikiri TÜ ajaloo osakonna raamatukogus. Lk 81.
- ¹⁹ ERA. 957-11-484. L 5 p.
- ²⁰ **J. Dsirne**. Ein Betrag zur Lehre vom Tod durch Ertrinken. Dorpat, 1891. Doktoritöö eksemplar leidub: EAA. 402-2-4803. L 135 jj.
- ²¹ **H. Gustavson**. Meditsiin Tallinnas XIX sajandist kuni 1917. a. Tln, 1979. Lk 134.
- ²² **Д. М. Российский**. 200 лет медицинского факультета Московского Государственного университета, I Московского ордена Ленина медицинского института. Москва, 1955. С. 230.
- ²³ 175 лет Первого Московского Государственного медицинского института. Москва-Ленинград, 1940. С. 244, 245.
- ²⁴ **А. М. Гаспарян, С. А. Гаспарян, В. Н. Ткачук**. Очерки по истории отечественной урологии. Ленинград, 1971. С. 79.
- ²⁵ LAA. 7427-13-419. L 1.
- ²⁶ **Olaf-Mihkel Klaassen**. Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. // Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis. Tartu, 1992. Lk 150 jj.
- ²⁷ ERA. 957-11-484. L 5.
- ²⁸ Latvijas Universitāte. 1919-1929. Rīga, 1929. 458, 459 lpp.
- ²⁹ LAA. 7427-13-419. L 6.
- ³⁰ **I. Brennsohn**. Die Aertzte Kurlands vom Beginn der herzoglichen Zeit bis zur Gegenwart. 2. Ausgabe. Riga, 1929. S. 139, 140.
- ³¹ LAA. 7427-6-395. L 8.
- ³² LAA. 7427-6-391. L 38.
- ³³ LAA. 7427-6-391. L 41, 43, 50, 63.
- ³⁴ LAA. 7427-6-413. L 123–126.
- ³⁵ LAA. 7427-6-392. L 18.
- ³⁶ LAA. 7427-6-395. L 49.
- ³⁷ **J. Dzirne**. Praktiska ārsta ķirurgija. Rīga, 1928.
- ³⁸ LAA. 7427-13-491. L. 29, 40, 42, 43, 45, 47–49, 64.
- ³⁹ LAA. 7427-13-491. L 67, 73.
- ⁴⁰ Es viņu pazīstu. Latviešu biogrāfiskā vārdnīca. Rīga, 1939.
- ⁴¹ **Б. Альтшулер, Д. Черфас**. Профессор Минц Рига, 1970. С. 28.
- ⁴² **A. Vīksna**. Ķirurģs klaida ceļos. // Veselība. 1986. 2. 14 lpp.
- ⁴³ **A. Vīksna**. Profesors klaidonis. // Latvijas Ārsts. 1989. 28. jun.
- ⁴⁴ **A. Vīksna**. Pa ārstu takām. Rīga, 1990. 42–45 lpp.
- ⁴⁵ **A. Vīksna, V. Siudikas**. Profesoriaus Janio Dzirnes pedsakai Lietuvos, Latvijos, Rusijos ir kitu šaliu chirurgijos istorijoje. // Acta Musei historiae medicinae et pharmaciae Lituaniae. Kaunas, 1993. Vol. 1. P. 106–111.

Ülikooli raamatukogu kataloogid teadusajaloo allikana

Ljudmila Dubjeva

20. sajandil on toimunud kardinaalsed muutused suhtumises ajalooallikasse, mis tulenevad nii allikate iseloomu kui ka ajalooteaduse ja ajaloolaste endi muutumisest kiiresti arenevas ühiskonnas. Ajalooteaduse ette on kerkinud küsimused, mis varem ei ole ühiskonda kimbutanud. Uute ajalooallikate liikide tekkimine 20. sajandil pani otsima võimalikke uusi allikaid ka varasemate perioodide uurimisel. Ajaloolaste uurimisala laienes järsult. Muuhulgas haaras see ka ajaloolaste ühe traditsioonilise tööpaiga – raamatukogude uurimist.

Raamatukogude ajaloo uurimine tõi päevakorda ka selle valdkonna allikate probleemi.¹ Kuna aga raamatukogud oma ajaloolises arengus on ikka olnud teaduse ja kultuuri peeglikaks nende ajaloolises arengus, on selge, et ka raamatukogude ajaloo allikad võivad teenida teaduse ja kultuuri ajaloo uurimist laiemalt.²

Ajaloolised kataloogid raamatukogu ja teaduse ajaloo allikana

Eriti sügavat ja mitmekesisist informatsiooni teaduste arengu kohta pakuvad vastavast perioodist pärit raamatukogu kataloogid. Enam huvipakkuvad on andmed raamatukogudes kasutusel olnud teaduste klassifikatsioonist ja nende kasutamisest kataloogides, samuti kataloogid ise. Tähelepanust sedalaadi probleemide vastu annavad tunnistust järjest uued ilmuvad publikatsioonid.³ Selle taustal vääriwad tähelepanu ka Tartu Ülikooli Raamatukogu ajaloolised kataloogid.

Süsteemaatiline kohakataloog

1802.–39. a juhatas Tartu Ülikooli Raamatukogu saksa õpetlane Johann Karl Simon Morgenstern (1770–1852), ülikooli elokventsi, klassikalise filoloogia, esteetika, kirjandus- ja kunstiajaloo professor, kes pidas raamatukogutööd väga tähtsaks ja osutas sellele suurt tähelepanu. Paralleelselt raamatukogu rajamisega käis ka kogude paigutussüsteemi valik ja kataloogide loomine. Klassifikatsiooniks, mis laia silmaringiga erudeeritud teadlase tähelepanu ligi tõmbas ja tema poolt valituks osutus, sai

Jenas 1793. a trükivalgust näinud *Üleüldine aastate 1785 kuni 1790 kirjanduse klassifikatsioon* ja sellele järgnenud väljaanded.⁴ Christian Gotfried Schützi ja Christian Wilhelm Hufelandi poolt välja töötatud ning Johann Samuel Erschi poolt jätkatud bibliograafilise klassifikatsiooni tugevaks küljeks peetakse katset liigitada teadusalad uurimisobjektide järgi. Just see aitas kaasa Schütz–Hufeland–Erschi klassifikatsiooni levikule ja tingis ka tema pikaajalise teenistuskäigu Tartu Ülikooli Raamatukogus.⁵ Selle järgi jaotati kogu kirjandus kuueteistkümneks liigiks, mis 1793. a väljaande järgi olid järgmised:

I	Teaduslugu
II	Filoloogia
III	Teoloogia
IV	Õigusteadus
V	Arstiteadus
VI	Filosoofia
VII	Pedagoogika
VIII	Riigiteadus (poliitika)
IX	Sõjandus
X	Loodusteadus
XI	Tööstus (ka käsitöö, tehnika, põllumajandus)
XII	Matemaatika
XIII	Geograafia ja ajalugu
XIV	Kaunid kunstid (kunstiteadus, ilukirjandus)
XV	Kirjandusteadus (ka raamatukogundus)
XVI	Varia (nt ajakirjad)

Võrreldes vanemaid klassifikatsioone tänapäevastega, tuleb kindlasti arvestada seda, et aja jooksul ettekujutus konkreetsest teadusest muutub.⁶ Kuna 18. sajandi teaduslik terminoloogia ei vasta oma sisult tänapäevasele tähendusele, siis on oluline neid liigitusskeeme iseloomustades avada ka neis esinevate terminite tähendus. Nt XV liik *Literaturgeschichte*, sisaldab ka raamatuteadust, raamatukogundust, bibliograafiat jms ega kattu kirjandusteaduse tänapäevase tähendusega.

Tartus oli Schütz–Hufeland–Erschi klassifikatsiooni rakendamine hõlpus, kuna raamatuid tuli alles hakata paigutama ja katalooge looma.

195 aastat ülikooliteaduse teenistuses

Selle klassifikatsiooni kasutamine Tartu Ülikooli Raamatukogus leiab aruandluses esmakordselt mainimist 1805. a mais, mil direktor K. Morgenstern, iseloomustades raamatukogus olevat kirjandust erialade kaupa, kirjutab et *ülalmainitud raamatukogualad oma paljude alajaotustega on tehtud härra õuenõunik Schützi suurepäraselt rakendatava jaotuse järgi, mis on aluseks "Allgemeine Literaturzeitung" tuntud biblio-*

Joonis 1. Tartu Ülikooli Raamatukogu. Karl Morgernsterni raamatukogu ülemises arhiivis 1966. a. Laual esiplaanil klaaskastis A. S. Puškini surimask, selle taga ülikooli peahoone makett, paremal raamatukogu makett. Tagaplaanil E. Andersi portree. (TÜR. KHO- Fo-1446A).

graafilisele väljaandele “Allgemeines Repertorium der Literatur...”⁷ Raamatukogu aruannetes tuuaksegi need liigid vastavalt antud klassifikatsioonile.⁸

Põhitöö süstemaatilise kataloogi koostamisel tehti ajavahemikus 1805–15. Edaspidi täiustati seda vastavalt komplekteeritava kirjanduse hulgale ja teaduse nõuetele.⁹ Selles keerulises töös olid Morgensternil abiks ka teised ülikooli nimekad teadlased, näiteks professor J. W. Krause (majandus, tehnika, arhitektuur), professor G. F. Pöschmann (ajalugu), rektor G. F. Parrot (loodusteadused) jt. Süstemaatilise kataloogi koostamisel avati iga liigi jaoks eraldi köide.¹⁰ Töö käigus ilmnis vajadus täpsema liigituse järele, näiteks, – XIII osakond (geograafia ja ajalugu) jaotati: XIII^a – geograafia, XIII^b – ajalugu.

Nii käsikirjaline süstemaatiline kohakataloog kui ka tema säilinud töövariant võimaldab käekirjade muutuste järgi sissekandeid jälgides fikseerida, kuidas erinevate teadusalade alajaotused on kirjandusega täitunud, millist kirjandust millal saadi – ja siis ka kasutama hakati –, kuidas oli vastava teadusala õpetamine ja uurimine varustatud nii kaasaegse kui ka varasema kirjandusega. Seda kataloogi peeti algul lugejakataloogina, 19. sajandi teisel poolel kohakataloogina ning seejärel kuni 1918. a inventariraamatuna.

Veel kauem on aga ülikooli teadust teeninud selles kataloogis kasutusel olnud teaduste klassifikatsioon. See säilis Tartu Ülikooli Raamatukogu võõrkeelse kirjanduse kogu paigutuses ja edaspidi kogu 20. sajandi

jooksul kohaviidastati raamatuid, kasutades selle üldistatumat varianti. Alles tänapäeval, Tartu Ülikooli Raamatukogu üleminekul kaasaegse automatiseeritud integreeritud raamatukogusüsteemile INNOPAC, on päevakorras loobuda sellest klassifikatsioonist. Raamatute kohaviitades see aga säilib ning ka tulevased uurijad peavad kirjandust tellides raamatu kohaviidas märkima rooma numbriga tähistatud ühe 16st osakonnast (nt ajalugu – XIII, meditsiin – V, õigusteadus – IV, filosoofia – VI jne).

Süsteemaatiline kaartkataloog

18. sajandist pärit klassifikatsioon ei vastanud juba 19. sajandi II poolel teaduse arengu tasemele. Ka raamatukogu lugejaskond vajas teaduse arengu nõuetele vastavat süstemaatilist kataloogi, mille loomine peagi päevakorda võeti. Teaduse ajaloo seisukohalt on see tähelepanuväärne sellepärast, et tema liigitusskeem loodi kohapeal, ülikooli õppejõudude ja raamatukogutöötajate koostöö tulemusena.

3. oktoobril 1868. a leidis raamatukogukomisjon, et on vajalik luua uus süstemaatiline kataloog ja tegi teaduskondade esindajatele ülesandeks esitada ettepanekud kataloogi koostamiseks.¹¹ Usuteaduskonna esindaja prof T. A. Harnacki ettepanekus 28. veebruarist 1869. a rõhutatatakse selle töö tähtsust ja keerukust ning arvatakse, et uue süstemaatilise kataloogi aluseks ei saa võtta olemasolevat kataloogi, vaid isegi kirje koostamisel peaks töötama *de visu*.¹² Prof Harnacki ettepanekut arutati 22. märtsil 1869. a ning arutelu käigus rõhutas komisjon veelkord uue süstemaatilise kataloogi loomise vajadust ja otsustas raamatukogu vahendite piiratuse tõttu taotleda kulude katmist ülikooli erisummadest.¹³ Uue süstemaatilise kataloogi kujunduse konkreetsemad ettepanekud jõudis 13. oktoobril 1870. a raamatukogu direktorile prof Karl Heinrich Johann Pauckerile teha ka raamatukoguhoidja Emil Anders, kes juba 1871. a, kui töö selle kataloogi kallal pooleli oli, siirdus pärast 45-aastast teenistust pensionile.¹⁴

Uue süstemaatilise kataloogi liigitusskeemi loomine nõudis suurt tööd ja vaeva. Seda arutati ja täiustati praktiliselt loodava süstemaatilise kataloogi valmimiseni. E. Anders arvas, et uue skeemi aluseks võiks olla kas teaduskondade poolt esitatud liigitusskeem ilma liigse detailiseerimiseta või vana süsteem, mida järk-järgult uuendataks. Raamatukogukomisjonis oli projekt arutusel 14. oktoobril 1870. a. Ei ole välistatud, et selle lõplik valmimine viibis ka raamatukogu juhtkonnas toimunud muudatuste tõttu. Uue süstemaatilise kataloogi liigitusskeemi koostamine tehti 4. märtsil 1872. a komisjoni istungil ülesandeks prof Harnackile ja uuele raamatukoguhoidja Hugo Kappile.¹⁵ Nüüdsest arenesid asjad märksa kiiremini. Juba 14. märtsil kinnitati uus liigitusskeem, mida koos teaduskondade esindajatega veel töö käigus täiendati. Nii ühendati füüsika ja keemia ning mineraloogia, botaanika ja zooloogia ühtseks liigiks –

loodusteadused. Eraldi raamatuna välja antud liigitusskeem saigi uue kataloogi aluseks.¹⁶

- I Üldine teaduslugu ja raamatuteadus
- II Teoloogia
- III Õigusteadus
- IV Poliitilised teadused ja statistika
- V Ajalugu ja ajalooabiteadused
- VI Geograafia ja etnograafia
- VII Keel ja kirjandus
- VIII Filosoofia ja pedagoogika
- IX Esteetika ja kunst
- X Matemaatika ja astronoomia
- XI Loodusteadus
 - A. Üldiselt
 - B. Füüsika
 - C. Keemia
 - D. Geoloogia
 - G. Botaanika
 - F. Zooloogia
- XII Anatoomia ja füsioloogia
- XIII Arstiteadus
- XIV Tehnoloogia (tehnikateadused ja tööstus)
- XV Sõjandus

Kahe süstemaatilise kataloogi liigitusskeemide kõrvutamisel näeme, et uus on tõepoolest iseseisev, sõnastuse täpsuses on ta palju konkreetsemalt seotud kindlate teadusaladega. Selle süsteemi tugevaks küljeks on peetud eelkõige teaduste omavaheliste seoste arvestamist (mitte aga seda, millises teaduskonnas üht või teist ainet õpetatakse nagu paljudes tolle aja kõrgkoolide raamatukogude kataloogides). Kirjanduses esinenud väidet, et uue süstemaatilise kataloogi jaoks loodud klassifikatsioon põhineb Erschi süsteemil,¹⁷ võib seletada ainult üksiku pealiigi *IV Poliitikateadused ja statistika* sisu mõningase sarnasusega nn *kameralistika kompleksiga*, kuhu kuulusid traditsiooniliselt kameraalosalakondades (suletud 1863. a) õpetatud ained (majandus, rahandus, statistika), mis taolise kompleksina esinevad ka varasemates klassifikatsioonides.

Kuna süstemaatiline kataloog oli loodud kogude paigutusest sõltumatu klassifikatsiooni alusel, hõlbustas see ka tema edasist täiendamist ning teaduse ja ühiskonna arenguga sammu pidamist liigitusskeemi edasiarendamisel. Sellest annab tunnistust säilinud süstemaatilise kataloogi liigitusskeemi 1873. a väljaande tööeksemplar¹⁸ (mille vahele köidetud lehtedel leidub rohkesti tolleaegse raamatukoguhoidja, hilisema ülikooli õppejõu, keeleteadlase Wilhelm Schlüteri käsikirjalisi täiendusi), samuti rohked käsikirjalised täiendused lahtistel lehtedel.¹⁹

Ka 1900. a kataloogiliigituse trükitud venekeelne variant kõneleb ilmekalt sajandivahetuseks tehtud pidevast tööst liigitusskeemi

Joonis 2. Tartu Ülikooli Raamatukogu. Vaade K. M. Morgensterni raamatukogule hoidlas 1972. a. Riiulite vahel K. M. Morgensterni portree (TÜR KHO. Fo-3337B).

väljaarendamisel.²⁰ Selle väljaande liigitusskeem on detailsem, kajastades kataloogi seisujärgi vahetustel, mis näitab, et tegelikult leidis rakendust prof J. Schmurlo ettepanek *anda välja mitte lihtsalt täpne tõlge, vaid viia sisse need muudatused, mis olid praktikast tingitud.*²¹ Võtme uus trükk kajastab kataloogi alljaotuste arvu suurenemist ja süvendamist, nt keeleteadus, kus soome-ugri keelte kahe rubriigi asemel (VII-91, VII-92) on nüüd seitse (VII-91, VII-92, VII-93, VII-93a, VII-94, VII-95). Uues trükkis on täpsustatud ka rubriikide pealkirju (nt uusaja rubriigid V-16 kuni V-20, samuti Venemaa ajaloo rubriigid alates 18. sajandist V-76 kuni V-80). Sisse on toodud kaasaegset problemaatikat, nt töölisküsimus (IV-6), naisküsimus (IV-8) jne. Ka pärast süstemaatilise kaartkataloogi liigitusskeemi viimast väljaandmist jätkus töö liigituse täiendamisel, mis leiab kajastust kataloogi praeguses seisus. Töö soikus Esimese maailmasõja aastatel ega jätkunudki enam. Nii on see säilinud kui terviklik infootsingu kompleks, mis jätkuvalt pälvib teadusloolaste tähelepanu.

Laenusraamatud

Laenusraamatud pakuvad teavet mitte enam selle kohta, milline kirjandus oli raamatukogus olemas, vaid näitavad, mida tegelikult loeti.²² Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja Haruldaste raamatute osakonnas säilitatakse laenusraamatuid aastatest 1802–37,²³ mis on leidnud teadus- ja kultuuriloolaste kasutust,²⁴ kuid on võimelised andma märksa rohkem konkreetset materjali teatud paradigmatel teadlaskonnas. Kõrvutamise kataloogiga – antud perioodi osas just süstemaatilise

kohakataloogiga – võimaldaks välja selgitada, mida olemasolevast kirjandusest tegelikult kasutati, mida aga mitte, ehk milliseid suundi, koolkondi ignoreeriti, kui kiiresti uued ideed leidsid teed lugejani jne.

Süsteemaatilised kataloogid domineerisid raamatukogudes kuni 19. sajandi lõpuni.²⁵ Ka Tartu Ülikooli Raamatukogu 19. sajandi kataloogisüsteem kinnitab seda.²⁶ Eriti selgelt see aga ilmneb memoriaalkogude kataloogide puhul: 19. sajandi memoriaalkogude – Morgensterni, Giese, Aleksandrovi, Klingereri, Bergmanni – kataloogid on reeglina süsteemaatilised. Igäühes neist on kasutusel oma, just selle kogu jaoks, tihti ka omaniku enda poolt, väljatöötatud klassifikatsioon, mis kajastab teaduste ja kitsamalt ka omaniku erialaga seotud teadusalade ajaloolise arengu teatud hetkeseisu.²⁷ Kogu 19. sajandi teadust iseloomustab süstematiseeriv lähenemine raamatutele sarnaselt teadusobjektidega, sellest ka respekt süsteemaatiliste kataloogide vastu, mis väljendus selles, et neid nimetati teaduste kataloogideks. Seda kinnitab sajandi suurvaimu J. W. Goethe väide, et *reaalkataloog on iga raamatukogu alus*.²⁸

Viited ja kommentaarid

- ¹ **Andreas Anderhub.** Grundzüge einer Quellenkunde zur Bibliotheksgeschichte. // Bibliotheksgeschichte als wissenschaftliche Disziplin. Hrsg. von Peter Vodosek. Hamburg: Hauswedell, 1980. S. 142–156.
- ² **Martin Schenkel.** Kataloge machen Bibliotheken: Betrachtungen zu den gedruckten Bibliothekskatalogen des 19. Jahrhunderts. // Buch und Bibliothekswissenschaft im Informationszeitalter. Internationale Festschrift für Paul Kaegbein zum 65. Geburtstag. München; New York; London; Paris: K.G. Saur, 1990. S. 242.
- ³ Deutsche Bibliothekskataloge im 19. Jahrhundert: analytisches Repertorium. München; London; New York; Paris, 1992. Bd. 1–2; Handbuch deutscher historischer Buchbestände in Europa. Bd. 2. Hildesheim; Zürich; New York: Olms-Weidmann, 1997. 309 S.; Handbuch der historischen Buchbestände in Deutschland. Hildesheim; Zürich; New York: Olms-Weidmann, 1996–97. 18 Bd.; Handbuch der historischen Buchbestände in Österreich. Hildesheim; Zürich; New York: Olms-Weidmann, 1994–97. 4 Bd.; **Christiane Kind-Doerne.** Die niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen. Ihre Bestände und Errichtungen in Geschichte und Gegenwart. Mit ein Beitrag von Klaus Haenel über die Handschriftenabteilung. Wiesbaden: Harrasowitz, 1986. S. 49–76; **Erdmute Lapp.** Katalogsituation der Altbestände (1501–1850) in Bibliotheken der Bundesrepublik Deutschland einschliesslich Berlin (West). Berlin: Dbi, 1989. S. 296; **Ljudmila Dubjeva.** Kogude avamine kataloogides Tartu Ülikooli Raamatukogus 19. sajandil ja 20. sajandi algul. // Tartu Ülikooli Raamatukogu töid. Tartu, 1999. Vihik 11. Lk 184–215 (ilmumas).
- ⁴ Allgemeines Repertorium der Literatur für die Jahre 1785 bis 1790. Bd. 1–3. Jena, 1793–94; Allgemeines Repertorium der Literatur für die Jahre 1791 bis 1795. Bd. 1–3. Weimar, 1799–1800; Allgemeines Repertorium der Literatur für die Jahre 1796 bis 1800. Weimar, 1807.
- ⁵ **K. Noodla.** Morgenstern ja Tartu Ülikooli Raamatukogu // TRÜ Toimetised. Trt, 1970. Vihik 262. Lk 48–60.
- ⁶ **Karin Weishaupt.** Sacherschliessung in Bibliotheken und Bibliographien. 1: Klassifikatorische Sacherschliessung. Frankfurt am Main, 1985. S. 18.
- ⁷ TÜR KHO. 4-1-8. L 90p.

- ⁸ TÜR KHO. 4-1-9. L 86-87. Die Kaiserliche Universität Dorpat: Fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung. Dorpat, 1827. S. 22-23.
- ⁹ TÜR KHO. 4-1-407. L 430, 431-446.
- ¹⁰ EAA. 402-5-33. L 101.
- ¹¹ TÜR KHO. 4-1-146a. L 32.
- ¹² TÜR KHO. 4-1-146a. L 47-48.
- ¹³ TÜR KHO. 4-1-146a. L 42.
- ¹⁴ TÜR KHO. 4-1-146a. L 67-72.
- ¹⁵ TÜR KHO. 4-1-146a. L 115, 122, 124.
- ¹⁶ TÜR KHO. 4-1-469; Schlüssel zum systematischen Catalog der Dorpater Universitäts-Bibliothek. Dorpat, 1873. 43 S.
- ¹⁷ **Е. И. Шамурин.** Очерки по истории библиотечно-библиографической классификации. Москва, 1959. Т. 2. С. 381-383.
- ¹⁸ TÜR KHO. 4-1-470.
- ¹⁹ TÜR KHO. 4-1-471.
- ²⁰ Ключ к систематическому каталогу Библиотеки Имп. Юрьевского университета. Юрьев, 1900.
- ²¹ EAA. 402-4-782. L 243.
- ²² **Mechthild Raabe.** Leser und Lektüre im 18. Jahrhundert: Die Ausleihbücher der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel 1714-1799. Bd. 1-2. München. 1989; **Krystyna Bednarska-Ruszajowa.** Bücher und ihre Leser in Wilna am Anfange des 19. Jahrhunderts: "Journal der Ausleihungen der Bücher aus der Bibliothek der Wilnaer Universität" 1805-1816, eine bibliographisch-buchwissenschaftliche Untersuchung. Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien: Lang, 1996. 323 S. (Arbeiten und Bibliographien zum Buch- und Bibliothekswesen; Bd. 13).
- ²³ TÜR KHO. 4-1-561-606.
- ²⁴ **Peeter Järvelaid.** Raamatukogu kasutajate kartoteek kui ühiskondliku mõtte ajaloo allikas. // TRÜ Teadusliku Raamatukogu 9. teaduskonverents "Raamatukogu ajaloo küsimusi" 16.-17. juuni 1982: ettekannete teesid. Trt, 1982. Lk 67-69; **E. Kudu.** Lugemistendentsidest Tartu Ülikooli raamatukogus aastatel 1802-1812. // TRÜ Teadusliku Raamatukogu 9. teaduskonverents "Raamatukogu ajaloo küsimusi" 16.-17. juuni 1982: ettekannete teesid. Trt, 1982. Lk 62-66.
- ²⁵ **Ljudmila Dubjeva.** TÜRi kataloogid 19. saj. ja 20. saj. algul. // Raamatukogu. 1999. 3. Lk 13-17.
- ²⁶ Deutsche Bibliothekskataloge im 19. Jahrhundert: analytisches Repertorium. München; London; New York; Paris, 1992. T. 1. S XVI; Weishaupt K. Op. cit. S. 5.
- ²⁷ TÜR KHO. 4-1-480 (Alexandrovsche Schenkung juristischen und staatswissenschaftlichen Werke); TÜR KHO. 4-1-481 (Catalogus Bibliorum & librorum theologorum ex Bibliotheca Gust. Bergmanni); TÜR KHO. 4-1-482 (Catalogus Bibliothecae Bergmannianae); TÜR KHO. 4-1-483 (Katalog von den physikalischen chemischen und pharmazeutischen Werke und Manuskripten der Bibliothek des Prof. Ferdinand v. Giese. Acta betreffend das Übergeben der Gieseschen Bibliothek); TÜR KHO. 4-1-484 (Katalog der Klingerschen Bibliothek); TÜR KHO. 4-1-485 (Catalogue des livres de la Bibliotheque de Klinger); TÜR KHO. 4-1-485a (Systematischer Standortskatalog der Bibliothek von K. Morgenstern); Catalogus MSS. et bibliothecae Carol. Morgenstern: Pars 1-2 cum supplemento. Dorpat, 1868.
- ²⁸ **Vt Heinrich Düntzer.** Goethe und die Bibliotheken in Weimar und Jena // Centralblatt für Bibliothekswesen. 1884. H. 3. S. 89-105; **Rudolf Fietz.** Der alte Realkatalog der Landesbibliothek Oldenburg // Ex Bibliotheca Oldenburgensi: Bibliothekarische Untersuchungen aus Anlass des 200jährigen Bestehens der Landesbibliothek Oldenburg. Hrsg. von E. Koolman. Oldenburg: Holzberg, 1992. S. 209.

Professor
Arno Rafael Cederberg –
Eesti ajaloo uurimise
koolkonna rajaja
Tartu Ülikoolis¹

Tiit Rosenberg

Eesti ajalooteaduse suunavalik

Kui Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919. aasta sügisel rahvusülikooli rollis tööd alustas, tuli enamik nn rahvusteaduste alla kuuluvaid õppetooli ja uurimissuundi luua praktiliselt tühjale kohale. Üks esmaseid ülesandeid oli ka Eesti ajaloo kui õppe- ja uurimisaine väljaarendamine. Keiserlikus Tartu ülikoolis oli 19. sajandil küll üsna tugev põhi pandud balti ajaloo uurimisele, mida viljeldi kas õigusajaloo või vene ja üldajaloo raamid. Siin olid tekkinud omad koolkonnadki, nagu F. G. Bunge või C. Schirren-R. Hausmanni omad, mille vaateväljast oli Eesti maa ja selle põlisrahvas kas päris kõrvale või ainult kaugele tagaplaanile jäänud.

Venestuspoliitika tulemusena oli 20. sajandi alguseks isegi selle traditsiooni kontinuiteet ülikoolis katkenud, mistõttu polnud ka 1918. aastal *Landesuniversität*'i organiseerijad suutnud balti ajaloo õppetooli luua, ehkki mitmeid sobiva kaliibri ja suunitlusega balti-saksa päritolu õpetlasi võinuks Saksamaalt leida. 1919. aastal tööd alustanud rahvusülikoolile poleks baltisakslased ei oma vaimult ega valmisolekult sobinud, nii nagu Eesti Vabariik ja selle ülikool ei sobinud eriti ka neile. Seepärast oli loogiline ja eestlaste hingelegi lähedasem, et sobivaid professoreid otsides pöörati pilgud Soome suunas, mille ülikooli ja selle taset tunti juba 19. sajandi lõpust, mil mitmed eesti haritlased, rahvusteaduste harrastajad olid ise seal õppinud. Ka Soome ajaloolased tundsid hästi siinpool Soome lahte põhiliselt baltisaksa ajaloolaste poolt tehtud tööd, hinnates seda kõrgelt, kuid samas ka kriitiliselt. Seda enam, et rida soome ajaloolasi käsitlesid oma töödes ka ise Balti- või lähemalt kogu Eesti-ainest, alates Y. Yrjö-Koskisest ja A. H. Wirkkunen-Snellmannist kuni nooremate K. Blomstedti, W. Tavastjerna ja A. Korhoseni.² Samuti olid soomlased ise valmis kaasa aitama võitlusele **eesti vaimse iseseisvumise eest**, nagu nad varem olid vabatahtlikena Vabadussõjas aidanud Eesti Vabariigil püsima jääda. Üks selgemaid tunnuseid selles oli noore soome ajaloolase ja estofiili Arvi Korhose juba 1919. aastal *Historiallinen Aikakauskirjas* ilmunud sihteseadev artikkel Eesti ajaloo uurimise ülesannetest. Selles toonitati, et Läänemeremaade ajaloole on oluline Eesti ajaloo igakülgne uurimine ning eesti rahva ajaloo väärilisele kohale asetamine.³ Peab tunnistama, et Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli organiseerijatel oli, kust ja kelle

hulgast väarikaid Eesti ajaloo, keele, muinasteaduse, rahvakultuuri ja teiste esmakordselt loodud õppetoolide käimapanemiseks professoreid valida.

Eesti ja Põhjamaade ajaloo professuuri täitmisel langes Tartu Ülikooli valik 34-aastasele Helsingi Ülikooli Põhjamaade ajaloo dotsendile ja ülikooli kantsleri sekretärile Arno Rafael Cederbergile, kes esimeste soomlaste seas saabus Tartusse ning jäi siia ka kõige kauemaks. Tema mõju oli siin kõige ulatuslikum ja jõulisem.

A. R. Cederberg sündis 2. juulil 1885 Tuusulas Uusimaa läänis kirikuõpetaja, tuntud kirikuajaloolase ja energilise kultuuritegelase Johan Antero Cederbergi pojana. Seetõttu pole üllatav ka tema huvi teoloogia ja ajaloo vastu. 1903–12 õppis ta Helsingi ülikoolis ajalugu, filosoofiat ja vanu keeli, täiendades end ka Stockholm, Uppsala, Kopenhaageni ja Berliini ülikoolis. 1908 sai ta filosoofiakandidaadi, 1910 magistri ja 1912 litsensiaadi astme ning promoveerus 29. mail 1914 filosoofiadoktori tööga Põhja-Karjala kaubandusoludest 1721–75. Juba varem, 1913. a algul sai ta Helsingi ülikooli Põhjamaade ajaloo dotsendiks, pidades ka teisi ameteid. 1915. aastast oli ta ülikooli prokantsleri ja 1917. aastast kantsleri sekretär, mis andis talle head kogemused ülikooli administreerimise vallast. Lisaks pedagoogilise ja teadustöö ning administratiivtöö kogemusele oli tal Tartusse kaasa tuua ka ülikooliaegne töökogemus 1907–12 *Historiallinen Aikakauskirja* toimetuse liikmena ning laialdased teadmised erinevate maade arhiividest (Stockholm, Uppsala, Linköping, Lund, Kopenhaagen, Göttingen, Berliin, Marburg, Hamburg, Peterburg), kuhu uurimistöö oli teda viinud. Arhiivindus ja allikaõpetus olidki tema eriharrastuseks. Enne Eestisse tulekut oli ta avaldanud näiteks hinnatava ülevaate Soome kirikuarhiividest.⁴

Universaalse ettevalmistusega ja energiline A. R. Cederberg, kellele Baltimaade olud ja probleemid ennegi üldjoontes teada olid, omas juba varsti pärast ametisse valimist 10. septembril 1919 üksikasjalikku ja kaugeleulatuvat Eesti ajalooteaduse väljaarendamise programmi, mida ta ka kohe energiliselt ellu viima asus. Suures osas tugines see muidugi Soome eeskujule.

Viibinud 1919. a detsembri algul Tartus ülikooli avamisel, tutvus Cederberg lähemalt ülikooliga ning huvitus iseäranis Eesti Rahva Muuseumist, andes asjatundjana oma hinnangu nii selle olemasolevatele ruumidele linnas kui ka tulevastele ruumidele Raadi mõisas. Nagu teatas *Postimees* 4. detsembril 1920¹⁹ Cederbergi Helsingisse tagasisõidu puhul, lubas professor uue aasta jaanuaris ametisse asumisel hakata õppetöö kõrval ka muid, esijoonelisi arhiivide asju korraldama.

Organisatoorne töö

24. jaanuaril 1920 astus professor Cederberg ametisse. Suur osa tema energiast kulus pakiliste ja laiemat tähendust omavate ülesannete lahendamiseks. 7. märtsil 1920 *Postimehes* avaldatud kirjutises *Eesti lähemas tulevikus teostatavate ülesannete kohta kultuurhissoorilisel alal* paelub professori tollane optimism ja resoluutsus, eriti teades, kui kiiresti tollal probleeme ka lahendada suudeti. Nii kirjutab A. Cederberg: *Uus riikline seisukoht, mille Eesti kätte saanud, on loonud uusi kohuseid ja nõudmisi, mida tarvis teostada[...] 1) Igal haritud maal on oma rahvamuseum[...] Eestlaste kohus on rahvamuseumile ajakohased ruumid ehitada ja peab seda kohe tehtama[...] 2) Igal haritud rahval on oma rahvaraamatukogu[...] Eestlaste kohus on enesele luua rahvaraamatukogu ja hankida sellele kõlblik, ajakohane ruum. Seda peab kohe tehtama[...] 3) Ilma riigiarhiivita ei või ükski haritud rahvas toime saada[...] Eestlaste tingimata kohus on hoolt kanda, et saadaks riigiarhiiv ja sellele sobiv, ajakohane asupaik ja seda peab sedamaid tehtama.*

27. märtsil 1920 kirjutab Cederberg *Postimehes* konkreetsemalt juba ajaloolise uurimistöö korraldamisest, eristades lähemalt kogumistööd ning avaldamistööd. Soome Ajaloo Seltsi (Suomen Historiallinen Seura) eeskujuks võttes osutas Cederberg vajadusele rakendada sellesse töösse nii olemasolev Eesti Kirjanduse Seltsi (EKS) ajalootoimkond kui ka loodav ajalooelts ning seda aastakümneteks väljatöötatava eeskava järgi.

Detailidesse laskumata märkigem, et nii 11. märtsil 1920 asutatud Akadeemilise Ajaloo Seltsi (AAS) (mis oli üldse esimene akadeemiline ühing Tartu eesti ülikoolis) kui ka EKSi ajalootoimkonna esimehena algatas Cederberg järgnevatel aastatel läbiviidud ulatusliku ajalooliste rahvamälestuste kogumise aktsiooni (Soomes oli seda tehtud 1865. aastast alates), õhutas süstemaatilist ajalooliste ja kultuurilooliste dokumentide koondamist, mida kroonis Eesti Kultuuriloolise Arhiivi sünd 1929. a, algatas 1922. a *Ajaloolise Ajakirja* ning seejärel AASi publikatsiooniseeriade *Ajalooline Arhiiv* ja *AAS-i Toimetised* väljaandmise, milles ilmus rohkesti väärtuslikke uurimusi ning materjale ning sellised tänini asendamatud teatmeteosed nagu A. R. Cederbergi enda toimetatud ja suures osas ka kirjutatud *Eesti biograafiline leksikon* ning tema algatatud *Eesti ajaloo bibliograafia*.⁵

A. R. Cederbergi poolt rakendatud ja juhitud Arhiivinõukogu (algul arhiivinduse komisjon) töö tulemusena rajati 1921. a Riigiarhiiv Tallinnas ja Ajaloo Keskarhiiv Tartus, asuti korraldama arhiivivõrku ja kaitse alla võtma kõiki arhivaale, samuti Venemaalt tagasi toimetama sõja ajal sinna viidud Eesti arhiivimaterjale.⁶ Ruumid leiti arhiividele ja Eesti Rahva Muuseumile, mille ühest osakonnast, Arhiivraamatukogust (Aia tn 42 hoones) hakkas kujunema rahvusraamatukogu.

Joonis 1. Prof A. R. Cederbergi ajaloo-seminar 1925. a kevadsemestril. Istuvad vasakult: H. Bekker, E. Tender, H. Allik, prof Cederberg, H. Laur, O. Liiv. Seisavad: K. Soomelt, J. Libe, J. Vasar, A. Soom, Aschkewitzsh, G. Rauch (EKLA B-37:5243).

Nagu ikka noores riigis, ei laabunud ka A. R. Cederbergi kõik ettevõtmised Eestis sirgjooneliselt ja probleemituult. Mõnigi kord sattus vaim vastuollu võimuga. 1924. aastal esitas A. R. Cederberg Riigivanemale sooviavalduse Arhiivinõukogu esimehe ametist tagasiastumiseks. *Juba kauemat aega olen pidanud konstateerima, et mina kõikidest katsetest hoolimata ei ole suutnud Eesti arhiiviolude korraldamisel läbi viia seda süsteemi, mis on maksev teistes Põhjamaa riikides. [...] Kurva meelega olen pidanud konstateerima, et [...] Arhiivinõukogu tahetakse muuta ainult väikeseks administratiivseks organiks, mille tegutsemisvabadus oleks täiesti piiratud, niisama ülikurb on Keskarhiivi juhataja küsimus, mis liiga karmilt paljastab Eesti olude seesmise rikkisoleku ja ebaloomulikkuse.*

Selline avaldus tekitas bürokraatiaringkondades tõelise tormi. Haridusministeeriumi Haridus- ja Kunsti osakonna juhataja G. Ney, hilisem Riigiarhiivi ja Riigiraamatukogu direktor ja Arhiivinõukogu esimees, avaldas ministeeriumi nimel protesti teadaandes sisalduvate haavavate ja mõnitavate lausete puhul Eesti olude kohta. Puudutatuna tundis end ka haridusminister H. B. Rahamägi. Oma vastustes teatas jätkuvalt akadeemiliste ringkondade toetust omav professor Cederberg, et neid arhiivialal ette tulnud väärnähtusi on ta asja enese pärast sunnitud ka edaspidi halastamatult paljastama ja teeb seda seni, kui ta on Arhiivinõukogu liige, kartmata tsensuuri või bürokraatia ähvardusi.⁷

Ehkki prof Cederberg vabastati tema soovi kohaselt Arhiivinõukogu esimehe ametist, jäi ta Tartu Ülikooli esindajana jätkuvalt selle liik-

meks ning lisas oma kaaluka panuse Eesti arhiivinduse arendamisse. Tema õpilastest Otu Liivist,⁸ Rudolf Kenkmaast,⁹ Arnold Soomist¹⁰ ja Erik Tenderist¹¹ said aga Eesti arhiivinduse olulisemad juhid.

Õppe- ja uurimistöö

Õppejõuna, kes 1924. aastast kandis topeltkoormust (täites ka üldajaloo professori kohuseid), õpetas Cederberg oma õpilasi suure täpsuse ning hoolega suhtuma teaduslikku töösse, meetodikindlalt süvenema ainesse, eristama tähtsaid ja kõrvalisi probleeme. O. Liivi hinnangul ei peetud asjata prof Cederbergi seminare raskeiks, selle üle kurtsid üliõpilased tihti. Ent Cederbergi kooli läbiteinud oskasid kriitiliselt küsimustele läheneda ja neid iseseisvalt lahendada. Sellega panid Cederbergi seminarid eesti ajaloouurimisele tugeva meetodilise põhja.¹²

Ka A. Soom on oma mälestustes rõhutanud A. R. Cederbergi rolli, kes andis ajaloo õpetamisele ja uurimisele Tartu ülikoolis täiesti uue suuna ja vormi. *Tähtsamaks uudiseks oli proseminari- ja seminariharjutuste tarvituselevõtmine, mille läbi üliõpilased said ettevalmistuse ajalooallikate kriitiliseks käsitlemiseks. See oli oluliseks eelduseks, kui taheti ajaloouurimisele (minu rõhutus - T.R.) asuda. Ülikoolides, kus olid oma väljaõppe saanud teised ajaloo õppejõud Tartu ülikoolis, seminarid teatavasti puudusid. Seega ei olnud neil õppejõududel ka algul sellekohaseid kogemusi. Nii võib kindlasti väita, et alles Cederbergi õppetegevusest peale Tartu ülikoolis võib dateerida teaduslikult ettevalmistatud eesti ajaloouurijate kaadri tekkimist. Meie võiksimme isegi täie õigusega kõnelda Cederbergi koolkonnast.*¹³

Praeguses olukorras, kus seminaride osatähtsusest jälle väga palju räägitakse, sageli täpsemalt ette kujutamata, mida selle all mõeldakse, oleks aktuaalne lähemalt kirjeldada, kuidas nägid välja kuulsad Cederbergi seminarid. A. Soom meenutab: *A. R. Cederbergi ajalooseminarid olid tavaliselt kontsentreeritud ühe keskse probleemistiku ümber. Igale osavõtjale – nende arv oli tavaliselt võrdlemisi piiratud (keskmiselt umbes tosin isikut) – anti sellest mõni kitsam küsimus lahendada ja kirja panna. Igal seminari istungil loeti vastava osavõtja poolt üks selline seminaritöö ette. Istungiks ettenähtud oponentide kohuseks oli ettekantud tööd igakülgselt kritiseerida. Seda võisid teha ka teised osavõtjad. Kõige olulisem oli lõpuks professori enda seisukohavõtt. Nii sõeluti ühe semestri kestel kogu seminariks ettenähtud küsimuste kompleks läbi. Praktiliste näpunäidete ja uurimiskogemuste saamise kõrval võisid üliõpilased sel teel omandada põhjalikumaid teadmisi vastava ajajärgu ajaloo aineistiku kohta.*

Olgu märgitud, et 1933. a väitis üks Cederbergi õpilastest, Juhan Vasar oma õpetajat Helsingi ülikooli Põhjamaade ajaloo korralise professori koha täitmise küsimuses toetades, et *need seminariharjutused, mille*

taga viljakas ja instruktiivne meetod, olid Tartu ülikooli jaoks midagi täiesti uut ning niipalju nagu tema Helsingi ülikooli olusid tundvat, olevat nad seda ka Helsingi ülikooli jaoks.¹⁴

Professor Cederbergist kui õpetajast rääkides on tema järglane Eesti ja Põhjamaade ajaloo õppetoolil Hans Kruus rõhutanud, et olles ise meetodiline töömees, istutas ta meetodilisuse vaimu oma õpilastesse, nõudes täpsust, põhjalikkust, korralikkust ja teaduslikku ausust. Tema valjud nõudmised tundusid algul vast mõnelegi õppijale liiga pedantsetena, kuid seda kõrgemalt hinnati neid hiljem. Kuigi nõudlik õppetöös, oli Cederberg samal ajal alati abivalmis iga oma õpilase puhul. Individualiseeriva meetodiga teadusala esindaja, oli ta sama meetodi rakendaja **teaduslikus kasvatustöös**. Õpilased polnud talle mingiks ühetaoliseks masiks, vaid igaüks neist oli omaette vaadeldav ja koheldav indiviid, kelle isikupärased positiivsed huvid, kalduvused ja võimed leidsid õpetaja poolt arvestamist ja soodustamist.¹⁵

Niisamuti tõid uut oma erialale ka Eesti ja Põhjamaade arheoloogiaprofessor A. M. Tallgren ja etnograafidotsent, Eesti Rahva Muuseumi direktor I. Manninen. Võib väita, et soome teadlased Tartus ei tegutsenud siin mehhaaniliselt Soome eeskujusid kopeerides ja juurutades, vaid toimisid loominguiliselt, mistõttu eesti ajaloolastel, etnoloogidel ja arheoloogidel kujunes oma nägu ning käekiri.

Kui A. R. Cederberg Tartust lahkus, jäid temast enamasti magistritena maha õpilased, kellest paljud mõne aasta möödudes ise doktoritööni jõudsid ning professorite, dotsentide ja arhiivijuhtidena tööle asusid: H. Kruus,¹⁶ H. Sepp¹⁷ (olid veidi vanematena alustanud küll juba tsariaegses ülikoolis), O. Liiv, J. Vasar,¹⁸ E. Blumfeldt,¹⁹ N. Loone, A. Soom, R. Kenkmaa jt. Samavõrd olid prof Cederbergi õpilased ka baltisakslased G. Rauch,²⁰ M. Aschkewitz,²¹ A. von Taube,²² H. Speer²³ ja R. Seeberg-Elverfeldt,²⁴ kelle edasine ajaloolasekarjäär küll teistes oludes kulges. Nagu on märkinud H. v. zur Mühlen, tähendas A. R. Cederbergi lahkumine Tartust erilist kaotust baltisakslastest ajalootudengitele, sest ehkki ka A. R. Cederbergi eesti õpilastest järglased Tartu ülikooli ajaloo õppetoolides objektiivsust taotlesid, lõi nende puhul ometi läbi spetsiifiliselt eesti rahvuslik ja sotsiaalne vaatenurk ja seepärast suundusid 1920. aastate lõpust paljud ajaloo huvilised baltisaksa noored esimese võimaluse korral Saksamaa ülikoolidesse.²⁵

A. R. Cederbergi 1939. aastal *Umsiedlungi* käigus Eestist lahkunud baltisakslastest õpilased on andnud märkimisväärse panuse Eesti (pro Balti) ajaloo uurimisse.²⁶ Neist tuntuim ja viljakaim on Marburgi ja Kieli ülikoolide Ida-Euroopa ajaloo professor Georg von Rauch (1904–91).²⁷

Selle A. R. Cederbergi õpilaste kohorti kanda jäi ka põhiline osa teaduslikust uurimistööst Eesti ajaloo alal. Õppejõu ja teadlasena andis A. R. Cederberg **eesti ajaloo uurimisele ka uue orientatsiooni**, rõhutas Eesti ajaloo tihedat sidet Põhjamaadega, eriti just Rootsi võimupe-

rioodil. Et see periood oli tolle ajani kõige vähem läbi uuritud, siis suunas Cederberg rca oma võimekamaid õpilasi just selle ajastu oluliste küsimuste juurde, mis andis ka häid tulemusi. See võimaldas A. R. Cederbergil juba 1927. a mais AASi aastakoosolekul püstitada eesti ajaloolastele lähemateks aastateks järgmise eesmärgi – *täiusliku eesti rahva ajaloo koostamise*.²⁸ Selleni jõutigi 1930. aastate keskpaiku, kui hakkasid ilmuma koguni kaks paralleelset, erinevate autorikollektiivide poolt loodud suurt Eesti ajaloo käsitlust – akadeemiline *Eesti ajalugu* H. Kruusi peatoimetusel (ilmuda jõudsid kolm osa viiest aastatel 1936–40) ja populaarsema ilmega *Eesti rahva ajalugu* H. Sepa, J. Vasara jt toimetusel (3 kd., 1932–35). Mõlema teose autorite põhituumiku moodustasid A. R. Cederbergi õpilased ja mõlemad teosed jäid 1940. aastal muutunud olude sunnil pooleli. Nüüd, 60 aastat hiljem, on nende teoste jätkamine samas, A. R. Cederbergi sõnastatud vaimus, uuesti Eesti ajaloolaste esmaseks eesmärgiks saanud.

A. R. Cederbergi kui teadlase enda uurimused põhinevad rohkelt ja hoolikalt läbi töötatud arhiiviainesel ning on pühendatud peamiselt 17.–18. sajandi Soome ja Põhjamaade majandus-, poliitilise ja kultuuri ajaloo küsimustele. Eesti ajaloo uurimisel keskendus Cederberg 17.–18. sajandi kultuuri ja poliitilise ajaloo küsimustele, sh Tartu rootsiaegse ülikooli ajaloole.²⁹

A. R. Cederbergist kui õpetajast rääkides on oluline märkida ka tema osa Soome ajaloo ja selle uurimise tutvustajana ning Eesti-Soome teaduskontaktide vahendajana. Cederbergi ajalooloengutes oli järjekindlalt teatav osa määratud Soome ajaloo kursusele, mis leidis võrdlemisi üksikasjalikku käsitlemist. Samuti hoolitses ta, et Tartu ülikooli pearaamatukogus, filosoofiateaduskonna seminari- ja Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogus leiduks rohkesti Soome ajalugu üldiselt käsitlevaid töid ja spetsiaaluurimusi.

Häid võimalusi Soomes tehtava tutvustamiseks pakkus ka AAS ja selle poolt väljaantav *Ajalooline Ajakiri*. Nii esines prof Cederberg 24. aprillil 1922 AASis põhjaliku ettekandega *Ajaloolisest uurimistööst Soomes*, andes ülevaate soome ajaloolastest alates Porthanist lõpetades oma kaasaegsetega, peatudes eri koolkondadel ja uurimisvaldkondadel, üksikutel seltsidel ning nende väljaannetel, ega jätnud mainimata ka uurimistöö arengut takistavaid tegureid. Hiljem kasvas sellest ettekandest välja loengukursus *Soome historiograafia peajooned*. A. R. Cederbergi sulest ilmus *Ajaloolises Ajakirjas* kümme Soome ajaloolastele pühendatud retsensiooni, juubeliartiklit või nekroloogi, mis olid enamasti üsna põhjalikud ning osalt ka AASis ette kantud (vt nt A. Wirkkunen (Snellmani), M. G. Schybergsoni, K. O. Lindeqvisti, J. W. Ruuthi, V. Voionmaa kohta). A. R. Cederbergi Eestist lahkudes, jätkasid seda tööd tema õpilased, eeskätt O. Liiv ja H. Sepp, kellele Soome-tematika oli eriti lähedane.³⁰

Ajaks, mil A. R. Cederberg 1928. aasta oktoobris oma missiooni

Eestis täidetuks luges ja Soome naasis, oli tema õpilastest Tartu ülikoolis piisav hulk vajaliku tasemega teadlasi, kes suutsid enda kanda võtta nii Eesti ja Põhjamaade kui ka üldajaloo õpetamise ja uurimise kohustuse, ehkki korraliste professoritega täideti nimetatud õppetoolid alles 1932. ja 1936. aastal vastavalt H. Kruusi ja P. Treiberi (Tarvel) poolt.³¹

Õpilased ja koolkond Tartu ülikoolis

Cederbergi karjäär Soomes kulges üsna keerukalt.³² Kindlama töökoha sai ta alles 1. juulist 1929, olles 31. detsembrini 1932 Helsingi ülikooli ja seejärel 1. jaanuarist 31. maini 1933 Turu ülikooli üldajaloo professoriks. Tihe-
das akadeemilises konkurentsisis, kus professor A. R. Cederbergi Eestis tehtu ei leidnud ilmselt väärilist hindamist, mis tekitas protesti tema Eesti õpilastes, õnnestus tal alles 17. jaanuarist 1934 saada Helsingi ülikooli Soome ja Skandinaavia ajaloo professori kohusetäitjaks ja 23. jaanuarist 1934 ka Soome ja Balti ajaloo ülemääraliseks professoriks. 14. detsembril 1935 valiti Cederberg lõpuks ihaldatud Soome ja Skandinaavia ajaloo korraliseks professoriks, kellena ta töötas kuni surmani, olles samal ajal Lõuna-Pohjanmaa osakonna inspektor ja 1943–48 Ajaloo-Keeleteaduskonna prodekaan.³³

Eestis leidis A. R. Cederbergi lahkumise järgselt kõrget tunnustust nii akadeemilisel kui riiklikul tasemel. 1928. aastal valiti ta Akadeemilise Ajaloo Seltsi ja 1932. aastal Eesti Kirjanduse Seltsi auliikmeks ning Õpetatud Eesti Seltsi kirjavahetajaks ning 1938. aastal auliikmeks. Eesti Vabariik anetas aga professor Cederbergile 1932. aastal Kotkaristi ordeni.

A. R. Cederbergi õpetajaroll jätkus ka Soomes. Ta jälgis pidevalt oma õpilaste edasist käekäiku, jagades neile soovitusi isiklikel kohtumistel ja kirja teel. Ka on Cederberg mitmel korral oma õpilaste doktorieksamid või väitekirja kaitsmise puhul selleks spetsiaalselt Eestit külastanud. Nii on 1924–29 Tartu ülikoolis õppinud ja pärast seda Tartu gümnaasiumides ajalooõpetajana töötanud Jaan Konks (1902–88), kes 1929. aastal kaitses prof Cederbergi juhendamisel valminud magistritööd *Vene-Rootsi suhted 1788. a mais-juunis*, tunnistanud, et just Cederberg oli see, kes tema saatusele määravaks sai. Veel 1938. aastal arutati koos J. Konksu edasist tegevust ja Cederberg soovitas tal 1939. aastal Soome sõita, et seal plaanitava doktoritöö teemat põhjalikumalt läbi arutada. 1939. aastal ei olnud aga aega, kuid 1940. aastal polnud see enam võimalik.³⁴

Professor Cederbergi õpilaseks oli ka teine tuntud Tartu kooliõpetaja ja -õpikute autor Julius Madisson (1898–1969), kes lõpetas ülikooli 1925. aastal, kaitses magistritööd *Karl Lamprehti ajalooteaduse mõiste*.

Rudolf Kenkmaa (1898–1975), kes 1920–29 ülikoolis ajalugu õppis ja 1928. aastast suuresti A. R. Cederbergi soovitusel Tallinna Linnaarhiivis töötas, leidis pingelise arhiivitöö kõrvalt innustust õpetaja jätkuvalt huvist ja soovitustest ning viis 1933. aastal lõpule oma magistritöö *Lisandusi Kesk-Eesti topograafiale 13. sajandil*.³⁵

Just nimetatud kolmele mehele langes eriline osa kanda edasi professor A. R. Cederbergi suunda ja tagada selle koolkonna järjepidevus Tartu ülikoolis ka pärast sõda, mil suurem osa Cederbergi õpilastest oli siit taandunud.

1930. aastail Tartu ülikoolis õppejõududena edukalt jätkanud Cederbergi jüngritest olid sõja-aastatel surnud O. Liiv ja H. Sepp, emigreerunud E. Blumfeldt, J. Vasar ja A. Soom, 1945. aastal vangistatud P. Tarvel ja ülikoolitöölt lahkunud ning 1950. aastal samuti vangistatud H. Kruus. Neis oludes kutsutigi ülikooli õppejõuks suuri pedagoogi- või arhiivitöö kogemusi omavad magistrid, kellel oli ka märkimisväärne teaduslik potentsiaal.

Sõjajärgses nõukogulikus Tartu ülikooli ajaloo osakonnas kandsid 1940.–50. aastatel kõige kestvamalt, tulemusrikkamalt ja üliõpilaste poolt aktsepteerituna Eesti Vabariigi Tartu ülikoolile omaseks saanud vaimust ja meelsust ning õpetuslikku taset dotsendid Julius Madisson (1944–69), Rudolf Kenkmaa (1945–57) ja Jaan Konks (1944–88, alates 1961. aastast ajaloodoktor ja 1964. aastast professor).

Paljud nende õpilastest on esile tõstnud üldajaloo dotsendi J. Madissoni seminare, milles ta alati meenutas, kuidas need tema õpiajal olid toimunud ning mille eeskujul temagi oma õpilastes kriitilisust, täpsust ja meetoodilisust püüdis juurutada.³⁶

Väga tugev arhiivinduslik kallak, õpetatava materjali lahutamatu sidumine arhiivialikatega ja ajaloo nägemine nende kaudu iseloomustas dotsent R. Kenkmaa õpetust. Olukorras, kus ajalooline tõde ei leidnud vajalikku respekti, oli sellisel meetodil suur positiivne tähtsus. Tema õpilased ja hilisemad kolleegid Sulev Vahtre ja Helmut Piirimäe on märkinud, et dotsent Kenkmaa juures, kes ise oli nagu läbi imunud ajaloo allikamaterjalidest, ei saanud mingisugune vägivald ajaloolise tõe suhtes kõne allagi tulla. Eriti õpetlikud olid tema eriseminarid, milles nõuti tõsist uurimuslikku tööd ja millest kasvas välja mõnigi kandidaadi- ja doktoriväitekirj.³⁷

Kompetentne ning hinnatud juhendajana oli ka J. Konks, kes pani rohkem rõhku individuaalsele tööle juhendatavatega.

1950. aastate lõpust alates jätkasid samas suunas ja vaimus juba nimetatud õpetajate õpilased, hilisemad professorid S. Vahtre (sünd. 1926),³⁸ H. Piirimäe (sünd. 1930)³⁹ ja Herbert Ligi (1928–90).⁴⁰ Professor Sulev Vahtre, kelle kandidaadiväitekirja *Bartholomeus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348) Jüriöö ülestõusu allikana* sisuliseks juhendajaks oli R. Kenkmaa, on olnud Eesti vanema ajaloo peamisi uurijaid. Muistne vabadusvõitlus 13. sajandi algul, Jüriöö ülestõus, agraarsuhted keskaegses Eestis ning sellega seotud allikaõpetuslikud ning historiograafilised probleemid on teda köitnud tänini. Selle kõrval on nii tema enda kui ka rohkete õpilaste jaoks olnud huvipakkumad teemad vanem kultuurilugu – eriti koolihariduse levik, talurahva

vaimumaailm ja maailmanägemine, rahva ja kiriku vahekord, aga ka suhteliselt moodne uurimisvaldkond – ajalooline demograafia, mille üheks alusepanijaks Eesti historiograafias ta on oma doktoritööga (1970) *Hingeloendustest Eestimaa kubermangus 1782–1858 ja nende andmetest talurahva ajaloo allikana*.

Oluline oli dots J. Madissoni ja R. Kenkmaa, aga ka hilisemate suunajate ja kolleegide nagu arheoloogiaprofessor Harri Moora (oli A. R. Cederbergi kolleegi A. M. Tallgreni õpilane) ning arheoloog-ajaloolase Artur Vassara mõju Herbert Ligi kui ühe meie juhtivama agraarajaloolase kujunemisele. 1958. aastal kaitstud kandidaaditöö *Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561)*, mille juhendajaks oli Artur Vassar, pani aluse talurahva feodaalsete koormiste ja majandusliku olukorra ning põllumajandusliku tootmise uurimisele läbi sajandite. Seda uurimistööde tsükli üldistas 1968. aastal kaitstud doktoritöö *Talu-poegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni*. Rohkesti tähelepanu pööras 1970. aastast põhikohaga ülikooli tööle asunud professor H. Ligi Eesti asustusajaloo, mõisamajanduse ning ajaloolise demograafia uurimisele. Hinnatud juhendajana oli tal ka rohkesti õpilasi.

Kõige selgemalt on A. R. Cederbergi poolt alustatud nn Põhjamaise orientatsiooniga uurimissuunda järginud aga professor Helmut Piirimäe, kelle lõputöö ning kandidaadiväitekirja juhendajaks oli dots J. Madisson. Kandidaaditööga *Vene-Rootsi majanduslikest suhetest ja Narva kaubandusest a. 1661–1700* (1962) ning doktoritööga *Rootsi riigimajandusest Baltimail 17. sajandil* (1974) kujunes H. Piirimäe üheks viljakamaks nn Rootsi aja uurijaks. 1970. aastate lõpust pühendus ta Tartu ülikooli ja laiemalt hariduse ajaloole, eriti 17. sajandil. Professor H. Piirimäe on nimetatud valdkondades olnud ka väga viljakas juhendaja.

1970. aastatest tänini on professorite S. Vahtre, H. Ligi ja H. Piirimäe kõrval Tartu ülikooli ajaloo osakonnas õpetanud ja Eesti ajalugu uurinud nende õpilased nagu Tiit Rosenberg, Jüri Kivimäe, Aadu Must, Mati Laur ning juba viimastegi õpilased.

Võib julgelt väita, et 1920. aastatel professor A. R. Cederbergi jagatud õpetus on langenud viljakale pinnale ning tema rajatud koolkond on Tartu ülikoolis ulatumas tänapäeva.

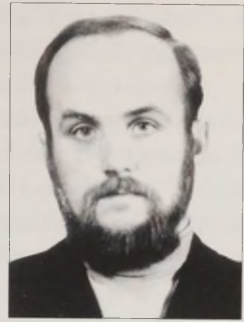
Viited ja kommentaarid

- ¹ Artikli aluseks on 30.10.1999 Helsingis Eesti Instituudi poolt korraldatud seminaril *Tartu Ülikool 80 aastat rahvusülikoolina* esitatud ettekanne.
- ² Vt: **Tiit Rosenberg**. Eesti ja Soome ajaloolaste sidemetest (kuni 1940. aastani). // Helsingi ülikool 350. Sümpoosioni ettekanded. Trt, 1990. Lk 39–52.
- ³ **Arvi Korhonen**. Viron historian tutkimuksen tehtävistä. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1919. S. 93.
- ⁴ Vt: **Eija Juujärvi**. Historian uupumaton työmies A. R. Cederberg – historiantutkija, arkistomatkaja ja isänmaanystävä. // Arno Rafael Cederberg – kansainvälinen historiantutkija ja organisaattori. Pohjois-Karjalan

- Historiallinen Yhdistyksen Vuosikirja 1996. 5. Joensuu, 1997. Lk 23 jj.
- ⁵ **Jüri Kivimäe, Tiit Rosenberg.** Akadeemilise Ajaloo Seltsi tegevusest (1920–1941). // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. XVI. Trt, 1985. Lk 134–145; **Tiit Rosenberg.** Ajalooline Ajakiri 1922–1940. // Kleio. Ajaloo Ajakiri. 1993. 8. 26–35.
- ⁶ Vt ka: **Peep Pillak.** Ajaloolise arhiivi asutamine ja Tartu Ülikool. // Kleio. 3. Trt, 1991. Lk 56–59.
- ⁷ **Anu Järs, Aadu Must.** Arno Rafael Cederberg – 110 aastat sünnist. // Kleio. Ajaloo Ajakiri. 1995. 4 (14). Lk 59.
- ⁸ Vt: **Tiit Rosenberg.** Ajaloolane Otto Liiv Tartu ülikooli teadusliku stipendiaadina. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. XVI. Trt, 1985. Lk 112–121; **Tiit Rosenberg.** Ajaloolane ja arhivaar Otto Liiv Tartu ülikooli õppejõuna. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. XIX. Trt, 1987. Lk 48–55; **Tiit Rosenberg.** Bibliograafia. // Artiklite kogumik Eesti Ajalooarhiivi 75. aastapäevaks. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised. 1 (8). Trt, 1996. Lk 63–78.
- ⁹ Vt: Rudolf Kenkmaa 1898–1975. Koost. Peep Pillak. Tln, 1998.
- ¹⁰ Vt: **Arnold Soom.** Mälestusi. Artikleid. Eesti Ajalooarhiiv: Trt, 1996.
- ¹¹ Erik Tender (1902–91), õppis TÜs 1923–29, mag. phil. 1930, oli 1927–40 Tartu linnaarhivaar, 1940–44 Riigi Keskarhiivi hooldaja ja 1942–44 Tartu ülikooli õppejõud.
- ¹² **Otto Liiv.** Professor dr. Arno Rafael Cederberg 50-aastane. // Päevaleht. 1935. 2. juuli. Lk 5.
- ¹³ **A. Soom.** Lk 72.
- ¹⁴ **Juhan Vasar.** Verteidigung einer Leistung. Trt, 1933.
- ¹⁵ **Hans Kruus.** A. R. Cederberg 50-aastane. // Eesti Kirjandus. 1935. 6. Lk 253.
- ¹⁶ Vt: **Sirje und Jüri Kivimäe.** Hans Kruus und die deutschestnische Kontroverse. // Zwischen Konfrontation und Kompromiss. Oldenburger Symposium: "Interethnische Beziehungen in Ostmitteleuropa als historiographisches Problem der 1930er/1940er Jahre". Hrsg. Michal Garleff. R. Oldenburg Verlag, München, 1995. S. 155–170.
- ¹⁷ Vt: **Tiit Rosenberg.** Akadeemik Hendrik Sepp. // 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. Teaduslugu ja nüüdisaeg. V vabariikliku teaduskonverentsi (2.–3. novembril 1988) materjalid. Tln, 1989. Lk 173–179.
- ¹⁸ Vt: **Marika Mäekivi.** Juhan Vasar ajaloolasena. Diplomitöö. Juhendaja T. Rosenberg. Trt, 1984.
- ¹⁹ Vt: **Lea Kõiv.** Evald Blumfeldt Eesti talurahva ajaloo uurijana. Diplomitöö. Juhendaja T. Rosenberg. Trt, 1984.
- ²⁰ Georg von Rauch (1904–91) õppis TÜs 1922–27, kaitses 1927 magistritööd *Reval zur dänischen Zeit und die Hanse*. Töötas ajalooõpetajana 1930–39 Tartu saksa koolides.
- ²¹ Max Aschkewitz (1901–72) õppis TÜs 1921–26, kaitses 1928 magistritööd *Die letzten Jahre der dänischen Herrschaft in Estland (1344–1346)*. Töötas ajalooõpetajana 1926–39 Pärnu saksa koolides.
- ²² Arved von Taube (1905–78) õppis TÜs 1925–31, kaitses 1931 magistritööd *Dorpat unter schwedischen Herrschaft in der Jahren 1601–1602*. Töötas ajalooõpetajana 1936–39 Tallinna saksa koolides.
- ²³ Helmut Speer (1906–96) õppis TÜs 1924–31, kaitses 1931 magistritööd *Die Kurländische Frage 1698–1737*, oli 1932–39 Tartus Kodumaauurimise Instituudi teadur.
- ²⁴ Roland Seeberg-Elverfeldt (1909–93) õppis TÜs 1927–31, kaitses 1931 magistritööd *Die estnische Bevölkerung Dorpats zur II Schwedenzeit (1625–1656)*.
- ²⁵ **Heinz von zur Mühlen.** Deutschbaltische Geschichtsschreibung 1918–1939/45 in Estland. // Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Hrsg. von Georg von Rauch. Köln-Wien, 1986, S. 343. Vt ka **Rein Helme.** Die estnische Historiographie. // Zwischen Konfrontation und Kompromiss. S. 139–154.
- ²⁶ Vt: **Paul Kaegbein, Wilhelm Lenz.** Fünfzig Jahre baltische Geschichtsforschung 1947–1996. Mare Balticum: Köln, 1997.

- ²⁷ Vt: **Georg von Rauch**. Schriften aus dem Nachlaß. Mit einer Bibliographie herausgegeben von Michael Garleff. Trt, 1994.
- ²⁸ EAA. 2492-1-3. L 30.
- ²⁹ **Arno Rafael Cederberg**. Die Erstlinge der estländischen Zeitungsliteratur. // Acta et Comm. Univ. Dorp., B. III, Trt, 1922; **Arno Rafael Cederberg**. Mõningaid jooni Tartu-Pärnu ülikooli ajaloost. // Ajalooline Ajakiri. 1927. Lk 1–11, 65–80; **Arno Rafael Cederberg**. Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. I–II. Trt, 1927–1931 (koos Andrus Saarestega); **Arno Rafael Cederberg**. Heinrich Fick. Ein Beitrag zur russischen Geschichte des XVIII Jahrhunderts. // Acta et Comm. Univ. Dorp., B. XVII, Trt, 1930.
- ³⁰ Vt: **Tiit Rosenberg**. Eesti ja Soome ajaloolaste sidemetest. Lk 44–46.
- ³¹ Tartu Ülikooli ajalugu. III. 1918–1982. Koost. Karl Siilivask ja Hillar Palamets. Trt, 1982. Lk 94–95. Vt ka **Timo Rui**. Eesti ja Põhjamaade ajaloo professor A. R. Cederberg. // Arno Rafael Cederberg – Kansainvälinen historian-tutkija ja organisaatori. Joensuu, 1997. S. 113–144.
- ³² **E. Juujärvi**. S. 40–44.
- ³³ A. R. Cederbergile Soome historiograafias antud hinnangu kohta vt ka: **Kari Tarkiainen**. Ajalookäsitlus Soomes ja Rootsis käesoleval sajandil. // Ajalooline Ajakiri. 1999. 1. Lk 9–22.
- ³⁴ **Kalev Vilgats**. Professor Jaan Konksu (10.XII 1902 – 04.IV 1988) mälestuseks. // Kleio 1'88. Teaduslik-populaarne ajaloo almanahh. Tln, 1989. Lk 143.
- ³⁵ Rudolf Kenkmaa 1898–1975. Lk 11–12.
- ³⁶ **Helmut Piirimäe**. Dotsent Julius Madissoni juubeliks. // Edasi. 1968. 23. august; **Helmut Piirimäe**. Ülikooli vanimaid ja erudeeritumaid ajaloolasi. // Tartu Riiklik Ülikool. 1968. 20. september.
- ³⁷ Rudolf Kenkmaa 1898–1975. Lk 18.
- ³⁸ Vt lähemalt prof. Sulev Vahtre 70. sünnipäevale pühendatud: Kleio. Ajaloo ajakiri 1996. 2(16).
- ³⁹ Vt lähemalt prof. Helmut Piirimäe 65. sünnipäevale pühendatud: Kleio. Ajaloo ajakiri. 1995. 3(13).
- ⁴⁰ **Jüri Linnus**. Herbert Ligi in memoriam. // Kleio. 4. Trt, 1991. Lk 72; vt lähemalt ka prof H. Ligi 65. sünniaastapäevale pühendatud: Kleio. Ajaloo ajakiri. 1993. 8.

Mitmekülgne geograaf Eduard Markus

Ott Kurs

Eelmise iseseisvusaja silmapaistev geograaf Eduard Markus (1889–1971) polnud seotud J. G. Granö (1882–1956) rajatud eesti-soome geograafiakoolkonnaga.¹ Markus oli kõrghariduse omandanud Petrogradi Geograafia Instituudis, kus tema õpetajaks oli tuntud geograaf Leo (Lev Semjonovitš) Berg (1876–1950).

Elu ja tegevuse põhijooned

Eduard Markus on tüüpiline näide eesti haritlaskonna sellest osast, kes õppis ja samal ajal selleks ise leiba teenis. Ta sündis 20. aprillil (ukj 2. mail) 1889. a Tartumaal Kavastu vallas Meoma küla Tagametsa taluperes. Alghariduse omandas ta 1900–01 Koosa valla- ja 1901–05 Kokora ministeeriumikoolis, misjärel astus Tartu Õpetajate Seminari, kus õppimine oli tasuta. Lõpetanud seminari 1909. a, hakkas ta samal aastal õpetajana tööle Koeru erakihelkonnakoolis. Edasi töötas ta juba õpetajana Peterburi lähedal Pavlovski luteriusu kirikukoolis (1910–14, 1915–18) ja hiljem (1918–19) sealses naisinstituudis ning geograafialektorina Vjatka Õpetajate Instituudis (1920). Vahepeal oli ta omandanud kreiskooli õpetaja kutse ning sooritanud reaalkooli lõpueksami. Markus oli oma pedagoogiliste saavutuste tõttu Pavlovski koolis väga hinnatud. Esimese maailmasõja puhkemisel Markus mobiliseeriti ja saadeti sõjaväljale, kust ta aga aasta pärast tagasi pääses.² Järgmisel aastal (1916) sai temast äsjaavaatud Petrogradi Kõrgemate Geograafiliste Kursuste (hiljem Geograafia Instituudi) kuulaja. Ta oli instituudi esimene lõpetaja (diplom nr 1) ning sellega kogu Venemaal esimene eriharidusega geograaf. Diplomitöö kaitsmine toimus 19. detsembril 1920. a. Veebruaris 1921 opterus Markus Eestisse.³ Esimene aasta kulus tal kohanemiseks. Ta palus ülikoolilt abiraha välitöödeks ja esitas ühtlasi metsamaastike üksikasjalise uurimiskava. Eesti Rahva Muuseumilt saadud toetussumma võimaldas tal suvel 1921 alustada Alatskivi ümbruse metsade uurimist. Sügisel sai Markus õpetaja koha Tartu reaalkoolis (1921–24), seejärel töötas ta üle paarikümne aasta (1922–44) Tartu II Kommertsgümnaasiumis ja Kaubanduskoolis. Markus tegutses aktiivselt Tartu Õpetajate Seltsi esimehena (1922–25), olles esimese õpetajate kodutundmise kursuste peamisi

korraldajaid (1922), samuti Tartu koolinõunikuna (1924–28) ja Eesti Õpetajate Liidu juhatuse liikmena (1924–25).

Pärast Jaan Rumma surma 1926 valiti Markus Tartu Ülikooli didaktilis-metoodilise seminari geograafia õppejõuks, kus töötas kuni kodumaalt lahkumiseni 1944. Tartu Ülikoolis luges Markus alates 1927. aastast (algul õpetatud geograafina, hiljem eradotsendina) järgmisi aineid: *Geograafiliste piiride nihkumine; Muldkond maastiku liikmena; Geograafiline kausaliteet; Euroopa Atlandimaad; Põhja-Aafrika; Ida-Aasia; Meri inimese geograafias; Atlantilised mõjud Euroopa geograafiale; Jõuallikate geograafia; Läänemeri Eesti geograafias; Eesti areaalproduktiooni geograafilised alused*. Oma loengutes käsitles ta ka Eesti geograafilise kuuluvuse küsimusi.⁴

Pärast doktoritöö *Metsa ja soo vahelise piiri nihkumine Alatskivil* kaitsmist 21. aprillil ja selle kinnitamist 11. mail 1928. a esitas ta habilitatsioonitöö *Eesti mõhnastikud* ja pidas habilitatsiooniettekande 21. novembril 1928. a, misjärel sai matemaatika-loodusteaduskonna geograafia eradotsendiks. 1938. a muudeti see dotsendi ametikohaks. Sõja ajal (1940–41, 1942–44) täitis Markus ka professori ülesandeid. Pärast Eestist lahkumist (1944) oli Eduard Markus kuni 1949. aastani Balti Ülikooli geograafiaprofessor Pinnebergis Saksamaal. Siirdunud 1949. a Ameerika Ühendriikidesse, töötas ta seal 1956. aastani Ohio Riikliku Ülikooli uurimiskeskuses Columbuses ning Clarki Ülikoolis Worcesteris, Massachusettsis. Viimased eluaastad veetis ta pensionärina oma talus *Welcome New Lexingtonis*, Ohios. Eduard Markus suri 6. jaanuaril 1971. a Columbuses ning maeti kolm päeva hiljem New Lexingtoni Maplewoodi kalmistule.⁵

Maateaduse õpetajana ja didaktikuna

Nii nagu paljudele esimese põlve eesti haritlastele iseloomulik, teenis ka Markus igapäevast leiba kooliõpetajana. Õpetajaameti kõrvalt tegeles ta teadusliku uurimistööga. Välitöid tegi ta suvistel koolivaheaegadel oma kulul. Kuid Markus polnud pelgalt õpetaja, vaid ka õpikute ja didaktikat käsitlevate tööde autor.

Otsustava tähtsusega Markuse pedagoogiliste vaadete kujunemisel olid tööaastad Pavlovskis. Selle kohta on ta ise märkinud: *Pavlovskisse asudes, sattusin ma kooli, kus kõikide uuemate õppeviisidega tuttav olla ja neid klassis tarvitada püüti*.⁶ Taoline õhkkond pidi kujundama tugeva vajaduse enesetäiendamise ja edasiõppimise järele, milleks tollane Peterburi ka häid võimalusi pakkus. Alguses koostas Markus mitmeid käsikirju eesti keele küsimustest ning huvitus tõsiselt matemaatikast. 1913. a ilmus Peterburis tema esimene kooliõpik *Näitlik geomeetria* (vene keeles), mis leidis asjatundjate poolt hea vastuvõtu. Kuigi Peterburist oli kujunenud oluline eestlaste koondumiskoht, igatses Markus kodumaa järele. Nii

käis ta kohta kuulamas Viljandis. Jakob Westholm kutsus teda Tallinna oma kooli. 1914. a kirjutas Markus enda kohta nii: *Mis aga mind siin kinni hoiavad, need on mitmed siinsed asjad, mida väiksemates linnades ei ole (teatrid, pedagoogilised jm seltsid, kasulikud näitused, ettelugemised jne, jne); iga kord kui ma uue koha peale hakkam minema, tunnen ma kõigest sellest suurt kahju, teades, et mujal meil silmaringi laiendavaid asju vähe on; nii tuleb mõnigi ülemineku mõte katki jätta.*⁷ Peterburis sooritas ta kreiskooliõpetaja eksamid ja lõpetas eksternina reaalkooli. Sel ajal laulis ta ka Tsarskoje Selo eesti kooris ning osales seltsielus. Samas tekkis tal sügavam huvi maateaduse vastu. Jaanuaris 1916 asus ta Kõrgemate Geograafiliste Kursuste kuulajaks Dokutšajevi Mullakomitee juures. Koolitöö kõrval hakkas Markus avaldama pedagoogika-alaseid kirjutisi. Käsitlenud neis võõrsõnu ja õppekäike, koostas ta Lenini-nimelisele eesti töökoolile, kus ta töötas 1918/1919, Eesti geograafia programmi. Maateaduse mõisteid ja seoseid täpsustas ta õppekäikudel läbiviidud vahetute loodusevaatlustega. Nende põhimõtteks oli: lihtsamalt keerulisemale, lähemalt kaugemale.

1921 veebruaris opteerus Markus Eestisse, kuid ei leidnud tööd Tartu Ülikoolis, kus õpetamissuunad ja õpetajad olid Granö poolt juba paika pandud. Pärast seitsmekuist otsimist leidis ta Tartus püsitenistuse geograafiaõpetaja kohusetäitjana. 2. veebruaril 1923. a kinnitati talle keskkooli maateaduse õpetaja, 1. augustil 1935. a vanemõpetaja kutse.⁸

Markus oli väga aktiivne õpetaja. Töötades Tartu koolinõunikuna, korraldas ta 1926. a välisreisi Austriasse ja Itaaliasse. Markuse toimekus avaldus mitmesuguste kursuste, päevade, kongresside ja õppereiside korraldamises ning neil esinemistes. Juba augustis 1921 algas Tartu ja selle ümbruse tundmaõppimise kursus Markuse loenguga *Geograafia kui teadus*. Sama kuu lõpul andis ta juhiseid õppereisil Viru randa, sügisel rahvaülikoolis. Ajakirjas *Kasvatus* jagas ta õpetusi kooliõpetajate suviste geograafiliste kodutundmise kursuste jaoks.⁹ Esimesed sellised kursused toimusid augustis 1922. Juhendajaiks olid Markus ja Granö. Kursustest kasvas välja ekskursioonijaamade tava. Need töötasid 1925–39 kaheksas kohas (Toila, Irboska, Kihelkonna, Tallinn, Pühajärve jt) ning laiendasid oluliselt õpetajate kodu- ja loodustundmist. Aprillis 1922 aset leidnud loodusteaduse, geograafia ja koduloo õpetajate konverentsi mõtte üks algatajaid oligi Markus, kes pidas ettekande *Mis on geograafiline maastik ja Üldgeograafia keskkoolis*. Konverentsil vastu võetud otsused määrasid kogu edaspidise õppemetoodilise töö suuna. Järgnesid ülemaalsed loodusloo ja maateaduse õpetajate kongressid Tallinnas (1923) ja Tartus (1925, 1938). Markus kõneles neil Eesti metsasoodest, maateaduse õppekavadest, rõhutades näitlikustamist, õpilaste isetegemist ja maateaduse kabinettide vajadust, aga ka geograafia õpetamisest Tartus, uusimatest vooludest maateaduse õpetuses. Geograafiaõpetajate päevadel Tartus (1924) ja Tallinnas (1935) rääkis ta maastikest, maateaduse õpetamisest

välismaa keskkoolides, Eestist kui *ristlemisalast*, õpilaste arengu tähtsusest geograafia õpetamisel.¹⁰

Markus osales veel mitmesugustes pedagoogilistes organisatsioonides: esimehena Tartu Õpetajate Seltsis (1922–25), Tartu Keskkooliõpetajate Ühingu, Eesti Õpetajate Liidu ja dotsentide ühingu juhatuses ning juhatajana geograafia õpetamise komisjonis. Neis ühinguis pidas ta mitmeid ettekandeid. Ajalehtedes võttis ta sõna hariduse üldsuumundumustest. 1924 oli ta maateaduse õppekavadesse tehtavate haridusministeeriumi muudatuste vastu. Ta kritiseeris õppekavade, tunniplaanide ja koolitüüpide pidevat muutmist ning õpikute vahetamist. Veel tõstis Markus üles keskkooliõpetajate koolitamise ümberkorraldamise, teadlaste järelkasvu ja teadustöö koordineerimise (kartograafia instituudi, Tartu humanitaarakadeemia, Eesti Teaduste Akadeemia loomine) küsimusi.¹¹

Markuse mõju geograafiaõpetajate harimises oli ulatuslik. Selleks kasutas ta eelkõige Tartu Ülikooli didaktilis-metoodilist seminari, milles ta oli geograafia osakonna tegelikult juhatajaks. Lisandusid veel Markuse metoodikatunnid ja praktikumid Tartu Pedagoogiumis (1932–37).

Eduard Markus oli omapärase õpetamismetoodikaga ja impulsiivse esinemismaneeriga õpetaja, hüüdnimega *Magma*. Kooligeograafiasse on ta jäänud markantse uuendajana ja katsetajana ning maateaduse õpetajate peamise koolitajana.

Õpikute autor

Eduard Markuse teadusvaadete keskne idee on geograafiline põhjuslikkus ehk kausalteet. Tema arvates kujundavad põhjuslikult seotud nähtused vähemaid ja suuremaid maastikke, mille ehituse, tekkimise ja levimise uurimine moodustab geograafia kui koroloogilise [s.o ruumilise - O. K.] teaduse põhiülesande.¹² Neid mõtteid rakendas ta ka kooligeograafias.¹³ Tema metoodilised seisukohad on kokku võetud erikäsitluses.¹⁴ Lapsele teeb geograafia arusaadavaks ja meeldivaks pildiline kujutamiseviis (maastikuprofiilid, plokkdiagrammid, piltkaardid). Maateaduse õpetamise peamomendid on kaardianalüüs, esemete ja nähtuste vaatlemine looduses, elulähedus, lugemispalad saate- ja arutlusainena, õpilaste isetegemine, olulise esiletõstmine, looduse ilu ja ülevuse rõhutamine. Markuse lõppesmärgiks oli virgutada õpilase enda tegevuse (maastike analüüsi, värviliste profiilide, piltkaartide joonistamise, loodusvaatluse) kaudu avastama nähtustevahelisi seoseid, leidma põhjusi – kokkuvõttes õppima mõtlema geograafiliselt. Selleks on ta esitanud õpikutes rohkesti küsimusi. Eht-markuslikult on need paigutatud peatükkide algusse. Tema poolt koostatud ülesandeid iseloomustavad sõnad *mõõta*, *võrrelda*, *analüüsida*, *joonistada*, *arutada*, *arvutada* jt. Tegevõpetajana proovis ta kõik mõtted ja soovitusel ise enne läbi. Mõni ülesanne osutus criti töömahukaks (nt Hiina madaliku kujutamine liivakastis või koguni selle voolimi-

ne savist). Tema tõekspidamised leidsid kajastust õpikuis *Välismaailmajaod algkooli V klassile* ning Anton Partsiga koos kirjutatud *Maateadus algkooli VI klassile*. Mõlema raamatu viimased trükid paistavad silma rohkete kaartide, profiilide ja piltkaartide ning saate-lugemisplade poolest.¹⁵

1939. aastal ilmunud maateaduse õpik¹⁶ on läbi aegade omapäraseim. Selles on Markus oma ideid veelgi edasi arendanud. Tema arvates moodustavad geograafia nurgakivid põhjuslikkus ja eesmärgipärasus, mis määravad inimese tahtelise tegevuse suunad. Maateadus õpetab tundma põhjuslikkust, pedagoogika sihiks on kasvatada tahet loodustingimusi võita. Õpiku ülesehitus ja käsitlus allub kolme põhikomponendi – põhjuslikkuse, tahte ja olulisuse – rõhutamisele. Siit johtuvad aga ka raamatu hädad: kaob alapeatükkide loogiline

seotus, mis annab kogu raamatule süsteemitu ilme. Nii järgneb kliimale rahvastik ja haridus, ning siis üsna ootamatult Petserimaa iseloomustus. Petseri- ja Saaremaa kohta käivad küsimused paiknevad hoopis õpiku lõpus. Eesti geograafias mõjub maakera ajalugu või kõrvalepõige Vahemerele Läänemere tähtsuse toonitamisel kaunis veidralt. Loomastikust, taimestikust ja mullastikust puudub tervikülevaade, seda peavad asendama hajutatud andmed paljudes peatükkides. Markus on esitanud huvitava Eesti maastikuliigestuse pärast osalist maastike endi kirjeldamist, kuid selles puuduvad Loode- ja Kesk-Eesti, Peipsi nõgu ja Kagu-Eesti lava-maa. Selle asemel on moodustatud põlluline kolmnurk (Kõrg-Eesti), mida ka õpikus käsitletakse. Tunnustust väärivad joonised, kaardid, profiilid, skeemid, isiklike teadustulemuste kasutamine ja lakoonilisus. Samal ajal on gümnaasiumiõpiku stiil kohati algkoolilik, esineb ka faktivi-gu (Mõniste Eesti lõunapoolseima punktina). Üldiselt tundub see olevat rohkem käsiraamat õpetajale kui kooliõpik.

Markuse viimane Eestis avaldatud õpik oli määratud gümnaasiumi viimasele klassile.¹⁷ Selles on asjalik käsitlus tollase Saksamaa loodus- ja majandusgeograafiast, kusjuures arvandmeid võrreldakse ka Nõukogude Liiduga. Et riigi loodust käsitletakse maastike kaupa (suurjaotusteks on

Joonis 1. Eduard Markus (1889–1971) (Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat. 21. kd. Tln, 1986. Lk 41).

Põhja-, Lääne-, Kesk- ja Lõuna-Saksamaa ning Kindralkubermang), jääb tervikpilt pinnamoest, kliimast, taimestikust jm looduskomponentidest saamata. Sisult, stiililt ja ainekäsitluselt on seda raamatut siiski peetud Eduard Markuse õnnestunumaks õpikuks.¹⁸

Maastikuteaduse arendaja

Eduard Markuse teadustegevus algas juba Petrogradi Geograafia Instiitüüdi üliõpilasena. Selle õppeasutuse oli rajanud rühm silmapaistvaid vene maateadlasi. Nii kuulusidki Markuse õpetajate hulka hilisemad akadeemikud L. Berg, Alexander Fersmann (1883–1945), Vladimir (Leontjevitsš) Komarov (1861–1945), Vladimir (Nikolajevitsš) Sukatšov (1880–1967) ja Julius (Mihhailovitš) Šokalski (1856–1940), professorid J. Edelstein, S. Neustrojev, N. Prohorov, J. Spindler, Boris Sreznevski, Leo (Jakovlevitsš) Sternberg (1861–1967), P. Wittenburg, Aleksander (Ivanovitš) Vojeikov (1842–1916), Eesti põlevkivi uurija N. Pogrebov jt. Nagu Markus on teatanud oma õpilasele Endel Varepile (1915–88), töötati instituudis vaimustusega. Erilist rõhku pandi üliõpilaste praktilisele väljaõppele.¹⁹ Instituudil olid praktikabaasid Pavlovskis ja Sablinos, kuid välitöid tehti ka mujal Peterburi ümbruses.

Suvel 1920 osales Markus Sukatšovi juhtimisel tehtud ekspeditsioonis Koola poolsaarele. Uurimisreisi materjalide põhjal valmis Markusel esimene uurimuslik töö Koola poolsaare keskosa soostunud leetmuldadest, mis ilmus trükkis kaks aastat pärast instituudi lõpetamist.²⁰ Koola poolsaare keskosa looduse uurimisel keskendus noor Markus mullatüüpide väljaselgitamise kõrval ka muldade ja taimkatte seostatusele ning nende sõltuvusele reljeefist ja veerežiimist. Oma lõputöös sõnastas Markus ka kaugema eesmärgi – mullatüüpide igakülgse tundmaõppimise kaudu jõuda säärase uurimismetoodikani, mis tegelike taimekoosluste põhjal võimaldaks välja selgitada põhilisi maastikuüksusi, tema järgi ideaalseid maastikulisi embrüone.

Eestis asus Markus propageerima vene maastikuteadlaste vaateid. Esimeses sellekohases kodumaal avaldatud kirjutises²¹ kajastus selgesti uurija kompleksne maastikuteaduslik (põhiliste maastikukomponentide seoseid arvestav) käsitlus, mis leidis edasiarendamist ning süvendamist Alatskivi-uurimustes. Nende lõpptulemuseks oli väitekiri, mis ilmus pärast kaitsmist trükkis.²²

Metsa ja soo vahelise piiri nihke ning üleminekuala uurimisel käsitles Markus ka väikesi maastikuüksusi. Maateadlastest ühe esimesena seadastas ta maastikes ka üsna piiratud ulatusega maapinna osad. Neid defineeris ta looduskompleksiks ehk teatud maa-alaks, kus taimestik, mullastik, veerežiim ja teised kompleksi elemendid on vastastikusel sõltuvuses ning moodustavad nii teatud kindla geograafilise terviküksuse.²³

Looduskompleksi põhielemendid jaotas ta erilist tähelepanu vääri-

vaiks ehk tingivaiks (määravaiks) – kliima, reljeef, geoloogiline ehitus – ning tingituiks. Looduskomplekside eristamise aluseks said ala mulla-profiilide, taimkatte proovitükkide katvuse ja konstantsi põhjal määratletud homogeensus ning uurimistulemustega täiendatud suuremõtkavaliste kaartide võrdluse tulemused.

Esimesena Eestis kasutas Markus oma uuringuis mitmeid uudseid ja huvitavaid võtteid – osaliikmete ja elementide nihkumise, kordumise, pidevuse, püsivuse hindamist, kronoloogilist reastamist, uuritava ala joonhindamist ning kompleksprofiilimist. Tema enim kasutatud uurimisevõtte oli nn nihkeprintsip, kusjuures piirinihke käsitlemisel süvenes ta põhjalikumalt piirialaüüsi, s.o piiride ja üleminekuvalade tekkepõhjustesse, omadustesse, määratlusviisidesse. Kõige väiksemate homogeensete maastikuüksuste tasemel jagamatuks jääv looduskompleks oli tema maastikuüksuste süsteemi põhialus.²⁴

Samastades loodus- ja maakomplekse, möönis Markus, et looduskompleksid võivad olla ka mere-, järve- ja koopakompleksid. Eristades maastikke kui geomorfoloogilisi, geograafilisi jms looduslikke rühmi, resümeeris ta, et maastik on vaid siis geograafiline, kui ta kujutab endast looduskompleksi, ning pidas õigeaks kasutada mõistet maastik vaid looduskomplekside rühma kohta.²⁵ Sedasama toonitas ta ka mõiste maastikukompleks puhul. Loodus- ja maastikukomplekside tüpoloogiliseks klassifitseerimiseks soovitas Markus kasutada termineid liik – perekond – sugukond – selts. Tegelikke maastikukomplekse püüdis Markus seostada Siegfried Passarge (1866–1958) taksonoomiliste üksustega: maastikuline kääbusruum, esimese ja teise suurusjärgu maastikuosised, osamaastik, maastik.

Teiste saksa geograafide Alfred Hettneri (1859–1941) ja Albrecht Pencki (1858–1945) töödele toetudes jõudis Markus järeldusele, et looduskomplekside teket ja arengulugu peab uurima iseseisev teadusharu korogenees,²⁶ mille ta varem oli nimetanud puhtaks geograafiaks.²⁷

Metsa ja soo vahelise piiri nihke ning üleminekuala uurimisel selgitas ta välja soo pealetungiga kaasnevad muudatused metsa mullahorisontides.²⁸

Esimese eesti geograafina looduskomplekside tasakaalust ja harmooniast huvitades ning lääne uurijate seisukohti arvustades ja edasi arendades rõhutas Markus korduvalt, et reaalse looduskompleksi (kui harmoonilist terviklikkust moodustavate nähtuste ja asjade kogumi) tõeline mõistmine pole mõeldav teatud põhitingimuste (elementide) ja nende vastastikuse koosmõju, samuti sellest tulenevate nähtuste, põhjuste ja mõjude ahelate väljaselgitamiseta.

Markuse arvates kujutab maastik endast sageli tüüpilist tagajärge ning järgnevust, kus iga maastikuvorm on seaduspärase ahela loogiline üksiklül, mille suhteid maastikus märgistab rütm. Ka maastiku osaliikmed on vastavalt järjestatud. Sealjuures jäi ta erinevalt Hettnerist seisukohale,

et oluline pole mitte üksnes ruumiline kooseksistents, vaid ka ajaline järjestatus, kus rütm ilmneb selgemini. Ta esitas Sukatšovi uurimistulemusi edasi arendades oma teooria looduskomplekside ökogeensest²⁹ (ühe või mitme põhielemendi muutustest tingitud) ning autogeensest (muude elementide kohastumisel põhielementidega kaasnenud) arengust. Üheks teravlikuks arengutsükliks nimetas ta sellist tsüklit, mille läbib looduskompleks, kui ta arengut määravad põhitingimused ei muutu.

Juba oma varasemates töodes viitas Markus võimalusele, et teatud asjade (tingimuste, elementide) pikaajaline vastastikune koosmõju võib viia asjadevahelise tuntava tasakaaluni ning seda võib tõlgendada kui puhkeseisundit.³⁰ Ka tuli ta järeldusele, et rabade arengus täheldatud stagnatsioonistaadium (puhkeseisund) vastabki maastiku tasakaaluseisundile. Viimase määramisel pidas ta põhielementide eristamise järel oluliseks just nende koosmõju ning põhielementidest sõltuvate elementide muutuste väljaselgitamist ajas ja ruumis.³¹

Nagu eelpool märgitud, oli Markuse geograafiliste vaadete keskseks ideeks geograafiline kausaliteet. Ta pidas geograafia nurgakivideks loodusnähtuste põhjuslikku seletamist ja nende eesmärgipärasust. Geograafia kui teaduse põhiülesannet nägi ta põhjuslikult seotud nähtuste ehk nn kujundatud maastike uurimist nende ehituse, tekke ja levimise aspektist. Erinevalt Granö koolkonna regiooni käsitlustele kontsentreeritusest keskendus Markus regioonide geograafiliste piiride selgitamisele. Ta tüpiseeris nähtusi ja piiritles neid, jõudes nii süstemisest seosteni: taim-muld, reljeef-veerežiim jne.³²

Markuse põhiteoseks on *Geograafiline põhjuslikkus*,³³ mille ta pühendas oma õpetajale Leo Bergile. Selles võttis ta kokku oma senise empiirilise uurimistöö ning teoreetilised vaated geograafia põhjuslikkusest.

Laija huvideringiga uurija

Eduard Markus oli ka mõhnastike,³⁴ endispõllumaade³⁵ ning tööstus- ja kultuurmaastike³⁶ esmauurija Eestis. Veel on ta uurinud mullastikku, Vilo luiteala,³⁷ eesti-vene etnilise piiri nihkumist³⁸ ning koguduste ja koolide levikut Petserimaal, Eesti põlevkivitööstust, aga ka kodukandi Tammistu Jürisoo põhjavete kõikumisi.³⁹

Markuse huvideringist ei jäänud välja kliima (tsükloonaalne tegevus Põhja-Atlandil, kliimategurid ja valdkonnad, mere mõju kliimale) ega globaalgeograafia (mered looduskompleksidena ja nende klassifikatsioon, maakera üldine looduslik liigestus, õhu jaotumise seaduspärasused maakeral) probleemistik.⁴⁰

Teise maailmasõja ajal võttis ta linnauurimise toimkonna juhatajana, tegevtoimetajana ning autorina osa kahe ilmumata jäänud suure koguteose *Tartu sõjatules 1941 ja Eesti-Vene* koostamisest.⁴¹

Paguluses avaldas Markus hulgaliselt artikleid, algul saksa, hiljem

inglise keeles. Nende seas tuleks esile tõsta 1958. a ilmunud uurimust globaalsest kultuuri-geograafiast.⁴² Lähtudes kujutlustest ajalooliste sündmuste olenevusest geograafilisest ruumist, arendas Markus Oswald Spengleri (1880–1936) vaateid kultuuri arengu lainelisest olemusest. Markuse järgi ühinevad regionaalselt tekkinud kultuurilained kogu inimkonda hõlmavateks kultuuritsükliteks, mis kestavad tuhandeid aastaid.

Esimene kultuuritsükel sai Markuse järgi alguse ariidse vööndi niisutusala delt Egiptuses, Mesopotaamias ja Hiinas. Sellele järgnes üheaegne sügav poliitiline ja kultuuriline depressioon 7.–6. sajandil eKr. Teine kultuuritsükel algas peaaegu üheaegselt mitmete väljapaistvate isikute tegevusega Hiinas, Indias, Pärsias ja Kreekas, seega soojema paravöötme ja lähistroopika piiril. Selle uuestisünni käigus tekkisid uued universaalsed usundid, kujunesid üldised eetikasüsteemid, said alguse filosoofia- ja teaduskoolkonnad.

Kultuurilained koosnevad usulis-eealistest ja intellektuaalsetest (filosoofia, teaduse) vooludest, mille arengu iseloom pole ühesugune. Sel ajal kui religioossed voolud näitavad ilmudes järsku tõusu, eeldab intellektuaalne areng peale geniaalsete isikute veel suuremat arvu eellasi ja järgijaid, on seega graafilises kujutluses püramidaalne. Töös toodud diagrammidelt nähtub, et Öhtumaa kultuur tõuseb oma arengus viie kõrgeveva lainena, mille tipud on 1200, 1350, 1500, 1600 ja 1800. Vastavaid perioode ilmestavad suurmeheed. Kuid ka depressiooni ajal on latentselt olemas loomeisiksusi, kes valmistavad ette uut tõusu. Väljapääsulootusi näeb Markus inimese stabiilses bioloogilises ja elujaatavas olemuses, aatomienergia kasutuselevõtt aga võimaldab tema järgi ületada ähvardavat energiakriisi.

Veel on Markus kirjutanud umbes 30 uurimust kaasaja poliitika probleemidest üldpealkirja all *Contemporary Geopolitical Issues*. Desarmeerimisprojektide geopoliitilise analüüsi kajastusi saatis ta ka Washingtoni, Genfi ja Moskvasse. Markuse viimastes töödes on näha ameerika poliitgeograafia traditsioonide mõjutusi.

Nagu selgub oma õpilasele Endel Varepile lähetatud kirjadest,⁴³ tegeles Markus ka temani jõudnud annekteeritud Eesti geograafiaväljaannete uurimisega. 3. oktoobril 1959. a läkitatud kirjas seisab: *Sõitlemist leiab geopolitiitika. Tõeliselt osatakse rakendada seda teadust mõne üksiku rahva huvides, nagu seda tegid sakslased, mistõttu lisanditega fascism, nazism jt tekitatakse halvamaiguline poliitiline hirmutis. Kuid ka muis võõrriiti suunatud teadusis võib poliitiline eesmärk pühendada valitava abinõu. Tunneme ses suhtes kahetsemisväärseid töid majandusgeograafias, sotsioloogias, kultuuri uurimises jne.*

Siiski sellise suunaga ei ole midagi tegemist geopolitiitilisel teadusel, mis käsitleb rahvaste vastastikusi suhteid ajas ja geograafilises ruumis ning kasutab võimsaid geograafial ja ajalool põhjenevaid uurimismeetodeid. Uurimisviis siin nõuab sügavust inimese mõtlemises ja

vaimlist haaravust (*comprehensiveness*). Peaksid riigimehed omandama haarava geopoliitilise seisukoha, siis leiaksid nad poliitilise olukorra, mis oleks kooskõlas inimese konstruktiivse mõtlemise ja kultuuri arenemisastmega, ning eemaldaksid oma destruktiivsed meetodid.

Samas kirjas avaldab Markus ka oma mõtted Edgar Kanti vastu suunatud jõhkrate rünnakute kohta: *Paistab silma pidev rünnak prof. Kant'ile. Arvustada õpetlast saaks samatasemeline uurija. Kant on tunnustatud eruditsiooniga teadusemees. Ei ole näha, et tema ründajad oleksid kodus teaduslikus uurimismetoodikas. Küll on igal järeltulijal õigus ümber hinnata eelkäija arvamusi. Kui aga tahetakse asendada teaduslik argumentatsioon väljenditega "koodanlik geograaf", "võõrsile siirduja" jne, siis sellega võidakse taotleda küll poliitilist efekti, kuid sel ei ole midagi tegemist teaduslikule uurimusele omase mõtlemisviisiga (kriitika samas mõnede kodu-Eesti majandusgeograafide aadressil).*

Eduard Markuse teaduspärand

Eduard Markuse teaduspärandi kõige väärtuslikuma osa moodustavad maastikuteaduslikud uurimused, milles ta kasutas Eesti oludes uutset uurimismetoodikat. Eelkõige tuleks rõhutada maastike dünaamika jälgimisel kasutatud kompleksprofili meetodit, mis oli esmalt kasutusele võetud Bergi poolt Venemaal. Markus selgitas maastiku tervikliku arengutsükli ja tasakaalu seaduspärasusi. Ta võttis kasutusele ka endispõllumaa uurimismeetodi ning oli kultuur- ja tööstusmaastike esmauurija Eestis. Eesti piirkondadest uuris ta kõige põhjalikumalt oma kodukoha Koosa ja Alatskivi ümbrust ning maakondadest Petserimaad, eriti selle mullastikku, Vilo luiteala, eesti-vene etnilise piiri nihkumist ning koguduste ja koolide levikut. Tema eriuurimisvaldkonnaks olid metsasood, nende alusel töötas ta välja metsade klassifikatsiooni.

Eduard Markuse uudsed ja meetoodiliselt originaalsed seisukohad ei leidnud tollal väljakujunenud eesti-soome geograafiakoolkonna poolt rakendust. Tema kui välismaalase uurimused jäid ka vene geograafidele kättesaamatuiks. Küll sai Markus meetoodilist toetust saksa geograafil Siegfried Passargelt.

Ülemaailmses ulatuses oli Eduard Markus esimesi väikeste maastikuüksuste uurijaid, tänapäeval kasutuseloleva looduskompleksi mõiste sõnastajaid ning maastikulise liigestuse edasiarendajaid. Teda võib nimetada üheks teerajajaks maastiku arengu ja tasakaalu seaduspärasuste mõistmisel. Uue käsitluse leidsid tema poolt maastiku dünaamika, geneetilised ja põhjuslikud aspektid, originaalseiks ning teednäitavaiks on hiljem hinnatud paljusid ta uurimismeetodeid (nn kordumis-, pidevus- ja ridadeprintsipi).

Eduard Markus oli oma teaduslike vaadete ja seisukohtade poolest kaasaegsetest ees. Tema rikkalik ja ulatuslik teaduspärand alles ootab põhjalikumat süvenemist.

Viited ja kommentaarid

- ¹ Selle kohta vt nt **Ott Kurs**. Johannes Gabriel Granö Aasia-uurijana. // Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat (EGSa). 28. Tartu, 1994. Lk 168–184; **Ott Kurs**. Johannes Gabriel Granö Tartus. // Akadeemia. 1995. 5. Lk 1057–1077, 1091–1092; **Ott Kurs**. J. G. Granö ja virolaisen maantieteen vaiheet. // J. G. Granön Puhdas maantiede ja sen uusi tuleminen englanninkielisen käännöksen muodossa. Publicationes Instituti Geographici Universitatis Turkuensis. 157. 1998. S. 35–38; **Ott Kurs**. August Tammekann teadus ja kultuuris. // Akadeemia. 1994. 8. Lk 1720–1737, 1755–1756; **Ott Kurs**. August Tammekann ja eesti-soome geograafiakoolkond. // EGSa. 30. Tallinn, 1997. Lk 23–41; **Ott Kurs**. Edgar Kanti teaduspärand. // Akadeemia. 1992. 3. Lk 578–606, 630–631, 638–639; **Ott Kurs**. Scientific heritage of Edgar Kant. // Estonia. Man and Nature. Tallinn, 1992. P. 108–128; **Ott Kurs**. Edgar Kant teadlasena. // EGSa. 28. Tallinn, 1994. Lk 123–151; **Ott Kurs**. Politische Geographie in Estland 1919–1944. // Raumwirksame Staatstätigkeit. Colloquium Geographicum. 23. Bonn, 1997. S. 161–171; **Ott Kurs**. Die ersten Jahrzehnte der estnischen Stadtgeographie. // Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft. 140. Wien, 1998. S. 211–234; jt.
- ² **Endel Varep**. Väsimatu otsija. // Eesti Loodus. 1969. 4. Lk 241–244.
- ³ **Märt Karmo**. Eduard Markus rahvusliku maateaduse mõtte edasiarendajana. // Eesti Loodus. 1989. 5. Lk 338–343.
- ⁴ **Karin Lintula**. Tartu Ülikooli Geograafia kabinet aastatel 1919–1932. Baka-laureusetöö TÜ Geograafia Instituudi raamatukogus.
- ⁵ **Endel Varep**. Eduard Markus 1889–1971. // Eesti Loodus. 1971. 5. Lk 318.
- ⁶ **Vello Paatsi**. Eduard Markus koolimehena. // Eesti Loodus. 1989. 5. Lk 278.
- ⁷ Samas. Lk 278–280.
- ⁸ Looduslikud protsessid ja inimõju Eesti maastikes. Eduard Markuse 100. sünniaastapäevale pühendatud nõupidamise ettekannete lühikokkuvõtted. Toim E. Annuka. Tln-Trt, 1989.
- ⁹ **Eduard Markus**. Suvised geograafilised kodutundmise kursused. // Kasvatus. 1922. 3. Lk 45–48.
- ¹⁰ **V. Paatsi**. Lk 281.
- ¹¹ **M. Karmo**. Lk 341–342.
- ¹² **Eduard Markus**. Kausaalsuhted geograafias. // Eesti Kool. 1935. 10. Lk 445–456.
- ¹³ Vt nt **Eduard Markus**. Juhatusi välismaailmajagude käsitlemise kohta V õppeaastal. Trt, 1933.
- ¹⁴ **Eduard Markus**. Maateadus. / Uusi teid algõpetuses. 5. Toim Joh. Käis. Tln, 1933.
- ¹⁵ **Eduard Markus**. Maateaduse õpperaamat algkooli V klassile. Välismaailmajaod. 4. trükk. Tartu, 1939; **Eduard Markus, Anton Parts**. Maateaduse õpperaamat algkooli VI klassile. 3. ümbertöötatud trükk. Trt, 1939.
- ¹⁶ **Eduard Markus**. Eesti geograafia õpperaamat keskkoolidele. Progümnaasiumi V ja reaalkooli III klassile. Trt 1939.
- ¹⁷ **Eduard Markus**. Suur-Saksamaa. Maateaduse õpik gümnaasiumi III kl. Trt, Eesti Kirjastus, 1943.
- ¹⁸ **V. Paatsi**. Lk 383.
- ¹⁹ **E. Varep**. Väsimatu otsija. Lk 241.
- ²⁰ **Э. А. Маркус**. Подзолисто-болотные почвы средней части Кольского почвенно-ботанического отряда Северной научно-промысловой экспедиции. Выпуск II. Петербург, 1922.
- ²¹ **Eduard Markus**. Metsamaastike uurimisest. // Postimees. 1921. 26. mai, 28. mai.
- ²² **Eduard Markus**. Die Grenzverschiebung des Waldes und des Moores in Alatskivi. // Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis). A XIV. 3. Trt, 1929.

- ²³ **Eduard Markus.** Die Transgression des Moores über den Sandwall bei Laiwa. // Sitzungsberichte der Naturforscher-Gesellschaft der Universität Tartu. XXXII. 1–2. Trt, 1925.
- ²⁴ **M. Karmo.** Lk 342.
- ²⁵ **Eduard Markus.** Naturkomplexe von Alatskivi. // Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis). A XVIII. 8. Trt, 1930.
- ²⁶ **Eduard Markus.** Chorogenese und Grenzverschiebung. // Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis). A XXIII. 2. Tartu, 1932; **Eduard Markus.** Geographische Kausalität. // Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis). A XXX. 5. Trt, 1936.
- ²⁷ **Eduard Markus.** Das Komplexprofil von Jätasoo. // Sitzungsberichte der Naturforscher-Gesellschaft der Universität Tartu. XXXII. 2. Trt, 1925.
- ²⁸ **Eduard Markus.** Metsa ja soo piiri nihkumise sihi määramine. // Eesti Mets. 8.; **E. Markus.** Die Grenzverschiebung.; **Eduard Markus.** Peenar Põltsamaa ja Kärevere piiril. // Looduskaitse. II. Tln, 1940.
- ²⁹ **E. Markus.** Chorogenese.; **E. Markus.** Geographische Kausalität.; **Eduard Markus.** Põllupinna kahanemise uurimine. // Tartu Ülikooli Loodusuurijate Seltsi aruanded. XLIII. 1.2. Trt, 1937.
- ³⁰ **Eduard Markus.** Naturkomplexe. // Sitzungsberichte der Naturforscher-Gesellschaft der Universität Tartu. XXXII. 3–4. Trt, 1926. S. 79–94.
- ³¹ **E. Markus.** Verschiebung der Naturkomplexe in Europa. // Geographische Zeitschrift. 33. 10. 1926; **E. Markus.** Põllupinna kahanemise uurimine.
- ³² **V. Paatsi.** Lk 278.
- ³³ **E. Markus.** Geographische Kausalität.
- ³⁴ **E. Markus.** Die Grenzverschiebung.; **E. Markus.** Kamelandschaften Estlands. Zeitschrift der Deutschen Geologischen Gesellschaft. 82. 1. 1930; **E. Markus.** Naturkomplexe von Kamelandschaften. Zeitschrift der Deutschen Geologischen Gesellschaft. 82. 7. 1930
- ³⁵ **E. Markus.** Die Grenzverschiebung.; **E. Markus.** Põllupinna kahanemise uurimine.
- ³⁶ **Eduard Markus.** Der Brennschieferbau Estlands. // Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis. A XXXIV. 4. Trt, 1938; **Eduard Markus.** Kultuurmaastiku mõiste. Neljas Eesti Loodusteadlaste päev. Trt, 1940.
- ³⁷ **Eduard Markus.** Vilo luitemaastiku tekkimiskäik. // Eesti Loodus. 1935. 2.
- ³⁸ **Eduard Markus.** Changes on the Esto-Russian ethnographical frontier in Põlserimaa. // Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1936. Trt, 1937. Lk 164–176.
- ³⁹ **Eduard Markus.** Põhjavee uurimised Tammistu Jürisoos. // Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis. A XXXVIII. 13. Trt, 1943.
- ⁴⁰ **Eduard Markus.** Klimatische Grenzlinien. // Annales der Hydrographie und maritime Meteorologie. 4. S. 144–155.
- ⁴¹ **M. Karmo.** Lk 341.
- ⁴² **Eduard Markus.** Wellen und Zyklen der Kultur. Beitrag zur historischen Geographie. // Geographica Helvetica. XIII. 4. Bern, 1958. S. 300–308. Viktor Masingu tõlge eesti keelde: **Eduard Markus.** Kultuuri lained ja tsüklid. Ajaloolisest geograafiast. // Akadeemia. 1989. 8. Lk 1646–1659.
- ⁴³ **Ilmar Kask.** Mõtteid kirjadest. // Eesti Loodus. 1989. 5. Lk 275–277.

Eesti teadus Rockefelleri fondi pilgu läbi

Ken Kalling

John Davison Rockefeller (1839–1937) teenis oma raha peamiselt õlitööstuses, pühendades suure osa varandusest juba eluajal mitmesuguseks heategevuseks. 1936. a kirjutab *Eesti Entsüklopeedia: Rahvusvaheline Rockefeller Foundation annab arsti-, loodus- ja sotsiaalteaduste alal suuri toetusi uute instituutide asutamiseks, uurimistöode teostamiseks ja stipendiume teadlaste järelkasvu soodustamiseks. Ka rida Tartu ülikooli noori teadusmehi on saanud toetust Rockefelleri Fondilt.*¹

Et julgustada fondi enda ajalugu puuduvat uurimistööd, antakse tänapäeval välja stipendiume. Ühte neist kasutaski käesoleva kirjutise autor, külastamaks New York'i lähedal Tarrytownis Rockefelleri Arhiivikeskust (*Rockefeller Archive Centre*), kus hoitakse Rockefelleri perekonna arhiivi alates 1880. aastatest ning mis on uurijatele avatud 1975. aastast. Arhiivis on ligikaudu 45 000 000 lk dokumente, 250 000 fotot ja 3 500 filmi.

Käesolev kirjutis püüab valgustada eesti teadusloo ühte konkreetset aspekti – eestlaste ja Eesti suhteid Rockefelleri Fondi (edaspidi tekstis Fond) ning teiste Rockefelleri poolt loodud heategevusorganisatsioonidega. Arutluse all on eelkõige see, kuidas Eesti teadus 1920.–1930. aastatel eemalt vaadatuna ning muu Euroopaga võrrelduna paistis ning millised olid ameeriklaste huvid ja kommentaarid.

Paraku pole arhiivis kõik materjalid uurijatele avatud ning kõiki materjale ei ole seal ka säilitatud. Seega on tegu teema ühe teatava rakurisi valgustamisega, mis sillutab teed loodetavasti tuleviku vastavasunaalistele põhjalikumatele ja süsteemsematele uurimustele. Eesti teadlastest on Rockefelleri Arhiivis töötanud Elmar Järvesoo. Käesoleval ajal tegeleb selle teemaga Eestis veel Algo Rämmer.² Teema uurimist hõlbustab Tartu Ülikooli Raamatukogus asuv osaline komplekt Fondi aastaraamatutest.

Artikkel tugineb peamiselt Rockefelleri Arhiivi kahe kogu – Rockefelleri Fondi projektid ja stipendiumid ning *International Education Board*'i (edaspidi Nõukogu) materjalidele.

Fondi projektid ja stipendiumid

Fond asutati 1913. a *edendamaks inimkonna heaolu kogu maailmas*. Oma algusaegadest peale orienteerus Fond nii stipendiumite jagamisele kui Fondi enda alustatud projektide rahastamisele. Algselt küllaltki süsteemitult jaotatud üksiktoetused kujunesid mõne aja pärast enam suunatud tegevuseks, mille hõlbustamiseks moodustati Fondi sees allüksused. (Rahvusvaheline Tervise Nõukogu (*International Health Board*) näiteks tegeles meditsiiniga seotud projektidega ning selle kaudu on saanud toetust mitmed eesti meedikud.) Fondi prioriteedid on jagatavad nelja rühma: a) meditsiin, tervishoid ja rahvastikuteadused; b) põllumajandus ja loodusteadused; c) kunstid, humanitaar- ja sotsiaalteadused; d) rahvusvahelised suhted.³ Rõhuasetused eelistuste vallas on aja jooksul muutunud.

Teoreetiliselt peaks kõnesolev (arhiivi-)fond sisaldama teavet eesti arsti-, sotsiaal- ja loodusteaduste kohta. Kuid esiteks pole individuaalstipendiumite toimikud avatud (tegemist pole isegi mingi ajalise piiranguga) ning teiseks on kaudseid vihjeid, et pärast Eesti nõukogude huvisfääri sattumist osa materjalidest hävitati. Seda kinnitavad nii arhiivi kartoteegis säilinud kaardid viidetega allikaile, mida enam ei leita kui ka arhiivitöötajate eneste häbelikud ülestunnistused.

Materjale leiab siiski mõnede Fondi poolt Eestis toetatud projektide kohta. Tegemist on peamiselt kunagiste stipendiaatide nn järeltoetamisega. Mõneti on need Eesti olude valgustamiseks isegi huvitavamad, sisaldades hinnanguid Tartu ja Tallinna teaduse seisukorrale üldiselt.

Eraldi rühma moodustavad Fondi emissaride – nimetagem neid nii (inglisekeelne termin *officer*) – päevikud ja intervjuud, mis on kirjutatud valdavalt Eesti külastamise ajal või järel. Intervjuusid on tehtud ka välismaal viibivate eesti asjameestega ning õppejõududega, kelle juures Fondi stipendiaadid on viibinud. (Eesti teadusmeestest ainukesena võttis välismaalasi vastu prof Ludvig Puusepp, hinnates omakorda Tartus õppimas käinuid.)

Rahvusvahelise Haridusnõukogu (*International Education Board*) materjalid

Rahvusvaheline Haridusnõukogu (edaspidi tekstis Nõukogu) asutati 1923. aastal eesmärgiga arendada haridust kogu maailmas. Nõukogu jagas stipendiume sadadele üksikisikutele ja institutsioonidele 39 riigis. Selle peamiseks prioriteediks olid loodusteadused ja põllumajandus, vähem tähelepanu pöörati humanitaar- ja sotsiaalteadustele. Oma aktiivsuse tipul oli nõukogu aastail 1923–28, aasta hiljem ühineti Fondiga ning 1938. a Nõukogu tegevus lõpetati.⁴

Nõukogu fond kajastab peaaugalt eestlastest põllumajandussti-

pendiaatide, mõneti ka loodusteaduste (Paul Kogerman) kohta käivat. Stipendiume puudutav materjal on uurijatele avatud ja tundub, et see on tervikuna säilinud.

Juhuslikku materjali Eesti kohta leidub arhiivis mujalgi. Säilikud on jagatud geograafilise printsiibi alusel (Eesti tunnusnumber on 714), mis siiski ei välista, et Eesti kohta käivate toimikute vahel on mõni leht näiteks Etioopia asjadest. Fond tegeles Eesti küsimusega veel 1950. aastateni, mil mõned läände läinud eesti teadusmehed (Ervin Pütsep) sealt abi või nõu palusid. Sõja ajal aidati ka Eesti Vabariigi juudi rahvusest teadlastel USAsse emigreeruda.

Fond nägi teadust ja meditsiini kindlas ühiskondlikus kontekstis. Sotsiaalmeditsiin pidi olema rahvaste ja riikide stabiilsuse allikaks. Usuti, et tuleviku heaolu põhineb demokraatlike valitsuste tugevusel, valitsuste püsimine omakorda rahvatervishoiul. Esmaseks peeti riiklikku tervisekaitset. Üheks eesmärgiks oli mittestratigraafilise meditsiinikorralduse arendamine. Koostöös Rahvaste Liidu ja Punase Ristiga sooviti ehitada uut Euroopat, kaitsmaks Euroopa tsivilisatsiooni Nõukogude Venemaalt levida võivate haiguste (eelkõige tüüfuse ja koolera) eest. Kardeti midagi sarnast 1918–19 gripipandemiale. Eesti ja tema naabrite – Soome, Läti, Leedu ja Poola, aga ka Ida-Euroopa üldisemalt – puhul võiks märksõnaks olla *sanitaarkordon* Punase Venemaa vastu. Lisaks haigustele võis Puna-Venest levida ka ideoloogilisi väärnähte. Omaette sihiks oli saksa- ja austria-pärase meditsiinikorralduse ja -hariduse asendamine ameerikalikuga,⁵ mis tugines arvamusel, et sõja jooksul on Euroopa institutsioonid muutunud tagurlikeks ja ühiskonnad militaristlikeks ning natsionalistlikeks. Samuti muretseti I maailmasõja järel tekkinud uute riiklike moodustiste pärast – kui palju tõstavad neis pead natsionalism, antisemitism ja kommunism? Hirm oli nii saksa imperialismi, vene kommunismi kui epideemiade ees.

Sanitaarkordoni idee oli aga vastuolus terve mõistusega, mis käsib võidelda pigem põhjuste kui tagajärgedega. Põhjuste vastu võitlemisel oli Fondil prioriteediks preventiivmeditsiin – hügieeniinstituudid, aga näiteks ka põllumajanduse ja muude teaduste arengu suunamine ning toetamine. Hoolimata N Liidu poolsest huvist jäid toetused nõukogude teadusele vastastikuse poliitilise antipaatia tõttu siiski vähesteks. Fondi emissaride külaskäigud Venemaale olid aga veel 1930. aastatelgi küllaltki regulaarsed.

Individuaalstipendiumi jagamisel lähtuti printsiibist, mille kohaselt stipendiaat pidi olema oma erialal võimekas, piisavalt noor (eelistati alla 35-aastasi), kellel oleks potentsiaali ja eeldusi saada kodumaal juhtivaks teadlaseks, organisaatoriks ning *veduriks*. Järeloetuse andmisel eelistati endisi stipendiaate, kelle tööd hinnati edukaks ja vajalikuks.

Nagu juba mainitud, oli ameeriklaste Euroopasse tulek seotud Esimese maailmasõjaga. Sõja ajal toimis Rockefelleri *War Relief* programm,

toetati rahvusvahelist Punast Risti. Pärast sõda olid keskse tähelepanu all sõjas osalenud või lahingutandriks olnud riigid, eriti aga sõja tõttu tekkinud uusmoodustised. Ettevõtmisi oli mitmesuguseid. Ühe projekti raames, mille käigus saadeti 1920–28 Euroopa kliinikuile raamatuid, figureerib ka Tartu Ülikool.

Ida-Euroopa abistamist toetas ka Rahvasteliidu Terviseorganisatsioon, mis ise sai olulist abi Fondilt. Võib väita, et USA, kes Rahvasteliitu ei kuulunud, osales Rockefelleri heategevuslike organisatsioonide kaudu selle töös. Seega peegelduks Fondi tegevuses otseselt ka USA välispoliitiline doktriin Ida-Euroopas.

Eesti Ajalooarhiivi materjalide⁶ põhjal võib arvata, et kontaktid Rockefelleri Fondi ja Tartu Ülikooli vahel tekkisid 1921. a kevadtalvel. Fond pakkus Tartu Ülikoolile abi eelkõige meditsiiniõppe arendamiseks. Esiialgu visalt sujunud kontaktid (mitmed saadik Oskar Kallase meeldetuletused Tartu Ülikooli juhtkonnale)⁷ hakkasid siiski arenema umbes 1924. aastast. Toonane Eesti saadik USAs, Ants Piip, küsitles Fondi prioriteetide kohta ning pakkus välja omapoolsed seisukohad – Eesti on põllumajanduslik maa ning toetust vääriskid eelkõige põllumajanduserialad (*ollakse majandussituatsioonis, kus põllumehed orienteeruvad teraviljakasvatusele ümber piimandusele*).⁸ 1924. aastal olid esimesteks Tartu Ülikooli stipendiumikandidaatideks Peeter Kõpp, Andrei Mathiesen, Jaan Mägi ja Anton Nõmmik, esitajaks rektor Heinrich Koppel.⁹

Kuigi mõnes asjas jäädi kohe alguses hiljaks (näiteks põllumajanduslike õppefilmide valmistamise programmis, mis oli läbi läinud Taanis ja millist materjali oleks kindlasti huvitav praegu Eesti kohta omada), sai Rockefelleri toetust üle paarikümne eestimaalase. Peaasjalikult põllumajandus- ja meditsiinitegelaste kõrval olid esindatud ka loodus- (keemia) ja ühiskonnateadlased. Nõukogu toetuste osas oli kõige viljakam 1920. aastate keskpaik ja teine pool, mil enamus põllumajandustegelasi sai personaalse toetuse. Juba 1929. a (samal aastal ühines Nõukogu Fondiga) teatati sealte Tartu Ülikoolile, kes püüdis paari metsandusteadlast (Kaarel Verberg (Veermet), Paul Reim) *ette sööta*, et rõhuasetus on muutunud – eelistatakse peamiselt fundamentaalteadusi nagu füüsika, matemaatika, keemia, bioloogia.¹⁰ Arstid ja ühiskonnateadlased nautisid toetust kauem – kolmekümnendate lõpuni, nende rahad tulid peamiselt Fondist, mitte Nõukogust.

Üldiselt ei pidanud ameeriklased Eesti (nagu enamuse Ida-Euroopa) teadust eriti kõrgetasemeliseks. Selles valguses on individuaalsete grantisaajate kohta käiva informatsiooni analüüs diskreetne teema, sest sageli suhtutakse meie lugupeetud professoreisse küllaltki üleolevalt. Auväärsete teadusmeeste autoriteedi õõnestamine pole siiski selle artikli eesmärk. Kuna Rockefelleri Arhiivis on ainult osad toimikud avatud, saab meie puhul nii meeldivat kui ebameeldivat teemat edasi anda vaid Nõukogu stipendiaatide kohta, Fondi stipendiaadid jäävad kaudse hinnangu alla.

Eesti teaduse ja Rockefelleri heategevuse suhete detailsemaks iseloomustamiseks käsitlen eraldi põllumajandust, meditsiini, keemiateadust, naisstipendiaate ja emissaride päevikuid. Välja on jäetud sotsiaalse ja juurateadlased, kellest Fondi toetust said viis inimest (Nikolai Kaasik, Edgar Kant, Artur-Tõeleid Kliimann, Helmut Kristal, Juhan Vaabel), kuid keda mainitakse vaid ühel leheküljel.¹¹

Põllumajandus

Põllumajandusstipendiaate (k.a metsandus, kodundus jms) oli Eestist kaheksa. See on eesti stipendiaatide suurim erialarühm. Tundub, et võrreldes muu Ida-Euroopaga oli vastaval alal Eestist ühe elaniku kohta kõige enam Rockefelleri toel õppijaid,¹² mille põhjusi on raske välja tuua. Ilmselt kombineerub siin asjasse puutuvate isikute aktiivsus pluss selgelt rõhutamist leidnud rahvuslikud põllumajanduslikud prioriteedid.

Põllumajandusstipendiaate saab mitmeti grupeerida. Mõned neist valmistusid Põllumajandusministeeriumi, ehk siis kutseharidusinstituutide tarbeks (Mihkel Pill, Jaak Ümarik ja Alma Martin). Omaette võimalus on jaotada kandidaate stipendiumi saajaiks või mittesaajaiks (viimaste hulgas Hilja Huik, P. Kõpp, Theodor Pool jt). Taotlemise ebaõnnestumisel võib olla mitmeid põhjusi. Th. Pooli (1890–1942) puhul rõhutavad Nõukogu ametnikud, et ta on väga võimekas inimene – olnud põllumajandusminister, parlamendisaadik jne – kuid tema tegevus ei ole kanaliseeritud suunda, mida Fond aktsepteerib. Th. Pooli isik ja saavutused olid küll väga usaldusväärsed, aga tema aktiivsuse piirdumine ühistegevuse ja muude vabatahtlike organisatsioonidega polnud piisav veenmaks ameeriklasi, et ka niimoodi saab maailma parandada. Tegemist oli rahvajuhi, mitte teadlasega. Ja kuigi emissar A. Mann kommenteeris, et Th. Pool on kindlasti võimekam inimene kui parasjagu ametis olev põllumajandusminister A. Kerem, jäi Poolil Cornelli Ülikooli põllumajandusosakonnas, kuhu plaanid olid seatud, käimata.¹³

Ka Tartu Ülikooli agrarökonoomia professori Peeter Kõpu (1888–1960) taotlus jäi rahuldamata. Esialgselt Nõukogu poolt heakskiidetud toetus enesetäiendamiseks Berliinis ja Zürichis jäeti ära pärast emissar Manni 1926. a kevadist külastuskäiku Tartusse ja vestlust kandidaadiga. Mann märgib kuival, et Kõpu haridus on puudulik, samuti pole tal ühtki konkreetset uurimisplaani ega vaeva teda ka erilised eesmärgid, mille poole püüelda – teadusele kadunud inimene.¹⁴

Eitava vastuse sai ka maaparanduse ja sookultuuri tulevane professor Leo Rinne (1892–1976). Tema soovis õppida Breslaus ja Jönköpingis, samuti Minnesotas. Nõukogu märgib, et ei soovi toetada maaparandustehnoloogiale spetsialiseeruvat inimest.¹⁵ Meenutagem, et prioriteediks oli teadus. Ka mõnegi väljamaale õppima pääsenud professori kohta nentisid Rockefelleri ametnikud hiljem, et valikut tehes sai viga tehtud.

Väikese skandaali tekitas loomakasvatuse professor Jaan Mägi (1883–1939), kes täiendas ennast Berliini Põllumajanduskõrgkoolis professor E. Bauri ja Berni Ülikoolis professor J. Duersti juures. Juba õppeaasta algul kirjutas prof Baur Nõukogule kurja kirja, milles kaebas, et prof Mägi on esiteks liiga vana ja tal puuduvad igasugune teoreetiline ettevalmistus pärikkusteaduses. See tegevat Rockefelleri stipendiaatide vastuvõtmise väga tülikaks ja kulukaks. (Samad probleemid olevat ka jugoslaavlaste hr Koriciga.)¹⁶

Kuna olukord oli Nõukogule küllaltki ebameeldiv, järgnes kiire vastus Nõukogu põllumajandusosakonna juhataja C. B. Hutchison'i sulest. Ametnik vabandas tekkinud olukorra pärast, kinnitades, et mahajäänud Ida-Euroopa maadega tekib sageli olukord, kus ka juhtivatel akadeemilistel positsioonidel olevad inimesed on halva ja puuduliku ettevalmistusega. Kuigi ka antud juhul on valitud oma eriala parim (J. Mägi olevat parim kui mitte ainus tõuaretaja Eestis), on tulemus sageli kehv. Prof Baurilt päriti, kas ta peab paremaks J. Mägi viimist mõnda praktilise loomaareetusega tegelevasse institutsiooni, kus ta saaks üldisemat ettevalmistust, mitte teoreetilist geneetikat õppida. Samas soovitas ametnik saksa professoril järgmine kord põhjalikult järele uurida, kellega stipendiaadikandidaadi puhul tegemist.¹⁷ Nõukogu ja Fond kandidaadi ning teda vastu võtva institutsiooni vahelistesse kõnelustesse ei sekkunud, pooled pidid ise kokkuleppele jõudma.

Professor J. Mägi jäi Bauri juurde edasi, tutvus Duersti laboriga ning külastas veel mitmeid Euroopa loomaareetuskeskusi. Oma hilisemas aruandes kirjutas ta, kuidas sooritas pärikkuse alaseid eksperimente äädikakärbestega (plaanitsedes mõned neist loomakestest Eestisegi tuua) ning rottidega (millised katsed küll väga hästi ei läinud, sest oli talv ja rottidel polevat tuju olnud sugu jätkata). Eelnevat kokku võttes pole aga vähimatki põhjust arvata, et prof J. Mägi enesetäiendamine ja Nõukogu kulutused Eestile kasu poleks toonud – pigem vastupidi!

Mullateaduse ja agrikultuurkeemia professor ning Põllumajandusteaduskonna dekaan Anton Nõmmik (1882–1957) õppis 1925.–26. a Cornelli Ülikoolis. Tema juhendaja professor J. Lipman jääb Nõmmikuga rahule, mainides üht tuttavat viga – mehe eelnev haridustaust on pisut nõrk – kuid sellest saadi üle ning valikut ei kahetsetud. Lipman teeb aga A. Nõmmiku näitele tuginedes huvitava ning üldistava kommentaari. A. Nõmmik, kes oli lõpetanud Peterburi Ülikooli 1916, annab selgitusi ja teeb üldistusi Venemaa oludest ja kogemustest lähtuvalt ning on väga kinni kunagi omandatud teooriates ja teaduslikes tõekspidamistes. Seda kinnitavad ka Lipmani kontaktid teiste eurooplastega, kes kalduvad teaduses liigagi palju kummardama autoriteete, mistõttu neil puudub see teaduslik vaba mõtlemine, mis iseloomustab ameeriklasi.¹⁸

1926. a, veel USAs olles, taotles Nõmmik oma laboratooriumile tehnika muretsemiseks järeloetust, kuid rahaküsimine ei leidnud Nõuko-

gu toetust. Emissar Mann esines sel puhul üsna emotsionaalse ja küllaltki õela avaldusega nii põllumajandusteaduskonna kui prof Nõmmiku suhtes. Mann mainis, et põllumajandusteaduskonna juhtkond Tartus on kiiruga komplekteeritud ega ole tugev grupp. Lisades, et A. Nõmmik ei pruugi selles rühmas mitte kõige parem olla ning et tema väljavaated Eestiski on piiratud.¹⁹ Tahaks loota, et sellised hinnangud olid pigem lõõgigid küsija suu pihta.

Neutraalne dokumentatsioon iseloomustab agronoomi, TÜ heinakasvatuse dotsent Jaan Metsa (1891–1969) õpinguid Berliinis 1926.–27. a.²⁰ Sama kehtib taimearetaja, Jõgeva sordikasvatuse juhtaja, Mihkel Pilli (1884–1951) kohta, kes 1925. a USAs ja Kanadas viibis.²¹

Väga positiivne hinnang on antud Põllumajanduse Peavalitsuse abijuhatajale, põllutöökoolide peainspektorile Jaak Ümarikule (1891–), kes oli 1925. aastal USAs Cornelli Ülikoolis, kuid külastas ka teisi põllumajanduslikke kutseharidusasutusi.²² J. Ümariku hilisem tegevus Eestis leiab sageli emissaride poolset äramärkimist, näiteks kodunduse õppejõudude koolitamise puhul.

Metsandusprofessor Andrei (Andres) Mathiesen (1890–1955) oli Nõukogu ametnike jaoks kindlasti õnnelik leid.²³ Kogu 1925.–26. aastal Saksamaal ja Austrias veedetud enesetäienduse perioodil on ta Rockefelleri ametnike jaoks sümpaatne, seda ka inimesena. Teda iseloomustati kui joviaalset ja sõbralikku meest, kes Eesti metsandusele palju kasu toob.

Elmar Lepik (Leppik) (1898–1978) sai stipendiaadiks 1926. aastal ülikooli taimhaiguste katsejaama juhatajana. Koolitus ja töö Zürichis, Bernis ja Berliinis taimhaiguste ning seente morfoloogia alal venisid esialgselt plaanitud aastast kahe peale. Soovituse ajapikenduseks andsid Lepiku juhendajad, professorid E. Gaumann ja E. Fischer ning Lepik jääb Šveitsi 1928. aastani.²⁴ 1930. a sai Lepik põllumajandusstipendiaadist ainsana 600 dollarit järeldoetust aparatuuride ostmiseks, mis olid vajalikud taimhaiguste biokeemia uurimiseks Tartus.²⁵

Prof Gaumannil oli siiski üks kommentaar Lepiku isiku kohta: E. Lepik on võimeline väga põhjalikult töötama ja probleemidesse sügavuti minema, kuid seda eriti siis, kui ta töö areneb ühes kindlas suunas. Teema vahetus või uue idee sissetulemine ajavat noore teadlase segadusse ning säärane viga võivad tulevases teadlasekarjääris oluliseks saada.²⁶ Õnneks šveitslane siiski eksis, sest nagu teame, sai Elmar Lepikust üks tuntumaid eesti rahvusest teadusmehi, kes paraku pidi küll oma viljaka elu lõpupoolele eksilis veetma.

Meditiin

Rockefelleri toetus ja suhted arstiteaduskonnaga võib erialati jagada viieks: histoloogia (Harry Kull), rahvatervishoid (Mihkel Kask), anatoomia (Ernst Weinberg), neuroloogia (Johannes Riives, Voldemar Üprus, Samuel Zlaff ja kaudselt L. Puusepp²⁷), füsioloogia (Maks Tiitso, kaudselt Alfred Fleisch).

Meedikuile mõeldud isiklikud stipendiumid ja dokumendid pole Rockefelleri Arhiivis uurijaile avatud. Nõnda tuli kasutada hilisemate järelprojektide (Fondi projektid) raames tehtud kommentaare ja viiteid. Kuna H. Kull ja M. Kask jätkutoetust ei saanud, pole nende materjalid ka arhiivis kättesaadavad ega leia siinkohal lähemat analüüsi.

Anatoom Ernst Weinberg (1896–1946) sai 1926. a 12-kuulise stipendiumi. Juhendaja pidas teda võimekaks teadusmeheks, soovides teda oma uurimiserühma kauemaks jätta, kuid Fondi poliitika seda ei võimaldanud.²⁸ Weinbergi rahastamist pikendati siiski aasta võrra.

1929. a külastas emissar Daniel O'Brien Tartut, kus kuulis Weinbergi kohta palju positiivset. Väga head olid professorite Konstantin Koniku ja H. Kulli iseloomustused. Mõju avaldas seegi, et Weinberg sai professoriks 34-aastaselt. Üldse jättis Anatoomia Instituut hea mulje. 1938. a kirjutas emissar Harry Miller, et Weinberg on meeldiv, vaikne mees, põhiliselt huvitatud antropoloogiast, kuid teeb ka histoloogilist uurimistööd perifeersetes närvides osas.

1931. aastal küsis E. Weinberg Fondilt toetust uurimistöö jätkamiseks Tartus (lisaks Weinbergile endale viiksid seda ellu ka prosekotor Eduard Aunap ja assistent Valter Pärtelpoeg).²⁹ Probleem teadlaste jaoks oli töövahendites, mida Eesti riigi poolt eraldatud summade eest muretseda ei saa. Ameeriklased toetasid Weinbergi 500 USD ulatuses.

Kuigi anatoomia oli Rockefelleri üldisest finantseerimiskeemist väljapoole jääv eriala, suutis E. Weinberg oma toetuste kaudu tõestada, et *midagi temas on*. Kahjuks jäi töö pooleli – E. Weinberg emigreerus 1944. aastal Saksamaale, kus 1946. aastal suri.

Füsioloogidest määrati Fondi toetus Maks Tiitsole (1900–44) 1925.–26. a ning ta sai ka järeltoetust. 1928. aastal saab Tartu Ülikooli Füsioloogia Instituut 810 dollarit inventari ostmiseks. Kuigi aplikatsioonile olid alla kirjutanud Füsioloogia Instituudi juhataja prof A. Fleisch, pidasid Rockefelleri ametnikud vajalikuks rõhutada, et raha eraldatakse eelkõige ja ainult järeltoetusena endisele stipendiaadile M. Tiitsole ning raha eest soetatud peab jääma Tartu Ülikooli Füsioloogia Instituudi omandiks.

Kui 1932. aastal prof A. Fleisch sai kutse Lausanne'i Ülikooli ja avaldas soovi kaasa võtta ka 519 USD väärtuses Rockefelleri rahade eest soetatud töövahendid, oli Fondi vastus keelav.³⁰

1938. a instituuti külastav H. Miller märkis, et ainus instituudi assistent Ilo Sibul (1908–79) ei ole ilmselgelt prof Tiitsoga heades suhetes.

Sibul oli töötanud Fleischi alluvuses Tartus ning jätkanud koostööd ka professori Lausanne'is viibides.

Dr Üpruse arvates oli Sibul Fleischi soosik ning pidi saama õpetooli juhatajaks, kelleks sai aga hoopis Tiitso. Selle põhjal ei imesta H. Miller, miks viimane ei tea, millega tema assistent tegeleb. Emis-sar uuris ise välja, et dr Sibul töötas histamiini ja atsetüülkoliini alal ning polnud üldse ebaneeldiv inimene, sobides ka Fondi stipendiaadiks, kuid ilma õpetooli juhataja toetuseta ei saa olla Rockefelleri stipendiumi kandidaat.³¹

Rockefelleri Fondi jaoks oli Tartu ja Eesti teaduse lipulaevaks professor Ludvig Puusepp (1875–1942) ja tema meeskond Tartu Ülikooli Närvikliinikus. Puusepa nimi (sageli koos P. Kogermaniga) leidis

Eestit külastanud emissaride päevikutes sagedast äramärkimist. Siinsesse närvikliinikusse tuldi Fondi toetusel ka mujalt maailmast õppima. Dr Givkovichi kohta arvasid tema Tartu võõrustajad küll, et mees huvitub vähem teadustööst ja soovib vaid kiiresti opereerimistehnikat omandada.³² (Mainitakse veel dr Cassianot Itaaliast ja dr Borosowichi Vilniusest³³ – jääb selgusetuks, kas mainitud mehed olid Fondi stipendiaadid.)

Professor L. Puusepp ise Rockefelleri stipendiaat ei olnud. Tema meeskonnas said Fondi toetust Voldemar Üprus (1902–56), stipendiaat 1934. a; Johannes Riives (1895–1971), stipendiaat 1931–32 ja 1936–37; Samuel Zlaff (1903–41), stipendiaat 1938. a. J. Riives sai ka järeldoetuse aparaatide soetamiseks 1933. a (analüüsimaks kliiniku kasvajate kollektiooni, samuti alustamaks kirurgilisi, patoloogilisi ja eksperimentaalseid langetõve uuringuid) ja V. Üprus 1936. a (uurimaks higistamise ja veresoonte laienemise neuroloogilisi põhjusi ning veresoonte innervatsiooni).³⁴ Meeskonnale antud stipendiumite ja järeldoetuste taga seisis suuresti L. Puusepa isik. On märgitud, et J. Riivesele antud järeldoetuse initsiatiiv tuli otseselt Puusepalt,³⁵ kuid Fond poliitikat jälgides säilitati väljakujunenud tava, mille kohaselt järeldoetusi said peaauglikult endised stipendiaadid.

Tartu Ülikooli Närvikliiniku tegemistele elasid Rockefelleri inimesed küllaltki tõsiselt kaasa. Kuigi aja edenedes tekkis märkusi L. Puusepa enda vananemise kohta, oli kliiniku meeskonnatöö muljetavaldav.

Joonis 1. Dr Voldemar Üprus (Foto ÜS Raimla arhiivist).

Emissarid märgivad, et enda järglasena nägi professor Puusepp dr J. Rii-vest (viimane emigreerus 1944. a, dr Zlaff tapeti aga juba 1941. a Tartu tankitõrjekraavis).

Ometi vastati ka L. Puusepa taotlustele eitavalt. 1936. a ei rahastatud tema monograafia *Brain Surgery* III osa trükkimist. Kommentaarid olid napid – pole prioriteetne.

1935. a on R. W. Gerard andnud oma kommentaari L. Puusepa ja P. Kogermani plaanitsetavale koostööle aju keemiliste protsesside uurimise osas. Ühiselt kavatseti uurida aju orgaanilisi rauaühendeid, vastavaid regionaalseid ja patoloogilisi varieeruvusi. Emissar leidis aga teema olevat sulepeast välja imetu ning soovitas hoopis mitteküllastunud lipiide uurida, mis pidi emissari arvates olema oluline faktor neurokeemias.

Palju kõneainet pakkus L. Puusepa lootus Tallinnasse rajatavale Keskskhaiglale ja plaanidele asutada sinna neuroloogia instituut, kus tegeldaks teadustööga (õppetöö oleks jäänud Tartusse). Vastava institutsiooni loomise plaan tehti 1937 jõulude ajal, kuid toetus sellele sai järgmisel aastal emissar D. O'Brieni eitava vastuse. Ameeriklase arvates pidi neuroloogiateaduse ja eriti kirurgilise neuroloogia keskuseks Baltikumis jääma Tartu. Seisukohta pole kahjuks kommenteeritud.³⁶ Varasemast on teada, et D. O'Brienile avaldas Tartu kiire areng ja edusammud sügavat mõju.³⁷

Keemia

Keemikutest eraldati Rockefelleri toetus Adolf Partsile (1904–) ja Paul Kogermanile (1891–1951). Viimane sai ka järeltoetusi. A. Partsi kohta leiame arhiivist vähe materjali, mistõttu keskenduks P. Kogermanile, kes oli 1936. a asutatud Tallinna Tehnikaülikooli esimene rektor ning sõjaeelse Eesti üks silmapaistvamaid teadlasi.

Ameeriklaste huvi Kogermani vastu oli seotud põlevkiviüuringute-ga ning temas nähti toonase Eesti ja kogu Baltikumi juhtivat orgaanilise keemia spetsialisti. Põlevkiviüuringuid pidas Fond tähtsaks, kuigi üldiselt ei tahtnud raha rakendusüuringuteks anda. Eesti riik pidas põlevkivi arendamist väga oluliseks ning säärane õng tuli appi ka keemioteaduse arendamisele Tartu Ülikoolis.

1927. aastal sai P. Kogerman Nõukogu toetuse Harvardis õppimiseks, teenides ka mitu järeltoetust (1930, 1932, 1933). Oma aruannetes mainib P. Kogerman, et seni kuni pole saadud jalgu alla rakenduskeemia-le (nii praktikas kui õppetöös), on keemia olukord Eestis nigel. Keemiku-te aruannetest ja nende visiteerimistest Fondi emissaride poolt on ka kõi-ge rohkem rahalisi kommentaare olukorrale Eestis ja Tartus. Üldistavana jääb kõlama, et professori palgast Tartus elamiseks piisab, kuid välisrei-sideks enam mitte; või et labor on varustatud inventariga, kuid reaktiivi-deks raha ei jätku. Ühe võimalusena olukorraga kohanemiseks nägi

Kogerman aktiivset koostööd teiste teadusharude esindajatega. Projektist L. Puusepaga oli juba juttu. Lisaks esitas P. Kogerman ühisprojekti botaanikutega tsüaniidide uurimiseks ja hüdrobioloogidega järvesetete ja planktoni keemilise analüüsi alal. Kogerman mainib ka koostööd Th. Lippmaa ja Heinrich Riikojaga.³⁸

Prof P. Kogerman haris end välismaal ja osales mitmetel konverentsidel. 1933. a kasutas Kogerman Fondi toetust Zürichis prof Ruzicka laboratooriumis töötamiseks. Teda seal külastanud Fondi töötaja oli üpris üllatunud, kui nägi professor Kogermani tudengitest pungil laboratooriumis poole laua ääres oma tööd tegemas. Ruumipuudusele vihjates ei lubatud Kogermanil kasutada prof Ruzicka suuri privaatlaboratooriume. Samuti pidi Kogerman maksma kõige, isegi korkide eest, mida ta laboris kasutab.³⁹ (Analoogset juhtumit mainis ka A. Parts – nimelt oli temalt ka suruõhu eest raha küsitud, kuna eeldati, et Fondi stipendiaat peab sääraseks kulutuseks valmis olema...)⁴⁰ Emissar märkis, et Kogermanile oli suureks abiks eesti kodanik ja Tartu Ülikooli vilistlane Moses Wolf Goldberg (s. 1905), kes töötas professor Ruzicka juures assistendina.⁴¹

Kajastatud kirjeldused on toodud selleks, et näidata, kuidas sihi-kindlad inimesed läbi raskuste oma eesmärgi poole liikusid. 1936. a raporteerib P. Kogerman Rockefelleri Fondile, et see, mille nimel ta 15 aastat võitles, on ellu kutsutud – Tallinna Tehnikaülikooli Keemiateaduskond on loodud, eesmärgiga koolitada keemiatööstuse tehnoloogia spetsialiste.⁴² Samas kurdab Kogerman, et tööd on siiski mõnevõrra raske alustada, kuna suur osa laboratooriumide sisustust ja raamatukogu on jäänud Tartusse. Taotlus Tallinna Tehnikaülikooli Raamatukogu sisustamiseks ei leidnud heakskiitu. Võib arvata, et selleks oli soovimatus toetada tehnoloogilisi suundi vastandina teadusele.

Naisstipendiaadid

Põige sugupoolteuringute valda saab võimalikuks tänu kahele kangele eesti naisele, kes Rockefellerilt õpinguteks toetust taotlesid. Neil mõlemal tekkis USA ametnike silmis raskusi enda tõestamisega just oma soo tõttu. Viimaks sai Alma Martin võimaluse ennast USAs täiendada, Hilja Huik jäeti sellest aga ilma.

Mõlemad kandidaadid, toetatud põllumajandusministri poolt, olid esitatud 1926. aastal algavaks õppeaastaks. Otseselt seisis nende esitamise taga J. Ümarik – üks esimesi eestlasi Rockefelleri stipendiaatide hulgas ja põllumajandusliku kutsehariduse korraldaja Eestis. Üheks tema projektiks oli Kehtna Põllumajanduskooli asutamine 1925. aastal. Esimesed kasvandikud oleksid pidanud kooli lõpetama 1927. a detsembris. Plaanide kohaselt pidid nad veel jõudma kuulata ka 1926. a jooksul välismaal kogemusi saanud lektoreid, kelleks olid valitud A. Martin ja H. Huik. Eesti poolel oli plaanis õppejõukandidaate koolitada Cornelli

Ülikooli põllumajanduskolledžis ning Iowa osariigi põllumajanduskolledžis ning seda toetas ka Eestit küllastanud Rockefelleri emissar A. Mann.

Eialgu peeti mõlemaid kandidaate nende senise ettevalmistuse põhjal sobilikeks, kuid siis tekkis tõrge, mida saab seostada sooliste eelarvamustega. Hilja Huik (Laagus) (1902–90) oli toona 24-aastane, lõpetanud Tartu Ülikooli keemiateaduskonna, vallaline. Ta pidi saama toitumise ja toiduainetekeemia õppejõuks Kehtnas. Cornelli Ülikool aktsepteeris H. Huiki, kuid korraga leidsid Nõukogu ametnikud, et H. Huik on *liiga noor* (tunduvalt alla seni toetust saanute keskmise vanuse) ja alles töötab oma magistritöö kallal, lisaks on tema koolitamisega seotud teatavad *riskid*, näiteks abiellumine... Heakskiitev otsus võeti tagasi, hoolimata emissar Manni kinnitusest, et Huik on hea ettevalmistusega ning vajab oma tulevases töös ettevalmistust just sellistel aladel (biokeemia, bakterioloogia ja füsioloogia), mida Tartus piisavalt hästi ei saa.

Otsus jäi eitavaks ka vaatamata Cornelli Ülikooli (nais)professorite toetusele ja emissar Manni uuele kirjale, milles iseloomustati Huiki kaheaastase USAs oleku järel kui üht paremini ettevalmistatud vastava ala õpetajatest Euroopas. Mann lõpetab: *Kuigi ma ei saa eitada riski, mida kätkeb endas selline suur investering nii noorde naisterahvasse, olen ma ikkagi veendunud, et asi oleks vajalik ellu viia.*⁴³

Teine Eesti naiskandidaat, Alma Martin (s. Lossmann) (1894–1969), oli 32-aastane, õppinud Peterburis, Tartus ja Soomes. Ta oli abielus ja kolme lapse ema. Martin oli plaaninud kõigepealt läbida suveülikooli Cornelli Ülikooli juures, et seejärel jätkata Iowa osariigi põllumajanduskolledžis.

A. Martini õppima siirdumise protsess pidurdus samuti 1926. a kevadel. Maikuu avastab Nõukogu, et Martin on abielus, mees elab ja see on tal kohustusi pere ees, lisaks veel kolm last – selline inimene ei peaks stipendiumi saama! Nii A. Mann kui J. Ümarik kirjutasi, et tema abikaasa saab ise hakkama ja lapsed viiakse vanaema juurde. Lõpuks (suveülikooli minna on küll juba hilja) jõuab A. Martin USAsse – Mann ja Ümarik on suutnud otsustajaid veenda, apelleerides Eesti põllumajandushariduse kõikuma löönud tulevikule. Iowas ollakse proua Martiniga rahul. Nagu mitmete teiste eesti stipendiaatide puhul mainitakse esialgselt keeleprobleemi.

Oma aruannet ja tänukirja USAsse alustas A. Martin vabandusega, kirja hilinemise pärast, sest *Eestis ei käi asjad nii kiiresti ja õlitatult kui USAs.*⁴⁴ Vaevalt, et Hilja Huik temaga ühel meelel oli!

Emissaride päevikud

Rockefelleri emissarid väisasid Eestit iga paari aasta järel ja vahel sagedamini. Tavaliselt tuldi Helsingist või Leningradist ja lahkuti Riia suunas. Seega on samade kaante vahel kirjas ka meie naabrite kohta käiv. Peamiselt tunti huvi kohalike teaduskeskuste (Tartu Ülikool, hiljem ka Tallinna Tehnikaülikool) vastu ja jälgiti kunagiste stipendiaatide käekäiku. Kui viimastel oli mingeid soove vms, siis üritati asja kaaluda ja teinekord tuldi neile ka vastu.

Rockefelleri ametnikud, kes töötasid välja Fondi poliitikat, pidid olema rippumatud kohalikest poliitilistest oludest ja võimudest. Samas oli neil suur otsustamisõigus, mis puudutas näiteks toetuste jagamist. Eesmärgiks oli välja sõeluda võimekamad inimesed ja institutsioonid ning kindlaks määrata nende ambitsioonikus ja tahtmine midagi korda saata.

Ameeriklaste silmis oli Eesti liiga väike ja seepärast ei kirjutanud emissarid Eesti ega ka tema Balti naabrite kohta pikki olukirjeldusi ja analüüse. Seevastu NSVL kohta kogutud materjal on Rockefelleri Arhiivis väga mahukas ning sisaldab endas informatsiooni piisavalt laia sotsiaalajaloo kirjutamise tarbeks. Eestis juhtus korra ka näiteks selline äpardus, et emissar saabus Tartusse 1. mail ning oli sunnitud kurvalt tõdema, et üldise pidutsemise keskelt õnnestus kätte saada vaid M. Kask Tervishoiuinstituudist. Temalt pärinebki Tartu meditsiinikorralduse ja teadustöö kohta käiv aruanne,⁴⁵ mis paraku pole enam *Eesti teadus Rockefelleri Fondi pilgu läbi*.

Üks esimesi Eestit külastanud emissare oli Alan Gregg 1924. aastal. Tema raportit ei õnnestunud leida, kuid teda on teiste poolt aegajalt tsiteeritud. Gregg kirjutas, et põhimõtteliselt on nii Reykjaviki, Helsingi, Tartu, Riia kui Kaunase ülikoolid üks keskpärane värk. Tal pole midagi üksikute paremate inimeste toetamise vastu, aga üldiselt pole mõtet neisse kohtadesse raha paigutada, kuni ei kerki esile silmapaistvaid professoreid.

Polevat siin õieti kellelgi ka õiget uurijavaimu. Raha andmise korral tuleb anda ka idee, milleks seda kasutada. Tartus pole ühtegi õppetooli, mida võiks toetada nende endi poolt loodud teaduskoolkonna või -suuna pärast. Siiski esitab Gregg ühe huvitava idee, mis mõnes mõttes meenutab kunagist professorite instituuti. Tartu ülikoolile oleks tulevikus parim kui sellest saaks venelastele (nõukogudelastele) läänliku hariduse andmise keskus. Tartu on koht, kus osatakse vene keelt. Siia saab tuua inglise keelt mitte rääkijaid ida poolt. Seega – mainitud ülikoolidest leiab just Tartu omapärast *halastust* – siia võiks luua väikese (1,2 miljoniline rahvas ei vaja ju suurt), aga hästi varustatud hariduskeskuse (kus rõhk meditsiiniharidusest rääkides võiks olla prekliinilistel ainetel).⁴⁶

Üks 1926. aastal Rockefelleri Fondi poolt Euroopa teadlaste hulgas läbiviidud küsitlus oli mõeldud osutama Euroopa juhtivatele teaduskeskustele. Tartu Ülikoolil oli au saada sellesse nimekirja ühel korral – väljavalituks osutus Ernst Öpik (1893–1985) ja valdkonnaks statistiline astronoomia. (Öpik nagu teada, töötas hiljem pikalt Harvardis.)

Emissarid mainivad, et teaduslikke alusuuringuid Tartus suurt ei tehta. 1938. a kirjutati, et kuna Tartu on väike koht, käib Fondi emissar siin harva. Säärasel juhul aga poeb rektor nahast välja näitamaks kõike, mida kauge (ja tähtis) külaline näha soovib. Konkreetsel juhul oli küsimuse all bioloogia-alane eksperimentaalteadus. Nähtut emissar ise eksperimentaalteaduseks ei pidanud. *Meie õnneks* kordub sama lugu Riias ja Kaunases.⁴⁷ Külastajale-väisajale pakkus Tartus põhjalikumalt huvi ainult P. Kogerman ja L. Puusepp. 1933. a kirjutas Warren Weaver, et lisaks Puusepa omale on arstiteaduskonnas kaks õppetooli, kus tehakse fundamentaalteadusi – füsioloogia (Tiitso) ja farmakoloogia (Georg Barkan) – need kaks on ka suurima eelarvega instituudid, vastavalt 3300 ja 2700 Ekr aastas.⁴⁸

Teiste Balti riikide teaduskeskustega võrreldes peetakse Tartut siiski mitmel alal juhtivaks ning kui siiakanti toetusi anda, siis just Tartusse.⁴⁹ Samalaadne on ka Tallinna ja Tartu vahekord. Tallinna Tehnikaülikooli raamatukogu sisustamiseks Kogerman raha ei saa. Puusepp ei saa raha Tallinna Keskhaigla närvikliinikust teadusasutuse tegemiseks. Ameeriklaste arvates peab Tartusse jääma eesti teadus ja eriti õpetus. Kas siinkohal on põhjuseks tartlaste *lobby*-töö või külaliste endi tõekspidamised, ei julge kommenteerida.

1938. aastal soovitab meie kohalik teadusmees, V. Üprus Fondil anda siinsetele teadlastele stipendiume enesetäiendamiseks välismaal, mitte niivõrd aga grante aparatuuri jms muretsemiseks. Lisades, et hetkel pole siiski piisavalt häid kandidaate ei meditsiini- ega loodusteadustes.⁵⁰

Ülikooliga tutvunud emissarid rõhutavad üldiselt, et kõik on tore ja suhteliselt korras.⁵¹ Instrumente on vähe, aga tudengid tunduvad rõõmsad, hästi riides ja elu näikse edenevat. 1933. aastal mainiti, et ülikoolil on 5–7 stipendiumi, millega noori mehi välismaale lähetada. Ameeriklaste puhul tuleb rõhutada, et nad oskavad tunnetada ja hinnata vana ülikooli hõngu. Läti ülikooli visiteerimisel, eriti 1920. aastatel, rõhutati korduvalt, et see on liialt uus ja sisseelamata. 1930. aastate lõpus avaldas Riia kui pealinn oma uute hotellidega juba suuremat mõju.

Soome puhul räägitakse palju keeleprobleemist. Sealne *rassiküsimus* on ameeriklastele muljet avaldanud. Ilmselt pärineb informatsioon rootsikeelsetelt professoritelt. Mainitakse et (keegi ei ütle küll välja, et *mongolid* – vt joonis 2)⁵² soomlased ja nende keel tõrjub rootslasi akadeemilistest ametitest ja positsioonilt välja (*kui oleks tegemist mõne teise rahvaga, võiks oodata rassirahutusi ja kodusõda*).⁵³ Eesti puhul mainitakse paaril korral probleeme seoses üleminekuga vene-aegselt profes-

suurilt eesti keelele. 1931. a mainis emissar van Sickle Kaarel Robert Pusta kommentaare eesti keelele lülitumise vaevadest, mis polevat veel lõppenud.⁵⁴ 1938. a kirjutati, et eesti keeles pole ühtegi teadusõpikut, kasutatakse saksa- ja inglisekeelseid. Tartu puhul oli ameeriklaste kõnepruugis sageli kasutusel Dorpat!

Tabel 1. Eestlased Rockefelleri Fondi stipendiumi taotlejad, kelle toimikud on kättesaadavad Rockefelleri arhiivikeskuses. Tärn tähistab ebaõnnestunud taotlejaid.

Nimi	Valdkond	Õpingud	Järeldoetus
Elmar Lepik	põllumajandus (taimekaitse)	1926-1928	1930
Jaan Mets	põllumajandus	1926-1927	
Andrei Mathiesen	metsandus	1925-1926	
Alma Martin	kodumajandus	1926	
Jaan Mägi	põllumajandus	1926-1927	
Jaak Ümarik	põllumajandus	1925	
Anton Nõmmik	põllumajandus	1925-1926	
Mihkel Pill	põllumajandus	1925	
Harry Kull	meditsiin (histol.)	1925-1926	-
Johannes Riives	meditsiin (neurool.)	1931-1932; 1936-1937	1933
Voldemar Üprus	meditsiin (neurool.)	1933-1934	1936
Samuel Zlaff	meditsiin (neurool.)	1938	-
Ernst Veinberg	meditsiin (anat.)	1927-1928	1931
Maks Tiitso	meditsiin (füsiol.)	1925-1926	1929
Mihkel Kask	meditsiin (tervish.)	1935-1936	-
Paul Kogerman	keemia	1927-1928	1930, 1932, 1933
Adolf Parts	keemia	1931-1932	
Edgar Kant	maj. geograafia	1931-1932	
Artur-Tõeleid Kliimann	õigusteadus	1932-1933	
Nikolai Kaasik	õigusteadus	1931-1933	
Helmut Kristal/Kadari	õigusteadus	1933-1934	
Juhan Vaabel	õigusteadus	1935-1937	
Hilja Huik*	kodumajandus	-	
Theodor Pool*	põllumajandus	-	
Leo Rinne*	põllumajandus	-	
Peeter Kõpp*	põllumajandus	-	

Joonis 2. Balti rahvaste koht rasside puul Rockefelleri arhiivis leiduva originaali järgi.

Rockefelleri Fondi poliitilised tõekspidamised

Baltimaid peeti vene huviväeriks. Kaasaegne Rockefelleri uurija Paul Weindling leiab, et nii nagu ei toetatud Venemaad – punased ja Sak-samaad – imperialistid, jäid toetusest kõrvale ka Baltimaad – neid peeti nõukogude mõju all olevaks.⁵⁵ Seetõttu pole näiteks Rahvusvaheline Ter-vise Nõukogu, mis rajas mujal Ida-Euroopas terveid hügieeniinstituute, Baltimaadel ellu viinud ühtegi suurprojekti. Ei ole teada, kas Eesti pool vastavaid eesmärke üldse omas. Küll on säilinud pikad kirjutised Lätist, mis serveerisid meie lõunanaabreid kui piiriiriiki ja rõhutasid vajadust toetada sealset tervishoidu, et vall Punase Venemaa vastu püsiks.⁵⁶

Fondi ametnike jaoks olid Baltimaad vastuolulised – eelkõige nähti muidugi Poola-Leedu konflikti. Samas oli selgeks saamas, et Soome ki-sub Skandinaavia suunas ja pole sugugi sarnane oma Eesti hõimlastega,

keda usutavasti tõmbas jälle Venemaa (Tartu rahu!). Euroopa suurriikide suhtumist baltlastesse tõlgendati 1920. aastatel järgmiselt: *Prantsusmaa soosib Poolat ja Lätit, Inglismaa Leedut ja Eestit, Venemaa ja Saksamaa tulevad ka mängu – Saksa juba ekspluateerib Leedut ja Venemaa Eestit [...]. Juba esialgne pilk Baltimaile näitab, et nad on samasugune probleem nagu nende lõunapoolsed naabrid – Balkani riigid [...]. On küsitav, kui palju baltlased bolševikke armastavad [...]. Igatahes vihkavad paljud neist Balti junkruid [...]. Kindel on, et kes siseneb Balti riikidesse, siseneb Venemaa eeskotta ja võib siin kuulata Venemaa probleemide kajasid.*⁵⁷

1920. aastate sõnavõttud jäävadki võibolla ainsateks siinset üldpoliitilist olukorda lahkavateks. Edaspidi räägiti Eesti ja Baltimaade puhul juba peamiselt teadusest kuigi üldine huvi ühiskondlike olude vastu polnud kadunud – näiteks natsistuva Saksamaa puhul on just kohalikud olud emissaride lemmikteemaks.

Vahest on oluline lisada eriti ameeriklaste juures, et tähtis on ka endast hea mulje jätmine. Emissarid iseloomustavad kohatud inimesi sageli teatavate füsiognoomiliste tunnuste abil: joviaalne, sõbralik, loid, elavate liigutustega, vaikne jne. Selles mõttes on lätlased Rockefelleri arhiivi põhjal suutnud meist parema mulje jätta. Meeldivad eestlased olid kindlasti sellised mehed nagu E. Lepik, A. Mathiesen ja P. Kogerman. Vastupidine näide on dr J. Riives, kelle kohta 1935. a kirjutab R. Gerard, et mees võib ju hea olla, aga kuivõrd ta midagi ei räägi, jääb see ebaselgeks.⁵⁸

* * *

Rockefelleri poolt rajatud heategevuslike struktuuride näol on tege- mist analoogiga tänapäeval George Sorose poolt loodule. Paralleelid on ilmsed – toetustega püütakse saavutada mitte ainult teaduslikke, vaid ka ühiskondlikke eesmärke. Erilise tähelepanu all on Ida-Euroopa, kõnesolevatel perioodidel kõige enam muutusi läbi tegev piirkond. Ajastule iseloomulikult olid toonased filantroobid siiski rohkem uskumas bioloogiliste (mehhaaniliste) tegurite tähtsust ühiskonna arengus. Meditsiin, reaalteadused, põllumajandus leidsid enam tähtsustamist kui sotsiaal- ja humanitaarteadused. Sorost iseloomustab kindlasti ka suurem avatus. *Open Society Institute* jt organisatsioonid kardavad vähem Ida-Euroopa ebastabiilseid piirkondi, võibolla ka seepärast, et tänapäeva struktuurid pole enam nii tihedalt suurriikide välispoliitika kiiluvees.

Rockefelleri heategevusorganisatsioonide ajaloo uurijad on väitnud, et heategevuse ja muutuste nimel ettevõtetu oli teatavas mõttes ikkagi läbi- kukkumine – Teist maailmasõda ei suudetud ära hoida. Pigem vastupidi – toetati sõjaks valmistuvate riikide spetsiifilisi vajadusi, parandati (nagu tagantjärele arusaadav) kutsealuste tervist ning ettevaatusabinõudest ja

eelarvamuslikest hoiakutest hoolimata sai Versailles's rahu järgne *patuinas* Saksamaa lõpuks ikkagi piisavalt palju toetusi.

Eesti puhul ei tohiks siiski pessimistlikke hinnanguid endale lubada. Läbikukkumist ei saanudki siin olla, sest lähtuvalt ameerikalikest tõekspidamisest, mille järgi Baltimaid Venemaa lahkulöönud osadena käsitleti, ei läinud Rockefelleri Fond ja teised sellega seotud heategevusorganisatsioonid liiga sügavale eesti ühiskonda. Siia jagatu oli aga kindlasti Eesti teadusele äärmiselt vajalik ja kasutoov. Jääb mulje, et asjad Eestis ameeriklaste arvates arenesid. Mida aeg edasi, seda enam nimesid leidis mainimist emissaride aruannetes, halvustavaid noote jääb aga vähemaks.

Eestis, kus tahetakse liituda Euroopa ja maailma institutsioonidega, on kasulik tunda huvi selle vastu, kuidas me teistele paistame. Lisaks edevuse rahuldamisele saame võõra pilgu läbi õppida ennast pilkupüüdivamaks, huvitavamaks ja kasulikumaks muuta. Kindlasti võib artiklis igaüks näha ka isiklikku külge – nii mitmedki Rockefelleri Fondi ametnike julmad seisukohavõetud toetusetaotlejate suhtes panevad mõtlema enda vastavasisulistele ettevõtmistele. Ebaõnnestumisi on igal teadlasel. Õnneks leidub ajaloost piisavalt näiteid selle kohta, kuidas takistusi trotsides on jõutud eesmärgini. Mehed-naised, kellest oli juttu, on oma tööga pannud aluse eesti rahvusülkoolile Tartus.

Viited ja kommentaarid

- ¹ Eesti Entsüklopeedia. VII kd. Tartu: Loodus, 1936. Lk 267.
- ² **Algo Rämmer.** Rockefeller Foundation's travel stipends and Tartu University. // *Historia Scientiarum Baltica '99. Abstracts. XIX Baltic Conference on the History and Medicine.* Vilnius, 1999. Pp. 49–50.
- ³ *A Guide to Archives and Manuscripts at the Rockefeller Archive Center.* Compiled by E. J. Oakhill and K. W. Rose. Rockefeller Archive Center: New York, 1989. P. 17–19.
- ⁴ Samas. Lk 11.
- ⁵ Üheks aspektiks oli püüe vähendada saksa keele rolli, muuhulgas ka teaduses.
- ⁶ EAA. 2100-4-338.
- ⁷ EAA. 2100-4-338. L 19–26.
- ⁸ RAC, RF, Record Group 12.1, Box 53, Folder: Diary/W. Rose
- ⁹ RAC, IEB, Series 1, Sub-series 4, Box 76, Folder 1261.
- ¹⁰ EAA. 2100-4-369. L 32–34.
- ¹¹ RAC, RF, Record Group 1.1, Series 700, Sub-series 700 S, Box 22 A, Folder 165.
- ¹² RAC, IEB, Series 1.1, Box 24, Folder 339.
- ¹³ RAC, IEB, Series 1, Sub-series 4, Box 78, Folder 1281.
- ¹⁴ RAC, IEB, Series 1, Sub-series 4, Box 92, Folder 1214.
- ¹⁵ EAA. 2100-4-369. L 8.
- ¹⁶ RAC, IEB, Series 1, Sub-series 4, Box 74, Folder 1236.
- ¹⁷ Samas.
- ¹⁸ RAC, IEB, Series 1, Sub-series 4, Box 76, Folder 1261.
- ¹⁹ Samas.
- ²⁰ RAC, IEB, Series 1, Sub-series 4, Box 74, Folder 1247.
- ²¹ RAC, IEB, Series 1, Sub-series 4, Box 77, Folder 1279.
- ²² RAC, IEB, Series 1, Sub-series 4, Box 81, Folder 1330.

- ²³ RAC, IEB, Series 1, Sub-series 4, Box 74, Folder 1242.
- ²⁴ RAC, IEB, Series 1, Sub-series 4, Box 73, Folder 1228.
- ²⁵ RAC, RF, Record Group 1.1, Series 714, Sub-series 714 D, Box 1, Folder 3.
- ²⁶ RAC, IEB, Series 1, Sub-series 4, Box 73, Folder 1228.
- ²⁷ L. Puusepp ja A. Fleisch ise toetust ei saanud, kuid nende instituutides töötavad teadlased said ja nii mõnigi kord tänu oma juhendaja autoriteedile.
- ²⁸ RAC, RF, Record Group 1.1, Series 714, Sub-series 714 A, Box 1, Folder 1.
- ²⁹ Teemaks: "The relationship between the *pars nervosa* of the hypophysis cerebri and the diencephalic centers", dr Aunap uurib maksa vereringe morfoloogiat, dr Pärtelpoeg püüab lokaliseerida pisananääret stimuleerivaid ganglionirakke.
- ³⁰ RAC, RF, Record Group 6.1, Series 1.1, Box 3, Folder 29.
- ³¹ RAC, RF, Record Group 12.1, Box 44, Item: Diary/H. Miller 1938. P. 24–25.
- ³² RAC, RF, Record Group 12.1, Box 44, Item: Diary/H. Miller 1938. P. 23.
- ³³ RAC, RF, Record Group 6.1, Series 1.1, Box 3, Folder 29.
- ³⁴ RAC, RF, Record Group 1.1, Series 714, Sub-series 714 A, Box 1, Folder 2.
- ³⁵ Ibid.
- ³⁶ RAC, RF, Record Group 6.1, Series 1.1, Box 3, Folder 29.
- ³⁷ RAC, RF, Record Group 1.1, Series 714, Sub-series 714 A, Box 1, Folder 2.
- ³⁸ RAC, RF, Record Group 1.1, Series 714, Sub-series 714 D, Box 1, Folder 4.
- ³⁹ RAC, RF, Record Group 1.1, Series 714, Sub-series 714 D, Box 1, Folder 4.
- ⁴⁰ RAC, RF, Record group 12.1, Box 64, Folder: Diary/Tisdale.
- ⁴¹ 1941. a jookseb Goldbergi nimi veel korra paberitest läbi – üritatakse seda juudisoost teadusmeest Euroopa sõja ja natside eest USAsse toimetada. 1942. a see õnnestuski. RAC, IEB, Record Group 2 – 1941, Series 714, Box 224, Folder 1561.
- ⁴² RAC, RF, Record Group 1.1, Series 714, Sub-series 714 D, Box 1, Folder 4.
- ⁴³ RAC, IEB, Series 1, Sub-series 4, Box 71, Folder 1188.
- ⁴⁴ RAC, IEB, Series 1, Sub-series 4, Box 74, Folder 1241.
- ⁴⁵ RAC, RF, Record Group 1, Series 100, Box 27, Folder 217.
- ⁴⁶ RAC, RF, Record Group 1.1, Series 786, Sub-series 786A, Box 1, Folder 1.
- ⁴⁷ RAC, RF, Record Group 12.1, Box 44, Folder: Diary/ H. Miller. P. 24.
- ⁴⁸ Ibid.
- ⁴⁹ RAC, RF, Record Group 1.1, Series 714, Sub-series 714 A, Box 1, Folder 2.
- ⁵⁰ RAC, RF, Record Group 12.1, Box 44, Folder: Diary/ H. Miller. P. 25.
- ⁵¹ RAC, RF, Record Group 12.1, Box 53, Folder: Diary/Robbins. P. 71.
- ⁵² RAC, RF, Record Group 1.1, Series 708, Box 1, Folder 1b.
- ⁵³ RAC, RF, Record Group 1.1, Series 787, Sub-series 787A, Box 1, Folder 5.
- ⁵⁴ RAC, RF, Record Group 12.1, Box 64, Folder: Diary/van Sickle.
- ⁵⁵ **Paul Weindling**. Public Health and Political Stabilisation: The Rockefeller Foundation in Central and Eastern Europe between the Two World wars. // *Minerva*. 1993. vol. 31. Pp. 253–267.
- ⁵⁶ RAC, RF, Record Group 1.1, Series 708, Sub-series 708 A, Box 1, Folder 1a.
- ⁵⁷ RAC, RF, Record Group 1.1, Series 708, Box 1, Folder 1b.
- ⁵⁸ RAC, RF, Record Group 1.1, Series 714, Sub-series 714 D, Box 1, Folder 4.

Mälestusi Villem Ernitsast

Hillar Palamets

Keelemehe, ühiskonnategelase ja karskuse eestvõitleja Villem Ernitsa (16.07.1891–10.05.1982) elu oli põhisias seotud Tartu ja sinse ülikooliga. Seda alates ülikooli astumisest 1911. aastal kuni elu lõpuni ülikooli pensionärina.

Ernits oli viimane veel elus olnud Eesti Asutava Kogu liige ja üks viimaseid, kes võis isiklike muljete alusel jutustada rahvusülikooli avaaktusest 1. detsembril 1919. Viimane on teatavasti 98. eluaastat astuv Aleksander Elango, kes 17-aastase Tartu Kommertskooli õpilasena sai aktusekutse oma sõbralt ja mõttekaaslaselt Ernitsalt. Ernits oli saanud kaks kutset – ühe kui rajatava rahvusülikooli õppejõud, teise kui Asutava Kogu hariduskomisjoni liige. Ja selle teise kutse ta loovutaski Elangole.

Sõjajärgses Tartus oli Ernits markantne kuju. Omaaegne Kirjandusmuuseumi direktor Peeter Olesk meenutas Ernitsa 100. sünniaastapäeva puhul: *Villem Ernits oli väga vanaks meheks elanud laps. Ta oli kuni viimaste eluaastateni väga usaldav ja tema usalduslikkust jõuti arvutuid kordi kuritarvitada. Eesti kultuurilukku läheb Ernits eelkõige ernitslikkusega, ta ei pööranud ümbrusele ega selle väikekoodanlikkusele mingit tähelepanu. Ernits kandis ülikonna all kampsunit ja kampsuni peal lipsu, jalas olid tal kirsasaapad. Mäletan, kuidas ühel promotsioonil ülikooli aulas oli Ernitsal käsi pidevalt püsti, nii et koosoleku juhataja sellele enam tähelepanu ei pööranud. Küsisin Paul Aristelt, mis see tähendab. Ariste vastas, et Ernits lihtsalt võimleb koosoleku ajal, temal on ishias.*

Ernits oli populaarne, aga ta ei olnud võimude seisukohalt autoriteet, teda peeti ikka veidrikuks. Samal ajal rääkis Ernits asjadest, millest võimukandjad kartsid rääkida, häbenesid või pidasid koguni võimatuks rääkida – neist asjust kõneles Ernits enesestmõistetavalt. Tal puudus võltskohanemisevõime, millest nüüd paljud tegelased väidavad, et ainult nii sai ellu jääda. Ernitsa kogemus näitab, et ellu võis jääda rääkides asjadest nii, nagu sa õigeks pidasid.

Ernitsat kutsuti filoloogiga sanitariks, sest tema sõnavõttud ja küsimused näiteks väitekirjade kaitsmisel olid legendaarsed ja oodatud. Alati oli teada, et ta võtab sõna. Ernits võis küsida, miks on dissertandi nimi vene keeles kirjutatud pehmenusmärgiga, ehkki eesti keele hääldus seda

ei nõua. Seda laadi eksmusi leidis Ernits järjekindlalt ja äraostmatult. Teda ei olnud võimalik vaikima panna väitega, et dissertandile ei ole see ehk kasulik. Ernitsat huvitas tõde, tema huvi teadusliku täpsuse vastu piisiasjades oli lapselikult siiras.

Ernits jutustas allakirjutanule, et dissertatsioonide lugemine ja hiljem kaitsmisel sõnavõtmine oli vanuigi tema põhiline hobi. Sellel oli Ernitsale ka oma pragmaatiline tähendus. Väitlusest osavõtnuna oli tal moraalne õigus istuda kaitsmisele järgnenud pidulauda ja süüa kõht täis paremat rooga. Sest talle määratud väikesest pensionist nappis. *Käin hommikuti Tähtvere pargis hagu korjamas, sest küttepuid ei jõua alati osta. Mulle on see heaks kehaliseks harjutuseks. Ariste käib ka, aga tema jookseb koeraga. See on talle hommikuvõimlemise eest.*

Kui hakkasin 20 aasta tagasi koguma ülikooli vanadelt olijatelt mälestusi, oli Villem Ernits arusaadavalt üks esimesi, kelle poole pöördusin. Tema jutustus ongi järgnevatel lehtedel.

Tartust, ülikoolist ja maailmast

Villem Ernitsat intervjueerib Hillar Palamets. 12. juuni 1979. a.

Millised on teie esimesed mälestused Tartu linnast?

Esimest korda tulin ma Tartu linna möödunud sajandi lõpul. Olin siis nii kuue-seitsme aastane paras jõmpsikas, kes liikus siia-tänna ja keda isa ikka kaasa võttis. Ja kord võttis isa mind kaasa Tartusse. Mäletan, et sõitsime hästi kaua hobusega ja mina küsisin iga metsatuka taga, et kas linn ei hakka juba paistma. Nii suur oli tahtmine Tartusse jõuda. Aga isa ütles, et ikka edaspidi, ikka edaspidi.

Lõpuks jõudsime Tartusse. Peatusime Meltsi tiigi juures. Isa ajas hobuse koos vankriga tiiki, et pikal teel kuivanud vankrirattad turduksid. Edasi sõitsime Peterburi tn nr 42, kus asus tuntud talurahva kauplus C. A. Wirkhaus. Selle poe hoovipoiss oli meie kaugelt sugulane. Öömajal olimegi selle hoovipoisi toakeses. Mulle, maapoisile, tundus see kamber päris kena linnakorterina. Siis sõitsime koju tagasi ja esimene mulje Tartu linnast jäi mulle päris kena. Aga lähemat ei mäleta, see oli ikkagi üle 80 aasta tagasi.

Aga hiljem?

Hiljem sai Tartust minu koolilinn. Õppisin siin Aleksandri gümnaasiumis ja ülikoolis. Aga kooliaastate sissejuhatuses veel nii palju.

Esiteks õppisin ma külakoolis. Seal oli kooliõpetaja Johannes Saar, Pala kuulsa Abram Saare poeg, vahva mees. Tema pani mind esimesest jaost kohe kolmandasse jakku, teist jagu vahele jättes ja kolmandast jaost soovitas minna edasi õppima Kodavere kihelkonnakooli. Seal oli õpeta-

jaks Samuel Käär, tollaegse terminoloogia järgi öeldes – Tõnissoni mees – aga seejuures väga nupukas ja tark mees. Ta taipas, et minul oleks kasulik peale kihelkonnakoolis pakutava veel ühte ja teist juurde õppida. Seepärast tegi ta mulle ettepaneku õppida tema juures erakombel õhtupoolikuti veel saksa, prantsuse ja ladina keelt, mida ta väikest viisi oskas. Selleks, et näidata, et ma õpetuse eest ka tasun, võttis ta iga keele pealt terve aasta eest ühe rubla – kolme keele pealt siis kokku kolm rubla. Igal õhtupoolikul käisin paar-kolm tundi tema pool õppimas. Minu arvates pole maailmas vaevalt et midagi taolist juhtunud ja minul on jäänud sellest õpetajast väga hea mälestus.

Kihelkonnakoolis olin esialgu alamas klassis. Esimese koolipäeva lõpul pandi mind järgmisse klassi ja esimese nädala lõpul veelgi kõrgemale, viimasesse klassi. Jäin sinna klassi kolmeks aastaks, kuna ma ei saanud minna kohe linna edasi õppima. Sellise koolitee tagajärjel jäin aga mõnest loodusteaduse osast ilma, mis esines keskmise klassi õppekavas ja mida gümnaasiumis enam ei õpitud.

Tartus astusin gümnaasiumi IV klassi. Meelde on jäänud selline asi. Tol ajal oli kombeks pidada hommikupalvusi eraldi sakslastele, venelastele ja eestlastele. Meie usuõpetuse õpetaja, vana Kornelius Treffner, Hugo Treffneri vend, märkas, et ma oskasin pisut harmooniumi mängida, olin seda kihelkonnakoolis harjutanud. Kuna tal oli köstrit vaja, siis pani ta mind ametisse. Neli aastat mängisin hommikupalvustel koraale.

Kornelius Treffner oli küllaltki tark inimene. Usuõpetusest ei seletanud ta meile kuigi palju, küll aga andis mõista, et usuõpetus on niisugune aine, mida võib väga mugavalt seletada ja millega ei maksa inimesi koormata. Tema juures läksid usuõpetuse eksamid väga libedalt ja minul jäi sellest mehest väga hea mulje.

Millal ja kuidas sai teist Tartu ülikooli üliõpilane?

Lõpetasin gümnaasiumi kuldmedaliga 1911. aastal. Mind huvitas soome-ugri keeleteadus, mida aga tol ajal ei saanud Tartu ülikoolis õppida. Tahtsin minna õppima Helsingi ülikooli. Gümnaasiumis õppides olin Tartu linna kodanikuna saanud kaupmees Šamajevi stipendiumi, see oli tubli summa, 100 kuldrubla aastas, millest 65 rubla kulus õppemaksuks, nii et 35 rubla jäi endale. Tartus edasi õppides avanes mul võimalus saada Šamajevi stipendiumi juba 300 rubla aastas. Just selle stipendiumi pärast jäin Tartu ülikooli.

Esialgu kirjutasin ennast sisse ajaloo erialale. Mõni aeg hiljem hakkasin õppima slaavi filoloogiat, kuna arvasin, et slaavi keeltele on mitmeid kokkupuutepunkte meie keelega. Peamist huvi tundsin aga endiselt soome-ugri keelte vastu. Soome keelt õppisin väljaspool ülikooli korraldatud Oskar Kallase soome keele kursustel. Kallase soovitusel sain *Positimehe* juurde Soome uudiste tõlkijaks ja kirjutajaks. Lugesin hoolega Soome lehti ja nende alusel kirjutasin Soome teateid.

1911. a saatis *Postimees* mind Helsingisse ühele laulupeole, kus ma tutvusin professor Setäläga. Veelgi varem oli professor Kettunen käinud minu kodus Kodaveres ja me olime saanud headeks sõpradeks.

See oli aeg, mil Soomes hakkas ilmuma *Ylioppilaslehti*. Mina kirjutasin sellest *Postimehes* ja avaldasin soovi, et ka meil oleks selline asi tarvilik. Selle peale saatis Oskar Kallas Eesti Üliõpilaste Seltsile kümme rubla paberrahas, et pange leht käima, minu poolt on esimene toetus siin.

Eesti Üliõpilaste Selts hakkaski *Üliõpilaste lehe* nime all ilmuvat ajakirja asutama. Kuna mina olin algataja, siis olin seal ka tegev ja kirjutasin küllap vist kõige rohkem neile artikleid. Vahepeal olin ka toimetuse liige. Esimene number ilmus 1914. aastal ja ilmus see ajakiri neli numbrit aastas, nii kaua kuni sõda talle lõpu tegi. Pärast sõda jätkas ilmumist juba *Üliõpilastelehe* nimetuse all, kuid selle ajakirjaga puutusin ma vähe kokku.

Kus ruumides toimus teie õppetöö ülikoolis?

Ajaloo-keeleteaduskonna õppetöö toimus peamiselt ülikooli peahoones ja selles majas, kus praegu asub ajaloo keskarhiiv [praegu Eesti Ajalooarhiiv – toim.]. Tol ajal oli seal üliõpilaste ühiselamu, üliõpilas-söökla ja alumisel korrusel olid ka mõned auditooriumid. Loengud algasid akadeemilise veerandiga ja kestsid täistunnini. Ei mäleta, et õppejõud oleksid loenguid pidanud mundris. Mundrit kandsid vaid mõned vene üliõpilased, mina ise pole üliõpilase mundrit küll kunagi kandnud. Kehtis kursuste ja semestrite süsteem, kuid ettenähtud loengute kõrvalt võis igaüks nii palju kuulata teisi aineid kui tahtis ja jõudis. Esialgu olin ma selles osas õige ahne. Pärastpoole aga leidsin, et liiga suur ahnus pole kasulik ja siis jätsin loengutel käimise vähemaks. 5–8 tundi päevas tuli ikkagi ära.

Üliõpilasaaastatel elasin Tartus mitmel pool erakorterites, esialgu sugulaste, siis tuttavate ja hiljem päris võõraste pool. Igal kevadel andsin korteri käest ära, et mitte suve eest üüri tasuda ja sügisel otsisin uue korteri. Kolimine oli halb just raamatute tõttu, nende tassimine ühelt poolt teise, mille juures võis raamatuid kaduma minna. Korteriüür oli nii kolme rubla ümber kuus.

Räägitakse, et te polevat oma elus tilkagi alkoholi suhu võtnud. On see nii?

Alkoholi maitset olen proovinud ja kogu minu elu kohta tuleb ehk üks supilusikatäis pruugitud alkoholi välja. Nii et teoreetiliselt ma tean, mis purjusolek on ja kuidas alkohol mõjub, aga praktiliselt ei ole ma seda kunagi proovinud. Suitsetanud olen oma elus paar paberossi. Asi oli nii, et enne Esimest maailmasõda peeti Tallinnas Eesti Rahva Muuseumi pidu ja Tartust sõitis sinna erirong, paar vagunit üliõpilasi täis. Meeleolu oli kõrge ja selles meeles ma suitsetasin esimese paberossi oma elus ja

igaüks, kes vagunis seda pattulangemist pealt vaatas, andis selle eest muuseumi heaks rubla, nii et kokku tuli 15 rubla.

Millistes välisriikides olete käinud oma pika elu jooksul?

Nõukogudemaal olen käinud muidugi Venemaal, Ukrainas ja Valgevenemaal, siis veel Karjalas, Komis ja Udmurtias. Välisriikidest tulevad Soome, Ungari (Ungari toleaegetes piirides käisin ja seal, kus praegu on Rumeenia ja Jugoslaavia), Poola, Šveits (Itaaliat olen kaugelt näinud, aga seal käinud ei ole), Prantsusmaa, Saksamaa, Holland, Belgia, Inglismaa (Iirimaa olen näinud, aga käinud seal ei ole), Norra ja Rootsi. Siis veel USA, mitmes osariigis olin ja Kanada, samuti mitmes osariigis sai oldud.

Enamuses nendes riikides käisin seoses rahvusvahelise karskusliikumisega. Ookeani taga olen olnud kahel korral ülemaailmsel karskuskongressidel. Pean ütleva, et Ameerikas viibimine avaldas mulle küllaltki suurt mõju. Kasvõi välimuse poole pealt – varem kandsin vuntse, nüüd lasin vuntsid maha ajada, sest ameeriklastel olid näod lagedad ja ka minu oma muutus lagedaks. Aga ka psühholoogiliselt. Ameeriklaste suhtumine maailma on üldse irooniline ja sportlik. Minu karakteris leidub seda ka õige palju.

Tuleb meelde üks väike lugu Ameerikast. Otsin ja sain kingiks hulga igasuguseid raamatuid. Muretsesin nende tarvis ühe suure metallrautusega kohvri, mis raamatuid täis oli ilmatu raske. Olin selle kohvriga hädas ja juhtusin New Yorgis kurtma, et kuidas ma selle raske kohvriga hakkama saan. Naerutati ja öeldi: ei tea, kuidas teil, aga meil Ameerikas

Joonis 1. Villem Ernits Eesti Kirjandusmuuseumi päeval 1975. a. (Foto: EKLA. B-101:583).

on see küll lihtne asi. Toodi mingi väikeste ratastega käru, mis nokaga tõstis kohvri üles ja sõidutas auto peale. Auto pealt tõsteti kohver laeva ja Tallinnas ole hea ja võta oma kohver vastu.

Ameeriklastega on mul olnud kokkupuuteid hiljemgi. 1950. aastate lõpul korraldati Moskvast Ameerika näitus. Mina käisin ka seal mitmel korral. Näituse komissariiks oli Richard Nixon. Seal näidati esimest korda Nõukogude Liidus ringekraaniga kino. Ma tahtsin seda uudist väga näha, aga pileteid ei olnud kusagilt saada. Vaatan, et näituse väljakul jalutab keegi mees, vähe teistmoodi riides ja vähe teise näoga. Aimasin, et küllap see on Ameerika-poolne korraldaja. Ja nii see oligi. Astusin tema juurde, teretasin inglise keeles ja rääkisin oma loo ära. Nixon vastas: *Ma ei luba teile midagi, aga proovime*. Läksime siis kino ukse juurde ja Nixon ütles seal, et minu sõber Tartu ülikoolist tahab seda värki näha, kas te ei võiks teda sisse lasta? Kõpsti lastigi mind sisse ja ma nägin ringkino ära. Isiklikku tutvust me Nixoniga ei teinud, aga hää jutt oli meil küll.

Kui palju keeli te oskate?

Sellele küsimusele ei oska isegi vastata. Asi on selles, et keelte oskuses on väga palju astmeid ja minul neid astmeid on ka väga palju. Ma pean kõige vähemaks keeleoskuseks seda, kui tuntakse ära teatud teksti alusel, mis keel see on. Kui sellega aga eksitakse, siis on ainult aimamine, mitte aga oskus. Ka kõnelemine on väga suhteline asi, oleneb sellest, mille üle kõnelda ja kuidas kõnelda. On võimalik ennast treeneerida lühikesteks väljaastumisteks ja jääb mulje, et osatakse seda keelt, aga tegelikult osatakse väga piiratud ulatuses. Teiselt poolt on samuti väga raske rääkida laialdasel alal, mida sa ise ei tunne.

Praegu, 88. eluaastal võin rääkida – nimetame järjekorras: eesti, vene, soome, poola, saksa, ungari keeles. Teatud kombel ja teatud raskustega rootsi, läti ja leedu keeles. Ka ladina keeles olen natuke tõnganud kõnelda ja vanakreeka keeles olen paar pisisjakest kokku kombineerinud, aga see ei tähenda veel keeleoskust, see on isenesest õige raske keel. Väikest viisi olen tegelenud sanskriti ja esperantoga.

1930. aastatel olite tegev Varssavi ülikooli juures. Mida meenutate sellest ajast?

Tol korral toimus kodanliku Eesti ja Poola vahel teatud lähenemine. Selle lähenemise käigus tuli Poola president keemiaprofessor Ignacy Mościcki Eestisse külla ja käis ka Tartus. Avaldati arvamist, et Eestist tuleks kedagi saata Poolasse keeli õppima ja Poola asjadega kohapeal tutvuma. Kuna olin varem natuke poola keelt õppinud, siis arvati, et võiks mind saata. Olin ka sellega päri ja nii sain 1931. aastal stipendiaadina Poolasse. Varssavi ülikoolis küsiti, kas ma ei tahaks mõnele poolakale eesti keelt õpetada. Vastasin, et hea meelega, aga kas me ei teeks seda lektoraadi kujul, siis saaksid teised ka õppida. Oldi nõus ja ülikool asu-

taski eesti keele lektoraadi, kus ma õpetasin eesti keelt. Edasi kerkis küsimus ka soome keele õpetamisest ja nii sai minust Varssavi ülikooli eesti ja soome keele lektor.

Sellega ühenduses tekkis mõte asutada Soome-Eesti-Poola ajakiri. Olid olemas Poola-Eesti ja Poola-Soome ühingud. Pidasin mõlemaga läbirääkimisi, nad olid nõus ja nende kaasabil asutatigi ajakiri *Poola-Soome-Eesti Ülevaade*. Kuna poolakatel oli raha ja paberit, siis sai teoks neli korda aastas ilmuv kena illustreeritud ajakiri. Juriidiliselt vastutasid selle eest poolakad. Mina olin tegevtoimetaja, tellisin artikleid Eestist, Soomest ja Poolast ning organiseerisin nende tõlkimist poola keelde.

Kui 1939. a septembris algas Teine maailmasõda, oli ajakirja viimane number parajasti trükikojas. Selle numbri kui ka poolakeelse Eesti albumi käsikirja saatus jäi mulle teadmata. Albumi käsikiri oli kenasti koos ja sellest oleks tulnud ilus väljaanne.

Sõja esimestel päevadel ilmusid Saksa pommituslennukid Varssavi kohale. Esialgu oli neid vähe ja ei osanud neid ka karta. Ükskord sattusin aga kohta, mille lähedusse kukkus saksa pomm – käis ma ilma kärakas ja õhuline lõi mul nagu võru ümber pea. Kogu keha tõmbus higiseks. Sellest peale muutusin ettevaatlikuks. Tänavale minnes vaatasin iga kord, kas ei ole lennukeid õhus ja hoidsin vähem ohtlikule tänavapolele.

Septembri keskpaigaks oli Varssavi pooleldi ümber piiratud. Nüüd tegid välisdiplomaadid Poola valitsusele ettepaneku, et neil ja muudel välismaalastel lubataks linnast lahkuda. Poolakad võtsidki raadio teel sakslastega kontakti ja lepiti kokku, et teatud päeval katkestatakse ühes rindelõigus neljaks tunniks tulevahetus, nii et välismaalased saaksid sealtkaudu minna sõja jalust ära. Pakke tohtis ainult niipalju kaasa võtta kui ise kanda jõudsid. Ei poolakad ega sakslased abistanud Varssavist lahkujaid rindejoone ületamisel. Mul oli kaasas neli pakki, kaks käes ja kaks riputatud üle õla. Suure kiirusega pakke kogudes olin võtnud enda raamatupaki asemel hoopiski ühe võõra.

Sakslased võtsid meid viisakalt vastu, panid rongi ja sõidutasid Königsbergi. Seal sain esimest korda elus proovida saksa ühepajarooga, mis maitstes päris hästi. Selle *mixtum compositum*'is oli herneid ja porgandeid ja muud taolist, mis *Eintopfgericht*'i koosseisu kuulus.

Königsbergist sõitsin läbi Leedu ja Läti tagasi Tartusse, jättes alanud suure sõja selja taha. Aga esimene asi, mis ma Tartus nägin, olid linna kohal tiirutavad sõjalennukid, punased viisnurgad tiibade all.

1920. aastatel olite tihedalt seotud karskusliikumisega ja selle majaga, mis asub peahoone taga Toome nõlval. Mida võite selle Eesti Karskusliidu maja kohta rääkida?

Tol ajal oli see maja väiksem – kahekorruseline punasest telliskivist hoone. Maja kuulus ühele saksa advokaadile, kes oli nõus maja müüma Eesti Karskusliidule. Kodanlikus Eestis oli kaotatud tsariaegne

alkoholikeeld. Üks osa alkoholi müügist saadud tuludest määrati kultuuri toetamiseks. Omajagu raha – aastas nii paar miljonit marka – anti karskusliikumisele. See võimaldas meil maja osta. Advokaadile anti ostulepingu sõlmimisel minu allkirjaga vekseldist kolmele miljonile margale. See on kõige suurem vekseldist, millele ma kunagi olen alla kirjutanud.

Pärast 1926. a karskusekongressi tekkis meil aga selline karskuse ortodoksia, mis ei lubanud alkoholi müügist saadud kasumeid karskuse arendamiseks võtta – see raha on ju ikkagi alkoholiga seotud. Tehti suuremeelne, aga rumal otsus loobuda nimetatud summadest, lootes, et riik hakkab meile andma raha harilikus korras. Riik andis küll, aga sedavõrd vähe, et meie hästi korraldatud karskustöö sai tugeva hoobi.

See maja Toome nõlval oli nagu väike ministeerium. Iga maakonna kohta tuli oma instruktor. Oli oma keskasutus, ilmusid karskusesisulised ajakirjad, trükkisime oma raamatuid. Nüüd pidime rahapuudusel paljustki sellest loobuma.

Personaalia

Arheoloogide õpetaja Vilma Trummal 75

Ain Mäesalu

Tundub uskumatuna, et enamiku praegu Eestis tegutsevate arheoloogide õpetajal – ikka nooruslikult elurõõmsal ja säraval Vilma Trummalil – täitub 21. novembril juba 75 aastaring. Õnnitluste kõrval on igati sobilik ära märkida ka meie armastatud õppejõu olulised tööd ja tegemised. Kõiki neid üles lugeda nagunii ei jõua.

Vilma Trummal (neiupõlves Õunroos) sündis 1924. aasta 21. novembril Harjumaal Padise valla Ämari külas Uustalu talus. Ta õppis Padise 6-klassilises algkoolis, Tallinna-Nõmme Erareakoolis ja Tallinna Õpetajate Seminaris, mille lõpetas 1945. aastal kuldmedaliga. Samal aastal astus ta õppima ajalugu Tartu ülikoolis, lõpetas selle 1950. aastal arheoloogina ja asus suunamisjärgselt tööle õppejõuna Tallinna Õpetajate Instituudis. 1951. aastal sai Vilma Trummalist TRÜ aspirant.

See oli väga keeruline ajajärk. 1950. aastal alanud *kodanlike natsionalistide* otsimine ei jätnud puudutamata ka arheolooge. Tartu ülikoolis likvideeriti arheoloogia õppetool ja kabinet. Leiukogud, arhiiv ja raamatukogu anti üle Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudile ning viidi Tallinnasse. Teatud ajaks lõpetati Tartu ülikoolis ja üldse kogu Eestis arheoloogide ettevalmistamine.

Noorele aspirandile Vilma Trummalile anti uurida vene-eesti suhte varasem periood nii arheoloogiliste kui vanemate kirjalike allikate valgusel. Selge see, et vastaval teemal polnud tol ajal võimalik kirjutada ainult faktide tõesest analüüsist ja sündmuste objektiivsest valgustamisest lähtudes. Vilma Trummal suutis kehtestatud mängureeglitega kaasa minna ja nelja aasta jooksul valmis kirjutada 438 lehekülje paksuse väitekirja *Vene-eesti vastastikused suhted IX sajandist kuni XIII sajandini*, mille kaitsmine 4. novembril 1955. aastal lõppes talle ajaloo kandidaadi kraadi omistamisega. Aspirantuuri ajal jõudis Vilma Trummal lisaks väitekirja koostamisele saada ka kahe poja emaks.

1955. aasta 16. märtsil asus Vilma Trummal tööle Tartu Ülikooli NSV Liidu ajaloo kateedrisse, algul vanemõpetajana (0,5 kohaga), siis dotsendi kt-na ja 1973. aastast dotsendina. 40 aasta jooksul luges ta enamikku arheoloogiaalaseid loengukursuseid, küllalt pikka aega ka NSV Liidu ajaloo vanema perioodi ajalugu, juhendas arvukalt kursuse- ja diplomitöid.

Paljud praegused ajaloolased mäletavad hästi oma esimese studiumiaasta Vilma Trummali *Arheologia aluste* loenguid, kus auditoorium oli pime, näidati arvukalt *udupilte*. Või tema koostatud väga faktiderohket vastava aine õpikut.¹ Eksamil ja suhtlemisel üliõpilastega oli Vilma Trummal aga üks kõige heasüdamlikumaid ja mõistvamaid õppejõude kogu ajaloo osakonnas. See ei jäänud märkamata ka nõukogulikule bürookraatialle. Tudengitele vastutulelikkuse eest eksamil sai ta muuseas isegi paaril korral rektori käskkirjaga noomida.

Tihedamalt suhtlesid Vilma Trummaliga arheoloogiale spetsialiseerunud tudengid ja tema juhendamisel on valminud umbes 40 diplomitööd. Paljud nooremad kolleegid mäletavad neid maikuu päevi, kui vastavalminud peatüki käsikirjaga sai Vilma Trummali juurde koju tormatud. Enamasti ootas diplomandi seal lisaks õpetussõnadele veel kohv ja võileivad ning juhendaja emalikult hoolitsevad sõnad: *Kirjutamise vahepeal ikka sööge ka.*

Teadustöös keskendus Vilma Trummal esmajoones Tartule ning on üheks linnaarheoloogia rajajaks Eestis.

Meil, nagu ka paljudes Lääne-Euroopa maades, puudusid kuni II maailmasõjani keskaegsete linnade arheoloogilise uurimise traditsioonid.² Nõukoguliku ideoloogia surve tõttu polnud ka pärast sõda neil objektidel lihtne kaevamisi teostada, sest linnu peeti eelkõige saksa kultuuriga seonduvaks.

Tartus alustati keskaegsete objektide arheoloogilisi uurimisi siiski suhteliselt vara. Seda põhjendati vajadusega otsida siit Kiievi suurvürsti Jaroslav Targa rajatud *vene linna ja vene-eesi igipõliste sõprussuhete jälgi*. Kõigepealt juhendas Vilma Trummal aastail 1956–58 ja 1960 arheoloogilisi kaevamisi Tartu linnusel. Uurimistööde tulemused avaldas ta 1964. aastal omaette raamatuna.³

Vene-Eesti sõprussuhteid kajastavaid leide tuli linnuselt välja siiski suhteliselt napilt. Ühe avastatud kihi seostas ta küll venelastega, aga selle dateeris uurija vaid aastatega 1030–61. Seejuures rõhutas Vilma Trummal oma raamatus ka vene kroonikate teateid, kuidas eestlased (sossolid) 1061. a kevadel venelased Tartust minema kihutasid. Vastava fakti vaikisid paljud vene ajaloolased tol ajal maha. Ühtlasi näitas kogutud leiuaines veenvalt, et eestlaste oma linnus oli Toomemäel paiknenud juba mitu sajandit enne nimetatud sündmusi ja Jaroslav Tark polnud sugugi Tartu rajaja.

Joonis 1. Arheoloogilised päästetööd Tartus Lätte tänaval (praegu Lossi tn). 1981. Foto erakogust.

Järgnevalt alustas Vilma Trummal arheoloogilisi uurimistöid ka Tartu vanalinna alal. 1966. aastal juhendas ta kaevamisi Magasini tn 3, 1969 Jaani kiriku edelaküljel, 1970 Munga tn 8, 1973 Kүүini tn idaküljel, 1976 piiskopilinnuse idaosas, 1977 Vene värava juures ja 1978 Püha Katariina kloostri piirkonnas (viimasel kahel objektil koos Kaur Altooaga). Suur osa nende uurimiste tulemusi on käsitlemist leidnud mitmes artiklis,⁴ kus pööratakse võrdset tähelepanu kogu väljatulnud materjalile, sealhulgas ka saksapärasele leidudele. Need kaevamised on kahjuks jäänud senini ainsateks n.ö planeeritud arheoloogilisteks uurimistöödeks Tartus.

Uus etapp Tartu vanema ajaloo uurimises algas 1970. aastate lõpul seoses mitmete arheoloogiliste päästekaevamistega. Seda põhjustas erinevate asjaolude kokkulangemine. 1977. aastal võeti Eestis vastu uus ajaloo ja kultuurimälestiste kaitse seadus ja seepärast oli võimalik pöörata suuremat tähelepanu igasuguste muististe, ka keskageste linnade kultuurikihi kaitsele. Samal ajal hakati Tartu vanalinnas rajama soojustrasse, valmisid plaanid mitme uue hoone püstitamiseks ja mõningate majade põhjalikuks ümberhitamiseks. Tänu arheoloogiamälestiste kaitse ametnike ja nooremate arheoloogide aktiivsusele õnnestus kõigil nendel aladel seada eeltingimuseks arheoloogilise kaevamise nõue.

Nende päästekaevamiste juhendamisel lõi nooremate kolleegide kõrval aktiivselt kaasa ka Vilma Trummal. 1981. aastal juhendas ta uuri-

mistõid Lossi ja Ülikooli tänavate ristil, 1985–87 Lossi tänava äärsetes kaevandites⁵ ja 1988. a ülikooli Botaanikaiaa territooriumil.

Kõiki juubilari teaduslikke töid ja populaarteaduslikke kirjutisi me siin üles lugeda ei jaksa, sest nende arv ületab tublisti poolesaja piiri. Valdav osa publikatsioonide puudutab Tartu arheoloogiat ja varasemat ajalugu,⁶ on ka mõned käsitlused Eesti noorema rauaaja teatud probleemidest⁷ ja mitmed õppevahendid.

Pensionile jäädes annetas Vilma Trummal põhiosa pikkade aastate jooksul muretsetud isiklikest raamatutest ülikoolis töötavatele kolleegidele ning pani nii tõsise aluse arheoloogia õppetooli ja kabineti raamatukogu taastamisele.

Vilma Trummal on õppejõuna, teadustöödega ja väga heasüdamliku inimesena *raimunud* ennast jäävalt Eesti arheoloogia ajalukku. Õpilased ja kolleegid soovivad head tervist ja nooruslikku energiat ka edaspidiseks!

Viited ja kommentaarid

- ¹ **Vilma Trummal**. Arheoloogia alused. I. TRÜ NSV Liidu ajaloo kateeder. TRÜ Rotaprint, Tartu, 1958; 1960 – 2. trükk; 1965 – 3. trükk; 1967 – 4. trükk; 1971 – 5. trükk; **Vilma Trummal**. Arheoloogia alused. II. TRÜ NSV Liidu ajaloo kateeder. TRÜ Rotaprint, Tartu 1961 – 1. trükk; 1967 – 2. trükk; 1971 – 3. trükk; **Vilma Trummal**. Arheoloogia alused. Tln, 1979.
- ² Nendest põhjustest vt: **Ain Mäesalu**. Über den Stand der archäologischen Forschungsarbeit in Dorpat (Tartu). // Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum I: Stand, Aufgaben und Perspektiven. Lübeck, 1997, S.343–345.
- ³ **Vilma Trummal**. Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel. // Eesti NSV ajaloo küsimusi. III. TRÜ Toimetised. Vihik 161. Tartu 1964.
- ⁴ **Vilma Trummal**. Arheoloogilised kaevamised Tartu vanalinna territooriumil. // Eesti NSV ajaloo küsimusi. VI. TRÜ Toimetised. Vihik 258. Trt, 1970. Lk 3–32; **Vilma Trummal**. Lisandeid Vana-Tartu ajaloole. // Eesti NSV ajaloo küsimusi. VII. TRÜ Toimetised. Vihik 340. Trt, 1974. Lk 3–37; **Vilma Trummal**. Mõnda Tartu linnuse idakülje arheoloogilisest uurimisest. // Eesti ajaloo probleemide. ENSV TA korrespondentliikme Artur Vassara 70. sünniaastapäevale pühendatud teaduskonverentsi ettekannete teesid. Tln, 1980. Lk 162–173 jne.
- ⁵ **Vilma Trummal**. Arheoloogiauuringutest Tartus Lossi tänaval. // Stilus. 2. Eesti Arheoloogiaseltsi Teated. Tln, 1992. Lk 5–34.
- ⁶ Eelnevatele lisaks veel näiteks **Vilma Trummal**. Vanimast ajaloost. // Tartu ajalugu. Trt, 1980. Lk 18–26; **Vilma Trummal**. Ein spätmittelalterlicher Schatzfund aus Tartu. // Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Ühiskonnateadused. Kd. 33. 1984. Nr 3. Lk 263–268 jne.
- ⁷ **Vilma Trummal**. Lisandeid vadja materiaalse kultuuri uurimisele Kirde-Eesti alal. // Studia archaeologica in memoriam Harri Moora. Tln, 1970. Lk 213–217; **Vilma Trummal**. Slaavi-vene elemendid Kagu-Eesti materiaalses kultuuris (kuni XIII sajandi alguseni). // Eesti NSV ajaloo küsimused. I. TRÜ Toimetised. Vihik 87. Trt, 1960. Lk 3–40; **Vilma Trummal**. Uus etapp läänemeresoome idarühma hõimude arheoloogilises uurimistöös. // Fenno-ugrica. 2. I. TRÜ Toimetised. Vihik 382. Trt, 1976. Lk 151–160 jne.

Retsensioonid

Publikatsioon Liivi sõja ajaloost

Anti Selart

Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Том 3. Документы Ливонской войны (Подлинное дело-производство приказов и воевод) 1571–1580 гг. Москва – Варшава, 1998. (Monumenta historica res gestas Europae orientalis illustrantia. Fontes XV–XVII saec. Vol. 3. Moscoviae-Varsoviae MCMLXXXVIII). 288 lk.

1998. aastal ilmus Vene ja Poola ajaloolaste ning arhivaaride koostöös välja antava seeria *Ida-Euroopa 15.–17. saj ajaloo allikad* (toimetaja Poola ajaloolane, XVI sajandi Venemaa uurija Hieronim Grala) järjekorras kolmas köide, mis sisaldab valdavalt seni avaldamata Liivi sõja ajaloo materjale aastatest 1571–80. Kogumikus on kõigile huvilistele kättesaadavaks tehtud allikad, mis ei kajasta mitte ainult sõjategevust, vaid ka – ja eelkõige – Vene võimu toimimist vallutatud ja rindelähedastel aladel ning vastavate Moskva prikaaside asjaajamiskorraldust. Kitsamalt Eesti ajaloo seisukohalt on nüüd iga huvilise kasutada olulised ning paljus ka senitundmatud teated Vene administratsiooni tööst Liivimaal ning lisaandmed Lõuna- ja Lääne-Eesti koha- ning agrarajaloost. Allikate tekke tagapõhja selgitavad sissejuhatavad artiklid, mille autoriteks Hieronim Grala, J. Eskin, Natalja Demidova ja Boriss Florja.

Dokumendid on publikatsioonis jaotatud kolme rühma. Esimene neist on kuus dokumenti Vanade Aktide Pearhiivist (*Archiwum Głowne Akt Dawnych*) Varssavis, põhiliselt selle koosseisu kuuluvad Radzivilide suguvõsaarhiivist (*Archiwum Radziwillow*). Need pärinevad algselt Vilniuse vojevoodi ning Leedu kantsleri ja suurhetmani vürst Mikolaj Radzivil Punase kantsleist. Tegu on 1570 sõlmitud Poola-Vene vaherahu aegse Vene Polotski vojevoodi vürst Andrei Ivanovitš Nogtev-Suzdalski kirjavahetusega Leedu-Poola võimudega 1571–72, mis puudutab piirikonflikte Vitebski-Polotski ümbruses. Kolmas dokumentiderühm säilib samuti Vanade Aktide Pearhiivis Varssavis, kuid Zamoyските suguvõsafondis (*Archiwum Zamoykich*). See sisaldab kolmkümmend kaks dokumenti, mis on saadetud Moskvast Teenistuskohtade prikaasist ühele Vene vojevoodidest vürst Vassili Dmitrievitš Hilkovile 1580, kuningas Stefan Batory teise Venemaa-sõjaretkel ajal, ning nad kajastavad vaenutegevust 1580. a suvel Smolenski, Velikije Luki, Holmi ja Torpetsi piirkonnas. See *väljarhiiv* on nähtavasti mõne lahingu järel sat-

tunud Poola vägede kätte ja siis Poola väeülem, Stefan Batory kantsleri ja lähedase nõuandja ning tulevase krooni suurhetmani Jan Zamoyski valdusse.

Eesti ja Läti ajaloo jaoks on olulisim teine ning mahukaim dokumendirühm (133 dokumenti, neist 95 avaldatakse trükis esmakordselt). Valik pärineb Venemaa Vanade Aktide Riiklikust Arhiivist (*Российский государственный архив древних актов*) fondidest 64 (*Сношения России с Ливонией*), 141 (*Приказные дела старых лет*) ja 159 (*Приказные дела новой разборки*). Kuigi põhiline Moskva prikaaside materjalihulk, mis seotud Liivi sõjaga, on hävinud, on publikatsiooni selle osa koostaja Natalja Demidova hiljem üsna juhuslikult koostatud fondidest suutnud eraldada Liivimaa puudutavat huvitavat kompaktset andmestikku.

Liivimaa hõivatud alade valitsemine kuulus põhiliselt kolme prikaasi kompetentsi.¹ Need olid Teenistuskohtade (*Разрядный*) prikaas (13 dokumenti), mis tegeles sõjaliste küsimustega, piirialade valitsemise ja väejuhtide nimetamise ning tasustamisega; Teenismõisate (*Поместный*) prikaas (57 dokumenti), mis korraldas teenismõisate (*помест'е*) andmist ja valitsemist; ning nähtavasti nimelt 1577 Liivimaa vallutuste administreerimiseks loodud Linnuste (*Городовой*) prikaas (63 dokumenti), mis tegeles ehitustööde, linnuste varustamise, aga ka haldusajadega. Väga komplitseeritud ja ebaülevaatliku administreerimiskeemi oli aga haaratud ka teisi Moskva asutusi. Nende tegevust kajastava publikatsiooni piirid on aastad 1577–79, mil Ivan IV võimuala Liivimaal oli kõige laiem, hõivates praktiliselt kogu Vana-Liivimaa peale Kuramaa, Tallinna, Riia ja Saare- ning Hiiumaa. Põhiline osa andmestikust aga pärineb 1577 sügisest ja 1578 aasta talvest. Väljaandja on võimalust mööda rekonstrueerinud asjaajamises kunagi kokku kuulunud dokumentide rühmad nende kronoloogilises järjekorras. Publikatsioon sisaldab vihjeid ka tänaseks hävinud ajalooallikatele, nii saame teada, et näiteks Läänemaa kohta on kirjutaja vürst Bogdan Gagarin koostanud 1575/76–1576/77 üleskirjutusraamatud (*писцовые книги*), mille andmeid siis Moskva ametnikud kasutasid teenismõisate jagamisel.

Valikuliselt on see materjal, mis nüüd on kasutatav täies ulatuses, juba varem publitseeritud. Tuntud vene arhivist Viktor Buganov avaldas juba 1960. aastatel 36 dokumenti, mida ta pidas eriti väärtuslikuks, lähtudes mitte niivõrd huvist Liivimaa ajaloo, kuivõrd Linnuste prikaasi tegevuse vastu.² Oma uurimistöös kasutas samu materjale ka Georgi Novitski, kes üldse tõi teaduslikku käibesse Vene-poolsed teated Ivan IV aadlike teenismõisatest Liivimaal.³ Tema lühiaartikli kaudu kasutas samu allikaid ka Norbert Angermann oma olulises uurimuses Ivan Julma Liivimaa-poliitikast.⁴

Liivimaa materjalid on trükis omakorda jagatud kolme gruppi, kuigi vahetegemine on muidugi tinglik. Kõigepealt on siin 1) allikad

sõjaliste keskuste kohta; 2) allikad linnuste varustamise kohta sõjavarus- tuse ja toidumoonaga; ning 3) vene teenistuslastele maade ja linnamajade andmise kohta. Territoriaalselt puudutab viimane rühm eelkõige Pärnust valitsetud piirkondi, nimelt tänapäeva Läänemaad ja Lõuna-Viljandi- maad koos Ruhja lähikonnaga Lätis. Näitena olgu siin refereeritud üks asjaajamiskäik 1578 a novembrist-detsembrist (nr 56 lk 142–151): kõige- pealt esitas teenismõisnik Boriss Hvostov Haapsalust palvekirja tsaari ni- mele, teatades, et talle lubatud 500 veerikumaa (*четы четверть*) suuru- sest valdusest on ta tõepoolest kätte saanud vaid 220. Nüüd on aga teenismõisnik Dmitri Veljašov tsaari käsul saadetud senisest teenistuskohast Haapsalust streletside sadakonnapealikuks (*сотник*) Koloveresse ja Hvostov palub tema endist mõisa enesele, sest Veljašov võib saada uue maa Koloveres. Seejärel koostati Teenismõisate prikaasis õiend selle kohta, et 1577. aastal tsaari poolt Pihkvas antud üriku järgi on Hvostovile Haapsalus tõesti määratud 500 veerikumaad. Haapsalu üleskirjutusraama- tute ja muude dokumentide järgi aga on talle tegelikult antud vaid 203 veerikumaad, muu hulgas sakslase *Bern Tjutferevi* mõisast. Veljašovile aga on kästud lisaks senistele anda maid Koloveres linnuse ja sealsete *sakslaste* maade hulgast. Teenismõisate prikaasist saadeti korraldus Pär- nu vojevoodidele anda Veljašovi teenismõisad Haapsalus, Padisel ja Dodoni saarel (106,5 veerikumaad) Hvostovile tema senisele valdusele lisaks, Veljašovile aga asendada maa annetustega Koloveres. Kuid Koloveres maadele oli andnud sisse palvekirja ka teenismõisnik Bogdan Uvarov, kellele oli lubatud 300 veerikumaad, millest Koloveres pidi ole- ma 150. Tegelikult aga oli ta saanud vaid 68 veerikumaad. Prikaas suutis Uvarovile siiski leida maid Koloveres kokku 145 veerikumaa ulatuses, kuid märkis, et hea teenistuse eest senilubatud lisaks annetatud 150 vee- rikumaast pole ta midagi kätte saanud. Nüüd pretendeeris Uvarov koos Veljašoviga ühe äsja surnud Koloveres teenismõisniku Kuzma Lihharevi maadele. Teenismõisate prikaas otsustas asjaajamise lõpuks jagada need (145 veerikumaad) võrdselt taotlejate vahel.

Juba refereeritudki materjal võimaldab teha mitmeid järeldusi. Val- davalt ulatus teenistuslastele annetatud maavaldus Liivimaal kahe-kol- mesaja veerikumaani, suuremad arvud tulevad ette harva. Arvestatud on muidugi vaid põldu (ühel väljal), heina- ja karjamaad kuulusid loomuli- kult sinna juurde. Üks veerikumaa võrdub poole tiinuga, tiinu suurus aga võis tollal olla erinev, u 2400–3200 ruutsülda. Kuid tegelikult valitses Liivimaal maapuudus ja paljud tsaari alamad ei saanudki lubatud tasu täies ulatuses kätte. Ka see valdus, mis neil tegelikult oli kasutada, pol- nud kompaktne, vaid koosnes laialipillatud osadest. Samuti ei olnud val- dus stabiilne, vastavalt teenistuskohdade muutumisele ja esitatud palve- kirjadele jaotati seda ümber. Võib arvata, et talupoegade olukorrale see kõik just hästi ei mõjunud.

Tähelepanuväärne on kiirus, millega alistatud Liivimaal kehtestati Vene maavaldussuhted. 1578. a jaanuaris näiteks nõudis Teenismõisate prikaas Pärnu vojevoodidelt, et need käsiksid hõivata Karksi ja Ruhja piirkonna mõisaid ja külasid, mis tuleb seejärel kohe talu-talult kirjeldada ja üleskirjutusraamatud Moskvasse prikaasi saata. Kui aga nende maa-de allutamine ei peaks olema võimalik, tuleb need laastada ja sõduritele rahas tasu maksta (nr 7 lk 59–60 vrd nr 21 lk 91–92). Selgituseks niipalju, et Karksi, Helme ja Ruhja kuulusid 1573. aastast alates *Liivimaa kuningale* Holsteini hertsogile Magnusele, kes aga 1577. a lõpul (Balthasar Russowi sõnul) *moskoviidile selja pööras* ja Kuramaale Poola-Leedu teenistusse siirdus.

Muidugi ei piirdu publikatsiooni sisu siintoodud näidetega. Olgu mainitud kasvõi Kolovere linnuse mõnede ruumide kirjeldust (nr 68 III lk 186). Kindlasti on võimalik igaühel, keda huvitab Eesti ja Läti ala Liivi sõja aastatel – ja mitte ainult –, siit mõndagi põnevat leida.

Lisaks isikunimede registrile raamatule lisatud kohanimede register on paraku mõnevõrra ebatäpne nii leheküljeviidete kui ka kohanimede kirjakuju osas (nii on dokumenti *Velike* mõisast (Pärnu piirkonnas või Lõuna-Viljandimaal) saanud registris *Великая*). Koostajad ei ole püüdnudki toponüüme lokaliseerida, mis aga, kui linnused välja arvata, käiksiki üle jõu ka kohapealsete olude heale tundjale. Vaid üksikud külad saab enam-vähem kindlalt lokaliseerida tänapäeva maakaardil: *Аникицья* – Anikatsi; *Выверья* – Võibre; *Монастивицына* – Mõnnaste; *Паговерья* – Pahuvere; *Палакулья* – Paluküla; *Рамакуль* – Kiši; *Текинеть* – Tihe-metsa. Ja linnustegi puhul, paljud ajaloo huvilistest teaks ilma kirjandusega konsulteerimata, et *Улех* on Viļaka, *Лиговерь* Lihula, *Кровный Аизкраукле*? Üldse võib registrist loendada ligi 90 Liivimaa kohanime, neist vähemalt 22 peaks asuma Karksi kandis. Üks huvitavamaid toponüüme on *Додон-остров* Naapsalu – Padise läheduses, kuhu on kõigepealt tehtud Koloverest lähtunud sõjakäik ja põletatud külad, seejärel aga asusid seal vene aadlike teenisvaldused.

Kindlasti aga on enamus tõlgendamisraskusi lõpuks ületatavad. Jääb loota, et ka Eesti ajaloolased tutvustatavat publikatsiooni kahe silma vahele ei jäta.

Viited ja kommentaarid

- ¹ Liivimaa administratsioonist, valdavalt nüüd publitseeritud materjali põhjal, vt: **В. И. Буганов.** О Городовом приказе в России XVI века. // Вопросы истории. 1962. 10. С. 211–214; **С. М. Каштанов.** Еще раз о Городовом приказе XVI века. // Вопросы истории. 1963. 11. С. 211–213; **В. И. Буганов.** Матерялы ЦГАДА как источник по истории управления Прибалтикой в годы Ливской войны. // Археографический Ежегодник за 1968 год. Москва, 1970. С. 349–353.
- ² **В. И. Буганов.** Переписка Городого приказа с воеводами Ливонских городов в 1577–1578 годах. // Археографический Ежегодник за 1964

- год. Москва, 1965. С. 290–315. Vt ka **В. И. Буганов**. Документы о Ливонской войне. // Археографический Ежегодник за 1960 год. Москва, 1962. С. 264–272; Из рукописей Е. В. Барсова. // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей Российскихъ при Московскомъ университете, книга I. Москва, 1886. Часть 5. 3. С. 5–6.
- ³ **Г. А. Новицкий**. Новые данные о русском феодальном землевладении в Прибалтике в период Ливонской войны (1558–1582) // Вопросы истории. 1956. 4. С. 134–138. Vt ka Geori Novitskile põhinev Enn Tarveli käsitus: Eesti talurahva ajalugu. Kd. 1. Peatoimetaja J. Kahk. Tallinn, 1992. Lk. 202–203, 208–209.
- ⁴ **N. Angermann**. Studien zur Livlandpolitik Ivan Groznyjs. Marburg/Lahn, 1972 (Marburger Ostforschungen 32). Vt ka: **Б. Н. Флоря, Н. Ангерманн**. Очерки Ливонской политики Ивана Грозного. // Вопросы истории. 1974. 9. С. 198–201.

Täiendusi Helena Sepa artiklile *Eesti NSV ajaloo käsitlemisest Soomes 1940–1998*.¹

Rein Ruutsoo

Käsitledes 1984 aastal ilmunud raamatut *Viro ja Venäjä* märgib autor Seppo Zetterbergile toetudes, et *Raamat põhines valdavalt NSV Liidu enda allikatele, mida oli osatud kriitiliselt analüüsida* (lk 68). See iseenesest korrektne hinnang vajab mõningat selgitust. *ALEA* kirjastuses ilmunud raamatul oli peitenimi *Sirje Sinilind* mitte juhulikult. Eesmärk oli kaitsta uurimuse kirjutaja Juhan Kristjan Talve kaaslast Eestis. Kuna Talve külastas vahetult raamatu ilmumise eel korduvalt Eestit, siis lange- nuksid kaastöölised uurimise ja repressioonide alla. Raamat oli ainult üks väljund ja kokkuvõtte Juhan Talve mitmestest venestamist käsitleva- test kirjatöödest. Tagantjärei võiks raamatuga liituvat *informatsioonipa- gu* nimetada isegi projektiks *Sinilind*. Selle eesmärgiks oli venestuspoliitika paljastava tõendusmaterjali hankimine ja levitamine Läänes. Kulmi- natsiooniks oli raamatu *Viro ja Venäjä*, mis jääb pagulaste ja kodu-eest- laste pikema eduka *vandenõu* parimaks näiteks 1980. aastate algusest. Kuna suuremad kirjastused polnud Venemaa-pelguses nõus sedalaadi asju avaldama, oli marginaalne *ALEA* kirjastus valik, mis ei soodustanud raamatu tutvustamist. Kui Zetterbergi arvamus välja arvata, siis vaikiti raamat Soomes tegelikult olematuks ja on jäänud siiani vähe kasutatuks.

Eesti poolt vaadatuna olid *abiteo* heaks orientiiriks Juhan Kristjan Talve juba varem ilmunud lühemad venestamiskäsitlused, mis aga vaja- sid hädasti kaasajastamist. Need *raamatulooted*, mille kallal oli juba kätt harjutatud, olid suuresti prospekti rollis. Nende kolme-nelja poognaliste raamatualgete eesti keele sättis korda üks Soomes õpetanud eesti filo- loog. Vahel võis lehekülje täpsusega planeerida seda, kuhu mingi mater-

jal või mõttearendus sobis. Muidugi oli Juhan Talve hea mõttekaaslane, kes tundis hästi ka pagulasauurimusi. *Konsulterimise* tegi võimalikuks tihe liikumine Soome ja Eesti vahel, mis pani aluse küsimuste-vastuste tüüpi kirjavahetusele. Siinkohal tuleb tavareisijate kõrval au anda soomlastest giididele-estofiilidele nagu näiteks Kaisu Lahikainen ja Eva Lille. Kirjade kõrval rändas käest kätte avalikke ja ka salajasi materjale. Näiteks sisaldab uurimus tollal salastatud rahvastikustatistikat, mis oli kättesaadav Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis. Venekeelsed rahvuspoliitika käsitlused olid vahel avameelsemad kui eestikeelsed kirjatööd, kuid neid tuli tõlkida.

1983-84 aastal tekitas *Viro ja Venäjä* ja selle väiksemad eestikeelsed vennad Eestis palju elevust. Avalikkuse ette kära muidugi ei jõudnud. NLKP Partei Ajaloo Instituudis ja teadusliku kommunistliku kateedrites toimusid *vastulöögiinnulised* nõupidamised. ENSV Teaduste Akadeemias presiidiumile allutatud Välismaiste Ideoloogiliste Voolude Uurimise sektor, mis koosnes suuresti KGB eruohvitseridest ja oli peidetud Majandusinstituudi Laja tänava osakonna kolmandale korrusele sildita tuppa, kirjutas EKP Keskkomiteele arvukaid analüüse. See muidugi valmistas vaid rõõmu.

KGBd varjunimi *Sinilind* kauaks ei eksitanud. Ülekuulamisi, mida juhtis Erich Selgali nimeline polkovnik, vältida polnud võimalik. Just salastatud statistika, dokumendid ja venekeelsete allikate päritolu oli küsimusteks, mille juurde ikka ja jälle naasti. Lõpuks tegi KBG isegi raamatu kontentanalüüsi. Ka see ei selgitanud midagi Æ mina polnud selle raamatu teksti kirjutanud. EKP muidugi ei andestanud, ka siis kui midagi tõestada ei suudetud. Nüüd, koostades bibliograafiat, süveneb aga veendumus, et kaasautorina peaks selle lisama kuidagi oma kirjatööde hulka.

Viited

¹ Vt Ajalooline Ajakiri. 1999. 1. Lk 63–74.

Summaries

This special issue of the Historical Journal is published to celebrate the 80th anniversary of the Estonian national university and is dedicated to the long history of the University of Tartu (established in 1632). We are going to cast some light on the facets which have been less-known, forgotten or reduced to silence in the long period of existence of our *alma mater*.

Why does the university need its history

Peeter Tulviste

Peeter Tulviste (1945), the former rector of the University of Tartu, full professor of developmental psychology gives an overview how the history of the University of Tartu was made use of during the Soviet period. There were two contradictory versions of Estonian history in circulation during the Soviet period. The official history which was taught at school, justified the annexation of Estonia in 1940, ignored the mass murders, arrests and deportations by communists, defamed the independence of Estonia, observed the history of Estonia from the Soviets' point of view.

The University of Tartu also had two histories at that time, only one of which was in public circulation. 1802 (when the University of Tartu was re-opened by the Russian Emperor Alexander the First) was recognized as the official year of the establishment of the university. In the 1950s no reference was allowed to the Swedish-period university since in 1632 there were no universities in Russia yet. Likewise, the founders of the University of Tartu had come from the wrong side (from Sweden) because according to the stereotype of that time everything that was good in Estonia had to have come from Russia. Thus the representatives of the official version abandoned the first 170 years from the history of the university and thus lost to a great extent to the unofficial history which naturally acknowledged the history of the university in its full length. Both histories made use of the names of great scientists but they coincided only partly, thus e.g. Karl Ernst von Baer was consistently renamed Karl Maksimovich Baer (the Russian accommodation) by the official treatment. The official treatment of history brought forcibly forth everything that linked us with Russia, and the unofficial version preferred everything that connected us with

Europe, with Sweden and Germany, in the first place. An open discussion about the issues was impossible. We had become cut off from the rest of the world and the world science; an onerous ideological oppression was experienced as by the compulsory instruction of the s.-c. red subjects as well as in many other ways; there were no academic liberties; the decisions about the problems of the university depended on the Party. In these conditions the knowledge about the history of the university was used to question the status quo, demonstrating that there had been better and more liberal times and, consequently, they were highly probable to return.

A breakthrough was achieved by the beginning of the 1980s – the establishment of the University of Tartu by the Swedish king Gustavus II Adolphus in 1632 was officially recognized.

The last decade has made it possible to openly and truthfully discuss the history. It gives relief from dangerous constraints and enables balanced treatments (which are certain to differ from one another). As all over Estonia, the new time at the university, too, began with the restitution – onetime liberties, rights, institutions, organizations were restored. It was all based on our history. In reforming the university we took our examples – *mutatis mutandis* – first of all from the international academic university of the last century and from the role of the university in building up our statehood in the 1920s–1930s.

Sigilla Universitatis Tartuensis

Sirje Tamul

The seal as a legal symbol designates its possessor's expression of the will and the confirmation of a legal act. In European universities seals started to be used in the 13th century. On the impress of a seal the portraits of the founders and supporters, scenes of study work, the insignia of a faculty or sciences and arts were used. The seal represents and protects the interests of the university, often the seal became the symbol of the university.

From 1632 about 1836 academic type of sphragistics represented the seals of the University of Tartu. The seals of the Imperial University of Tartu, different from the sigilla of the university of the Swedish period, were carried by the ideas of enlightening philosophy and expressed the knowledge about science and fine arts. Tartu University's great seal with the Russian emblem which was valid to the spring of 1918, i.e. in the last semester of the Russian university, was actually a routine seal of a Russian government institution. Ten years ago *rector magnificus Universitatis* adopted a new seal designed by the motifs of the university of the Swedish period (the faculty of philosophy of Pärnu

university) in order to emphasize continuity and universality: a shoot with its new leaves springing out from a strong stem, above it in the sky nine stars of faculties.

Professor Eduard Osenbrüggen and His Livonian Sketches

Heinrichs Strods

Eduard Osenbrüggen, Ph.D. and L.L.D. (1804–1879), full professor of the criminal law, criminal procedure and legal literature of the university and the Dean of the Faculty of Law of the University of Tartu came from Holstein. He had read law in the universities of Kiel and Leipzig and in 1843 was invited to take the professorship at the University of Tartu. In Tartu Osenbrüggen joined the group of radical liberals who had rallied around Baroness Marie Bruiningk (1818-1853) and her husband August Bruiningk.

Prof. Osenbrüggen studied the situation of Estonian peasantry very attentively from the standpoint of jurisdiction's history, criticized the landlords' right to inflict punishment on the peasant on the manors of Estonia in the 17th and 18th cc. and trials for witchcraft in Tartu at the beginning of the 17thc. Osenbrüggen's book *Scenes of the Northland* contain articles about the Estonians' way of life and their folklore. In 1849 the curator of the Tartu district of instruction sent a secret complaint to the rector of the university to the effect that Prof. Osenbrüggen had allowed his students to criticize the Baltic provincial law. Osenbrüggen's manuscript of his book *Livonian Sketches* based on his impressions of current public affairs was confiscated during the search at his home in the summer of 1851. Osenbrüggen was arrested. In July 1851 Osenbrüggen as the carrier of democratic spirit was sent out of Russia by order of Czar Nicholas the First. The following 28 years Osenbrüggen worked as professor in Zurich.

The manuscript of *Livonian Sketches* is held in criminal files of the State Archives of the Russian Federation in Moscow. Opposing negative and positive types of nobility Osenbrüggen criticized the Livonian nobility and the legend about their inherent noble-mindedness, their indifference to improving the Estonians' educational situation and ridiculed their unprincipled wheedling before the czarism due to their fright of revolution. These caricatures of chivalry were compared to the late Baron Carl Axel Christofer Bruiningk whose whole life had reflected genuine humanism.

The author of the article Heinrichs Strods (1925) is professor em. of the Latvian University, a honorary member of the Academy of Sciences of Latvia, a long-term head of the Chair of the history of Latvia.

Samuel Gottlieb Rudolf Henzi (1794–1829) – the Orientalist of Tartu University

Martin Hallik, Olaf-Mihkel Klaassen

The name of Samuel Gottlieb Rudolf Henzi, professor of exegesis (the commenting and interpretation of the Bible) and oriental languages (1820–1829) and the dean of the Faculty of Theology (1822, 1824, 1825 and 1829) of the 19th c. Tartu University does not appear in Estonian encyclopaedias and the three-volume History of the University of Tartu would not even mention him.

Henzi was born in Bern, Switzerland, he probably studied in a Calvinistic seminar, in 1816 he was ordained a candidate of the theological service in the Swiss reformed church. He studied history at the University of Göttingen and Persian and Sanskrit languages in the College de France under the instruction of the coryphaei of oriental languages Antoine Isaac, Baron Silvestre de Sacy and Antoine Leonard de Chezy, whereafter he obtained the D.Theol. degree in the University of Tübingen.

At Tartu University Henzi focused on teaching. There were other lecturers at the Faculty of Theology who dealt with the exegesis but it was only Henzi who taught oriental languages (Hebrew, Arabic). On the basis of the materials he received from Johann Friederich Eschscholz who had participated in Otto von Kotzebue's second round-the-world travel (1823–1826), Henzi compiled the very first Hawaiian grammar and the first scientific vocabulary. For years he was engaged in compiling a reader of the Arabic language, based on unpublished manuscripts, which appeared in St.Petersburg in 1828. One of Henzi's students was a later outstanding Indologist Robert Lenz (1808–1836).

Martin Hallik (1975), MA, is an assistant of the history of Asian and African countries in Tartu University.

Olaf-Mihkel Klaassen (1929) is a long-term professor of the history of Asian and African countries in Tartu University.

Iter Rossicum 1825–1829 by Professor W. F. Clossius

Olev Teder

An important role in the research work at the 19th c. University of Tartu was played by exploring expeditions. Along with naturalists, fruitful expeditions were carried out also by representatives of other specialities, incl. historians of jurisdiction. The University of Tartu acted as an intermediary between the East and West, having preserved, differently from other Russian universities, its contacts with the West,

particularly with the German culture space. Among well-known representatives of the jurisdiction's school of history who came to work in Tartu were Prof. Ch. Dabelow (1768–1830) from Halle and Prof. W. Clossius from Tübingen. In 1820 the Chair of Russian jurisdiction was established, headed by Prof. J. Neumann (1780–1855), who in collaboration with Clossius began to compare the Byzantine and Roman sources of jurisdiction more systematically. The undiscovered possibilities of Russia attracted a great interest all over the world. At the same time the support by the state in discovering new sources of jurisdiction was guaranteed by the intensive codification of Russian laws.

Prof. Clossius enjoyed a wide circle of friends also in Russia (incl. e.g. the Metropolitan Yevgeni), was well acquainted with the investigation into the Byzantine sources in Russia, had an excellent preparation for working with collections of manuscripts and had taken part in archaeographical expeditions (in 1819–1820 to Italy, France and elsewhere). In 1825 expeditions were undertaken to Pskov and St. Petersburg, in 1827 to Novgorod and the eparchy of Moscow. In 1829 Clossius visited Kiev, Odessa and the Crimea. Taken together, Clossius got acquainted with libraries in 32 monasteries and nunneries, 8 clerical educational institutions, 5 church libraries, 4 public and 7 private libraries. The main objective of the expedition was to discover new Byzantine sources of jurisdiction but it was fulfilled only partly. There were numerous bureaucratic obstacles (e.g. the materials in the Main Archives of the Ministry of Foreign Affairs were sealed up) and the devastating consequences of the Napoleons Invasion in 1812. For instance, A. S. Vlassov's art collection and library had been lost in a lottery.

As a result of the expeditions Clossius compiled a unique bibliographic overview about stack rooms in Russian libraries and their manuscript inventories *Iter Rossicum*, meant, first of all, for introducing the foreign public to possibilities of Russia. Regrettably it was never published and at present it arouses only science-historical interest.

Olev Teder is a PhD student in Tallinn Pedagogical University.

Ewald Tobien – Via Russian Law to the History of Estonians

Lea Leppik

Ewald Tobien (1811–1860) was mentioned in the three-volume History of the University of Tartu only once and even then a wrong initial was used – he was hopelessly shadowed by his famous son Alexander Tobien.

Ewald Sigismund Tobien was born in Jakobstadt (Jekabpils) as a son of the merchant-alderman. In 1834–1837 he studied law, medicine and economics in the University of Tartu and when graduating, he was awarded the candidate's degree. In the spring of 1844 he defended his Ph.D. dissertation in the University of St.Petersburg and was the first lawyer of the University of Tartu who had taken his degree in a Russian university (up to that time it had been done in Germany). Beginning with 1845 until his death he was full professor of the University of Tartu.

As a scientist, his career turned out to be tragic: his valuable doctoral dissertation on Russian Law (*Russkaya Pravda*) remained entirely into oblivion against the background of Kalatchov's dissertation in Russian, on the other hand, at that time the Baltic countries were engaged in preparing the Code of Provincial Law of the Baltic provinces. No-one was interested in the research into Russian sources of jurisdiction in German. In 1904 Götz re-stated Tobien's views, without knowing anything about Tobien's works and presenting himself as a pioneer in this area of research.

In 1855 Tobien joined the Learned Estonian Society (LES) and there his new scientific endeavours started – in 1859 he was elected the chairman of the society. Tobien supported actively the compiling of the Estonian lexicon and initiated linking together the collection of the university's archaeological museum and that of the LES, thus guaranteeing the preservation of the valuable collection of the LES (up to that time this collection was kept in unsatisfactory conditions). Tobien repeatedly made presentations in the LES. In his last presentation he spoke about the possibilities of using the sources of Russian jurisdiction's history for researching into the Estonians' older history, promising to illustrate the treatment of the subject with concrete examples at the following meeting. But the death of the professor deprived him of the possibility.

Lea Leppik (1962), MA, is a researcher in Estonian Historical Archives.

Professor Jānis Dzirne – a skilful surgeon, talented scientist and tireless wanderer

Arnis Viksna, Aadu Must

Jānis (Johannes) Dzirne belongs to those outstanding scholars of Tartu University whose existence was ignored in the publications of the Soviet period. He was the first Latvian professor of surgery, a leading Russian urologist, an author of numerous research papers and handbooks who has left an important impression in the history of health care as in Latvia, Lithuania, Estonia as well as in Russia. Beginning with 1891 he

annually published his research papers in leading scientific journals both in Russia and West-European countries (*Centralblatt für Chirurgie; Archiv für Gynäkologie; Archiv für klinischen Chirurgie et al.*). New handbooks for the country doctor were added (Samara 1897), monographs (mainly on urology) and a major handbook *Operative urology* (with 566 illustrations, partly coloured). In 1928 he published the first textbook on surgery in Latvian – wholly on a European standard, demonstrating a good competence in specialized literature of other countries (with 324 figures) and it served medical students of the Latvian University for the following twenty years. Dzirne's consistent research work is in a violent contrast with his adventurous history of life.

In the formation of Jānis Dzirne as a scientist-cosmopolitan a special role was played by the University of Tartu. His father had graduated from the Faculty of Theology of the University of Tartu in 1857, after that he worked as a pastor in St. John's church in Tartu in 1858–1864 and later in the colony in the province of Samara by the Volga – the destination of resettlement for Estonian and Latvian peasants which had culminated in this period. Jānis Dzirne was born in Tartu, spent his childhood in the province of Samara, got his secondary education in Latvia, his home land, and obtained medical profession (1888) and the doctoral degree (1891) in the University of Tartu.

Estonia acknowledges Dzirne as a pioneer of the parish doctor institution. In 1889 Dzirne founded the first clinic and country apothecary's shop in the parish of Tori, on the farm of an outstanding figure of the Estonian national movement and his patient Sikana Jaan Tamman (1832–1890). In 1892 Dzirne opened the first gynaecological private clinic in Tallinn.

In 1895 Dzirne left for his childhood ground in Samara where he was soon appointed head physician of the zemstvo hospital. Since 1906 Dzirne became involved with Moscow University: he was an assistant to a famous Russian surgeon Pjotr Djakonov, private docent and professor extraordinary of urology, in 1911–1917 he worked as a full professor and director of hospital surgery and urology. But between these principal dates there was a caleidoscopically adventurous series of events: field trips to Berlin, Heidelberg and Bern (1897–1898), working as a senior physician in the floating military hospital of the Russian Red Cross during the suppression of the Boxer Rebellion in China (1900–1901), serving as head physician in the Russian-Japanese War (1904–1905), one more field trip to Germany, establishing the surgical department by the Vladivostok municipal hospital (1907) and serving in the WW I as head physician of the Russian army hospital in Poland and Minor Asia.

The Russian revolution made Dzirne leave Moscow. The professor visited the Crimea, Caucasia and then went to Constantinople, using the Estonian passport, issued in Tbilisi, after that he worked as head

physician at the Varna sanatorium in Bulgaria, about a year he spent in Sofia and another year he did research in Germany.

In Constantinople Dzirne imprinted his name in the history of Estonian diplomacy, establishing the National Committee for the Citizens of the Republic of Estonia which adopted the functions of consular representation of the Republic of Estonia and the work of the Committee was highly estimated by other foreign representations. Thanks to Prof. Dzirne's efforts the majority of Estonians in Turkey (but also Baltic Germans, connected with Estonia and Russian Estonians) could leave the country by the fall of 1921.

In 1922 Dzirne returned to the Baltics – in Kaunas he was elected professor of the newly-opened University of Vitautas the Great and the first head of the Chair of propedeutical and operative surgery. The later academic Vladas Kuzma (1892–1942) worked as his assistant. In 1923 Dzirne set out for a business trip to Berlin, Hamburg, Paris, Geneva and he received a useful and tempting invitation to Abessinia. In 1923–1924 he was the physician in ordinary to Queen Zauditu of Ethiopia and to the crown prince, the later Emperor Haile Selassie I; he was also appointed the chief inspector of the Ethiopian medical service. In 1926 Dzirne was elected professor of the Latvian University and head of the hospital-surgical clinic. During his vacation he often went on research travels to Germany, Austria and France.

In February 1929 Dzirne applied for a remedial leave for a month and a half which he later repeatedly asked to prolong. On 6 November Dzirne's telegram arrived at the university from Sidney, Australia, with a request to send him fare for returning home. But he was made redundant instead, retroactively, from 1 June. The last letters by Janis Dzirne to the Latvian University and the University of Tartu are from the years 1930 and 1931: the professor asked them to send a testimony about his academic activity to the Iraqi Ministry of Education. And this was the last he was heard about.

Dzirne has been remembered as a remarkable surgeon and attractive lecturer. However, his somewhat peculiar personality traits had been disturbing – he had always been an object of other professors' intrigues.

Arnis Vīksna (1942) is a professor of Latvian University and corresponding member of the Latvian Academy of Sciences.

Aadu Must (1951), PhD, is a professor of Archival Studies in Tartu University.

Catalogues of the University Library as a Source for the History of Science

Ljudmila Dubjeva

The author (1954), MA, senior librarian of the Tartu University's library, analyzes the history of forming systematized catalogues of the Tartu University's library in parallel with the development of the principles of classification of science.

The catalogues founded at the beginning of 1805 and used for 195 years were based on the system worked out by Christian Gotfried Schütz and Christian Wilhelm Hufeland and elaborated by Johan Samuel Hersch. In 1872, thanks to joint efforts of the representatives of faculties, a supplementary systematic catalogue was compiled which took well into account actual interconnections among various branches of sciences. Some additional information about the history of science is offered by subscription books of the library.

Professor A.R. Cederberg – the Initiator of the School of Research into Estonian History at the University of Tartu

Tiit Rosenberg

The Finnish historian and future professor of the University of Helsinki (1929–1948) A. R. Cederberg (1885–1948) was elected the first head (1919–1928) of the Chair of Estonian and Nordic history which was established by the Estonian national university. Prof. Cederberg laid the foundation to the teaching of Estonian history, to the school of Estonian historical research which was to be based on very thorough archival studies, and to the research into Estonian history in the common context with the history of Nordic countries. He did utmost in mediating research contacts between historians in Estonia and Finland. Cederberg is regarded as one of the initiators of Estonian archival studies (up to 1928 he worked as a member and chairman of the Archival Board), the founder and leader of the Academic Historical Society (chairman in 1920–1928).

Outstanding Estonian historians Hans Kruus, Hendrik Sepp, Otu Liiv, Juhan Vasar, Evald Blumfeldt, Nigolas Loone, Arnold Soom, Rudolf Kenkmaa were all onetime students of his, as well as Baltic-German historians Georg von Rauch, M. Aschkewitz, A. von Taube, H. Speer, R. Seeberg-Elverfeldt. Four of them continued developing Cederberg's school when working as lecturers at the University of Tartu. After the emigration and arrests brought about by the Soviet occupations, Julius

Madisson, Jaan Konks and Rudolf Kenkmaa as high school teachers and archivists and former students of Cederberg, started to work as lecturers at Tartu University. They were the bearers of the mentality and the standard of teaching, characteristic of Cederberg's school, also in the Soviet-time university. At the end of the 1950s they were already Cederberg's academic grandchildren and future professors Sulev Vahtre (1926), Helmut Piirimäe (1930) and Herbert Ligi (1928–1990) who accepted the responsibility for his school.

Tiit Rosenberg (1946) is a professor of Estonian History in Tartu University.

The Versatile Geographer Eduard Markus

Ott Kurs

During the previous period of Independence (1918–1940) the Finnish-Estonian school of geography school, founded by J.G.Granö (1882–1956) was dominating both in Estonia and the University of Tartu. The outstanding geographer Eduard Markus (1889–1971) excelled as an exception – he had graduated from the Petrograd Institute of Geography in 1920 and repatriated into Estonia in 1921. In the University of Tartu he worked as a lecturer of geography of the didactical-methodical seminar in 1926–1944.

The most valuable part of the scientific heritage left by Eduard Markus consists of landscape research (finding out the development cycle and balance regularities of landscape for establishing complex profile, investigating former arable lands et al. modern methods used under Estonian conditions). He was also the first researcher of cultural and industrial landscapes in Estonia. In Estonia the most thoroughly were researched his native areas around Koosa and Alatskivi in the Tartu County as well as Petserimaa where the shift between the Estonian-Russian ethnic borders was established. The novel and methodically original viewpoints by E.Markus were not applied by the then formed Estonian-Finnish school of geography. Being a foreigner, his research remained unattainable for Russian geographers, too. However, Markus's methods were supported by the German geographer Siegfried Passarge.

Concerning the world-wide research, Eduard Markus was one of the first to study small landscape units, he defined the contemporary term nature complex and developed the idea of landscape division. He could be regarded as a pathfinder in the comprehension of landscape development and balance regularities.

Ott Kurs (1939), PhD, Ph.D. h. causa Universitatis Helsingiensis, is a professor of Human Geography in Tartu University.

Estonian sciences viewed from America (Estonia traced in the Rockefeller Archive Center)

Ken Kalling

The article is analysing the Estonian-related materials kept at the Rockefeller Archive Centre in North Tarrytown, NY. As for such selection the work is going to open just one aspect in the general topic of the relations between Estonian sciences and Rockefeller Foundation (RF) – the aspect how did Estonian sciences look in American perspective.

Altogether 22 Estonians received support from RF and International Education Board in 1920s–1930s. There is material about 12 people (plus the 4 who applied unsuccessfully) available and open for the researchers in Tarrytown.

The article deals with these individuals, coming from the fields of agriculture, medicine and chemistry. Stress has also been placed on the reports of the RF officers visiting Estonia.

The general interest of the historic documents is concentrating to the University of Tartu, but one can find also information on some of the first steps in the birth of the Tallinn Technical University. The main personal interest of RF among Estonian scientists are professors L. Puusepp (neurosurgery) and P. Kogerman (organic chemistry, the first Rector of the Tallinn Technical University). Valuable from the viewpoint of present Estonian historywriting, turn out to be the general conclusions made by the Rockefeller officers visiting these parts of Europe.

The general picture obtained from the written sources kept at the Rockefeller Archive Center stresses the small dimensions of Estonia for the Americans, besides its historic relations to Russia. (In the latter context there for example was sentenced an interesting idea to make the University of Tartu an international scientific facility for tutoring the people from the USSR.)

Ken Kalling (1963) is a director of scientific research of the Museum of Tartu University History.

Vilma Trummal – the Teacher of Archaeologists

Ain Mäesalu

Vilma Trummal (1924), the lecturer on archaeology at the University of Tartu (1955–1995, ass. professor from 1973), was for a long time a single lecturer of archaeology in Estonia. Vilma Trummal wrote her candidate dissertation on Russian-Estonian relationships of the 9th–13th cc. (1955). Her research was mainly focused on the

archaeological investigation of the stronghold and town of Tartu. Vilma Trummal is one of the founders of the research into town archaeology in Estonia.

Ain Mäesalu (1955), MA, is a lecturer of Archeology in Tartu University.

Editorial

Hillar Palamets (1927), a long-term ass. professor of the Department of history of Tartu University, publishes his reminiscences and interview with Villem Ernits (1891–1982), a linguist and a figure of temperance movement. During the Soviet period Ernits was regarded as an eccentric who spoke about things that the authorities dared never to touch upon and as such, he was one of the peculiar symbols of Tartu University.

Anti Selart (1973) introduces the third volume of the series *East-European Historical Sources of the 15th–17th c.*, published in 1998 as a result of the collaboration between Russian and Polish archivists (the editor is the Polish historian Hieronim Grala), which contains some unpublished materials about the history of the Livonian Wars in 1571–1580).

Rein Ruutsoo (1947), professor of politology of Tartu University, by way of a short reply publishes a number of facts, complementing the article by Helena Sepp *On the Finnish Treatment of the History of the Estonian SSR from the 1940s Through 1998* (see *Ajalooline Ajakiri*. 1/1999), and discloses his anonymous (due to the threat of repression) co-authorship in writing the anti-Soviet treatise *Viro ja Venäjä*.

80 aastat
EESTI ÜLICOOLI